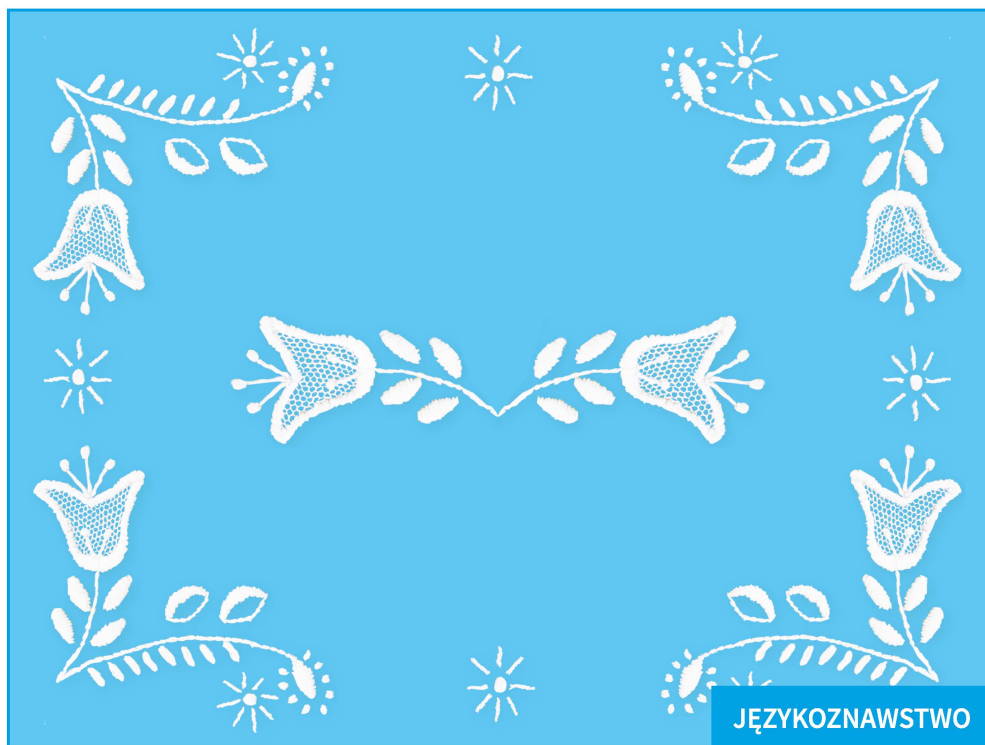


Agnieszka Wierzbicka

N

Nazwy roślin jako zwierciadło wiejskiego świata

(na materiale
gwary kujawskiej)



JĘZYKOZNAWSTWO

DIALEKTOLOGIA

**Nazwy roślin
jako zwierciadło
wiejskiego świata**

(na materiale
gwary kujawskiej)



WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Agnieszka Wierzbicka

Nazwy roślin jako zwierciadło wiejskiego świata

(na materiale
gwary kujawskiej)

Agnieszka Wierzbicka (ORCID: 0000-0002-5291-5785) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Zakład Współczesnego Języka Polskiego
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENCI

Stanisław Cygan, Halina Pelcowa

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Aleksandra Kielczykowska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Pich

PROJEKT OKŁADKI

efectoro.pl

agencja komunikacji marketingowej

Grafika wykorzystana na okładce na podstawie zdjęć haftów Ireny Wierzbickiej
wykonanych przez Agnieszkę Wierzbicką

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie
niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

© Copyright by Agnieszka Wierzbicka, Łódź 2023

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

<https://doi.org/10.18778/8331-338-2>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11053.23.0.M

Ark. wyd. 13,8; ark. druk. 15,625

ISBN 978-83-8331-338-2

e-ISBN 978-83-8331-339-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
I. Przedmiot, cel, metodologia i zakres studium językowo-kulturowego	9
1.1. Cel, zakres i metody pracy	9
1.2. Nazwy roślin — stan badań	20
1.3. Układ pracy	24
II. Region kujawski. Rys historyczno-geograficzny	31
III. Gwara kujawska	35
IV. Typologia nazw roślin w gwarze kujawskiej	37
4.1. Rośliny polne, łąkowe i rosnące na przychaciach oraz przydrożach	38
4.2. Rośliny ogrodowe	99
4.3. Rośliny wodne oraz występujące na mokradłach, bagnach i torfowiskach	123
4.4. Krzewy i krzewinki	137
4.5. Drzewa	156
V. Kujawskie nazwy roślin w perspektywie lingwistycznej	181
5.1. Charakterystyka genetyczno-semantyczna nazw roślin	181
5.1.1. Nazwy odziedziczone (łącznie w całej kategorii: 91 nazw)	182
5.1.2. Nazwy znane we współczesnej polszczyźnie ogólnej i w gwarach (łącznie w całej kategorii: 103 nazwy)	184
5.1.3. Nazwy kujawskie i powstałe od nich derywaty (łącznie w całej kategorii: 30 nazw)	185
5.1.4. Zapożyczenia, kalki z innych języków i utworzone od nich derywaty (łącznie w całej kategorii: 47 nazw)	186
5.1.5. Nazwy przeniesione (łącznie w całej kategorii: 22 nazwy)	187
5.1.6. Nazwy zniekształcone (łącznie w całej kategorii: 5 nazw)	188
5.2. Synonimy i polisemy kujawskich fitonimów	190
5.3. Przemiany zasobu leksykalnego nazw roślin na Kujawach	201
5.4. Językowy obraz świata utrwalony w kujawskich nazwach roślin	210
Podsumowanie	217
Wykaz skrótów użytych w pracy	221
Literatura i jej skróty	223
Indeks polskich i łacińskich botanicznych nazw roślin	239

WPROWADZENIE

Chłop znajdował określenie na każde zjawisko, które pojawiało się w orbicie jego życia. Nic nie mogło zostać nienazwane, ponieważ nazwanie jest osławianiem relacji między człowiekiem a światem. Chłop był skazany na permanentne osławianie świata, żeby nie czuć lęku przed tym światem, żeby dało się współżyć z tym światem.

Wiesław Myśliwski w rozmowie
z Karoliną Wawer *Nikt nie zna mojego życia*

Słowa wybitnego współczesnego pisarza rozpoczynają tę monografię nieprzypadkowo. Wiesław Myśliwski, tworząc swoje powieści, czerpie garściami z żywej ludowej mowy, doświadczenia i chłopskiej mądrości. Jako uważny obserwator dostrzega to, co w codziennym życiu ludzi żyjących na wsi jest najważniejsze i co determinuje język tej społeczności.

Człowiek mieszkający na wsi był zawsze częścią przyrody, żył zgodnie z jej rytmem, uzależniając swoje działania od pór roku. Siał i sadił rośliny nadające się do uprawy i jedzenia, a także zbierał dziko rosnące zioła, owoce, aby korzystać z ich dobroczynnych właściwości nie tylko w przypadku leczenia różnych chorób, lecz również odczyniania uroków i odpędzania złych mocy czy tworzenia opowieści i pieśni o ich magicznych atrybutach (jak choćby baśni o kwiecie paproci). Rośliny były od wieków i do dziś dnia są inspiracją dla mieszkańców wsi — artyści ludowi tworzyli niezwykle, wielokolorowe kwiatowe wzory, które zdobiły chaty, wycinanki i malunki, a także — w postaci haftów — ubrania noszone na co dzień i od święta w różnych regionach Polski.

Obserwacja przyrody przez wiele wieków była wraz z kalendarzem liturgicznym jednym ze sposobów porządkowania i utrwalania w pamięci chłopów wielu czynności i zdarzeń związanych z cyklem wegetacyjnym roślin: czasem przygotowań do siewu, zbiorów. Gdy człowiek zaburzał naturalny rytm, przyroda odpłacała niskim plonem, nieurodzajem, nieszczęściem, różnymi chorobami, a nawet śmiercią (por. Szot-Radziszewska 2005: 30). Także w tworzonych przez ludzi mieszkających na wsi przysłowiach czy kultywowanych obrzędach łączonych z określonymi zdarzeniami roku liturgicznego przewijały się określone gatunki roślin (Wierzbicka Ag. 2018: 229–243).

Koegzystencja ludzi i roślin oraz wpływ tych ostatnich na życie mieszkańców wsi stały się impulsem do przeprowadzenia badań terenowych dotyczących tej kategorii nazw. Uznałam, że szerszy obszar badań pozwoli ukazać bogactwo fitonimów i uchwycić pewne typowe dla nich procesy nazewnicze. Na miejsce badań wyznaczyłam bliskie mi Kujawy — rodzinne strony moich pradziadków ze strony mamy, Anieli Skowrońskiej z domu Twardowskiej i Zenona Skowrońskiego. Obszar ten wybrałam nie tylko ze względów sentymentalnych, ale przede wszystkim mając na uwadze jego ciekawe położenie na granicy dwóch dialektów: wielkopolskiego i mazowieckiego.

Mam świadomość, że opracowane przeze mnie studium nie wyczerpuje i nie uwzględnia pełnego zasobu leksykalnego fitonimów używanych przez mieszkańców kujawskich wsi. Mam jednak nadzieję, że przyczyni się do utrwalenia niezwykle barwnego i ciekawego świata zakłętego w ludowych i gwarowych określeniach roślin rosnących na Kujawach, a także — być może — stanie się przyczynkiem do kolejnych analiz językoznawczych, etno- i antropolingwistycznych, sytuując kujawskie fitonimy na szerszym polskim i słowiańskim tle.

Łódź, 13 kwietnia 2023 r.

I. PRZEDMIOT, CEL, METODOLOGIA I ZAKRES STUDIUM JĘZYKOWO-KULTUROWEGO

1.1. Cel, zakres i metody pracy

Świat roślin jest na równi ze światem zwierząt niezwykle bliski każdemu człowiekowi, a szczególnie mieszkańcom wsi. Będąc nieodłącznym elementem krajobrazu, wywierał przez wieki wpływ na procesy nazewnictwa — niemal każda roślina zyskiwała na wsi zwykle kilka określeń. To spostrzeżenie stało się impulsem do zebrania i przeanalizowania fitonimów używanych na Kujawach. Z uwagi na to, iż przygotowywany materiał był jedynie częścią większego zbioru roślin, które funkcjonują na tym obszarze, oraz fakt, że wskazana kategoria nazewnictwa fitonimów może być badana z bardzo różnych perspektyw, **naczelnym celem tego studium stała się charakterystyka wyekscerpowanych podczas badań kwestionariuszowych nazw gatunków roślin występujących na Kujawach pod względem etymologicznym, semantycznym, ale także fonetycznym i — niekiedy — słowotwórczym, z uwzględnieniem specyfiki gwary kujawskiej.**

W studium dokonana zostanie szczegółowa analiza zarówno określeń prostych (jednowyrazowych), jak i złożonych (zestawień). Ważnym aspektem będzie także ukazanie zróżnicowania leksykalnego (bogactwa synonimów, polisemów) na obszarze Kujaw.

Istotne będzie także odtworzenie językowego obrazu rzeczywistości mającego swoje odbicie w fitonimach, ukazuje on bowiem różne aspekty wiejskiej kultury materialnej i najbliższe chłopom środowisko — ziemię. Przywołując słowa wybitnego polskiego dialektologa Z. Stiebera, studium to pisane było z przekonaniem, iż „(...) badanie współczesnego słownictwa ludowego może nieraz sięgać w przeszłość głębiej niż badanie języka przekazanego tylko na piśmie” (1956: 11).

Przedmiotem opisu stało się 108 gatunków roślin, które są najbliższe człowiekowi (najczęściej ze względów użytkowych) i występują pospolicie na Kujawach. Były to rośliny dziko rosnące, ale także uprawne (tu głównie zaprezentowane zostały rośliny ozdobne i zioła, np. *aksamitka rozpierzchna*, *nasturcja większa*, *piwonia lekarska*, *lilia biała*, *melisa lekarska*, *cząber ogrodowy*). W niniejszej pracy zostały zgromadzone wszystkie odnotowane podczas badań własnych nazwy niedeferencyjne — bez względu na ich charakter i pochodzenie (z polszczyzny ogólnej czy też z gwar) — by uchwycić w pełni zasób fitonimów Kujawiaków. Pozwoliło to na utrwalenie zarówno słownictwa gwarowego, jak i słownictwa

występującego w gwarze, a tym samym umożliwiło ukazanie bogactwa tej kategorii nazw w słowniku mieszkańców wsi (Pelcowa 2017: 14; Kaś 2011, I: 13). Dzięki takiemu podejściu możliwe stało się pełniejsze odtworzenie rzeczywistości wiejskiej — świata często nieznanego badaczom.

Na początku pracy ważką kwestią było precyzyjne wytypowanie miejsca do prowadzenia badań. Jak już zostało wspomniane we *Wprowadzeniu*, wybór Kujaw był nieprzypadkowy i podyktowany położeniem na pograniczu dialektów: wielkopolskiego i mazowieckiego. Warto jednak zaznaczyć, że nie były to jedyne sfery oddziaływania — na ziemi kujawskiej odnaleźć bowiem można także wpływ gwar Pomorza (por. Sawaniewska-Mochowa 2016: 27) i Kaszub.

Kujawy to obszar ciekawy, językowo niejednorodny, gdzie wykształcanie się gwary pozostawało w ścisłym związku z podziałami administracyjnymi i politycznymi. To teren, na którym

(...) rysują się wyraźnie różnice między częścią północną a położonymi na południe od Gopła obszarami bagienno-lesistymi, gdyż warunki fizjograficzne powodować musiały nierównomierność zaludnienia, co utrudniało w sposób naturalny ekspansję cech językowych (Strokowska 1978: 10)¹.

Nie bez znaczenia była także różnorodność występującej tu flory, co podkreślał w drugiej połowie XIX wieku O. Kolberg, opisując ten region następująco:

Kujawy się nam wielce podobały. Lud czerstwy, urodziwy, ochoczy, mowę ma czystą i jest gościnny; ziemia zaś wszędzie pokryta najurodzajszą warstwą, oprócz okolic Ciechocinka i Połajewa, gdzie nagle klasa gruntu się zmienia. Liczne wsie starożytnym odznaczają się założeniem. Z roślin oprócz wyżej wspomnianych [*komosy dzikiej, ostromleczu łopatkowego, zanokcicy skalnej, zanokcicy murowej, zanokcicy zielonej* — przyp. aut.] znaleźliśmy tam: Jaskier polny (*Ranunculus arvensis*), którego nasiona zanieczyszczają zboża i trudno potem od ziarna oddzielić się dają; Krowiarz rolna (*Melanpyrum arvense*), Groszek bulwiasty (*Lathyrus bulbosus*) kwiat ma śliczny różowy i bulwki na końcach korzeni, które będąc młode, mają smak dość przyjemny; trzeba je jednak szukać na pół łokcia i więcej ziemi. Wszystkie te rośliny oznaczają żyzne i tęgie grunta (Kolberg 1867b: 263).

Przy prowadzeniu gwarowych badań terenowych pierwszą istotną kwestią stało się wyznaczenie punktów według określonej siatki geograficznej. Tu podstawę stanowiła siatka stworzona przez K. Dejnę na potrzeby *Atlasu gwar polskich* (1987: 47–72). Punkty były tu oddalone od siebie o 25 kilometrów. Przy typowaniu miejscowości w badaniach własnych wzięto pod uwagę, że istotą nie jest szukanie miejsca w terenie idealnie wyznaczonego przez siatkę, ale takiego,

¹ Szerzej o tym zagadnieniu traktuje rozdział III pt. *Gwara kujawska* (s. 35–36).

które może leżeć nawet w promieniu 5–10 kilometrów od tego punktu. Ta odległość sprawia, że otrzymany materiał jest reprezentatywny dla danej okolicy. Dla porównania siatka punktów badawczych w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW) wynosiła 15–18 km.

Podstawą analizy stały się materiały zebrane w 21 wsiach na Kujawach i na obszarach graniczących z tym regionem w latach 1999–2000:

- **punkt 1 Wilkowo**, gm. Sępólno Krajeńskie (dwoje informatorów)
- **punkt 2 Lubodzież**, gm. Lniano (dwoje informatorów)
- **punkt 3 Suchorączek**, gm. Więcbork (dwoje informatorów)
- **punkt 4 Glinki**, gm. Koroniewo (dwoje informatorów)
- **punkt 5 Gliszcz**, gm. Sicienka (dwoje informatorów)
- **punkt 6 Włoki**, gm. Dobrcz (troje informatorów)
- **punkt 7 Józefkowo**, gm. Kcynia (dwoje informatorów)
- **punkt 8 Zielonka**, gm. Białe Błota (jeden informator)
- **punkt 9 Wielki Sosnowiec**, gm. Łabiszyn (dwoje informatorów)
- **punkt 10 Chrośna**, gm. Solec Kujawski (dwoje informatorów)
- **punkt 11 Kania**, gm. Barcin (troje informatorów)
- **punkt 12 Kijewo**, gm. Gniewkowo (dwoje informatorów)
- **punkt 13 Ryszewko**, gm. Wąsawa (troje informatorów)
- **punkt 14 Żerniki**, gm. Janowiec Wielkopolski (dwoje informatorów)
- **punkt 15 Topola**, gm. Rojewo (troje informatorów)
- **punkt 16 Kobylnica**, gm. Kruszwica (dwoje informatorów)
- **punkt 17 Pikutkowo**, gm. Brześć Kujawski (dwoje informatorów)
- **punkt 18 Wola Kożuszkowa**, gm. Jeziora Wielkie (dwoje informatorów)
- **punkt 19 Redecz Wielki**, gm. Lubraniec (dwoje informatorów)
- **punkt 20 Rakutowo**, gm. Kowal (dwoje informatorów)
- **punkt 21 Rybno**, gm. Przedecz (dwoje informatorów)

Jak już wcześniej zaznaczono, kilka ze wskazanych powyżej miejscowości nie jest położonych na terenie dzisiejszych Kujaw (są to punkty 1–5, 18, 21). Ze względu na fakt, iż granice obszaru kujawskiego zmieniały się przez wiele wieków, trudno było jednak wyznaczyć jedną linię podziału. Materiał był więc zbierany nie tylko na właściwych Kujawach, ale także na terenach bezpośrednio graniczących współcześnie z tym regionem (na Pałukach, w Krajnie oraz na pograniczu Wielkopolski i Kujaw). Badaniu poddanych zostało łącznie 45 interlokutorów.

Celem pracy stało się także zestawienie zgromadzonych nazw z danymi starszymi, spisany m.in. przez O. Kolberga (1867a, 1867b, 2014) i J.W. Szulczewskiego (1932), a także podanymi w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* (1982–1996), monografii *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych*. *Słownik Adama Fischera* (2016) oraz pochodzącymi ze słowników tworzonych przez badaczy: *Słownika gwary i kultury Kujaw* (t. I) pod red. Z. Sawaniewskiej-Mochowej (2017), *Słownika gwary kujawskiej czyli jak mówiono w Inowrocławiu i okolicy* (2021) autorstwa W. Prusaka, jak również słowników sporządzonych

przez autochtonów: *Małego słownika gwary kujawskiej* (2013) K. Podczaskiej oraz *Słownika gwary Kujaw wschodnich, wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek* (2014) autorstwa A.B. Łukaszewicza. Dzięki temu możliwe stało się porównanie nazewnictwa roślin w mowie mieszkańców Kujaw w dłuższej perspektywie czasowej — między 1867 a 2021 rokiem.

Istotną kwestią w przygotowaniach do prowadzenia badań terenowych było opracowanie odpowiedniego kwestionariusza. Stworzony i użyty podczas badań na Kujawach obejmował 108 gatunków — dla porównania S. Dubisza — 112 (1977: 9), a E. Rogowskiej — 132 (1998: 153). Wśród wybranych roślin znalazło się 46 gatunków ziół, chwastów, kwiatów rosnących na polach, łąkach, przychaciach i przydrożach, a 19 gatunków stanowiły rośliny ogrodowe (hodowane przez człowieka). Ponadto opisanych zostało 10 różnych roślin wodnych i bagiennych, 15 krzewów i krzewinek² oraz 18 gatunków drzew. Taki dobór roślinności nie był przypadkowy, gdyż ze względu na duże obszary pól uprawnych i łąk wykształciły się na Kujawach, według J. Wilkoń-Michalskiej, „zespoły chwastów, związanych z uprawą roli, i zespoły roślin łąkowych” (1971: 57). Pozostałe tereny interesującego obszaru to lasy (przeważnie sosnowe) i zbiorowiska roślin wodnych oraz bagiennych (najmniej zmienione przez człowieka). Orientacyjnie na Kujawach występuje około 1030 gatunków roślin, co w porównaniu z innymi regionami przedstawia się następująco:

Tabela 1. Porównanie występowania gatunków roślin na terenie Kujaw i innych obszarów

Wyszczególnienie	Polska	Pomorze Zach.	Wielkopolska i ziemia lubuska	Pomorze Wsch.	Nizina Mazowiecko-Podlaska	Kujawy
Liczba gatunków	2250 100%	1575 70%	1394 62%	1258 56%	1207 53%	1030 46%
W przybliżeniu powierzchnia km²	315 tys.	46 tys.	42 tys.	29 tys.	64 tys.	8,6 tys.
Zagęszczenie gatunków na km²	0,007	0,034	0,033	0,042	0,019	0,118
Liczba rodzajów	722	559	507	495	489	419

Źródło: opracowanie własne na podstawie Wilkoń-Michalska 1971: 34.

² Krzewinka to „zwykle niska roślina do 0,5 m wysokości, częściowo drewniejąca, rozgałęziająca się głównie pod powierzchnią ziemi lub tuż nad ziemią, o pędach częściowo ścielących się po ziemi, np. borówki, jagody, wrzos” (*Encyklopedia powszechna PWN* 1974, t. II: 632).

Dane zamieszczone w Tabeli 1 wskazują na znaczące zagęszczenie gatunków roślin na Kujawach (w porównaniu z innymi regionami) przy zdecydowanie mniejszej ich liczbie w stosunku do innych regionów.

Stworzenie właściwego kwestionariusza nie było rzeczą prostą. Pierwszym kryterium, które zostało zastosowane przy wyborze określonej rośliny, było jej powszechne, pospolite występowanie na dość rozległym obszarze Kujaw — tu niezwykle pomocne stało się opracowanie botaniczne J. Wilkoń-Michalskiej *Szata roślinna Kujaw. Przewodnik florystyczny* (1971). Wyjątkowo w kwestionariuszu znalazły się cztery gatunki niezwykle rzadko rosnących na tych obszarach drzew, tj. *buk zwyczajny* (*Fagus silvatica* L.), *jodła pospolita* (*Abies alba* Mill.), *świerk pospolity* (*Picea abies* Lam.) i *modrzew polski* (*Larix polonica* Rac.). Jednak, mimo że drzewa te spotyka się na tych obszarach sporadycznie i nie w zbiorowiskach zwartych (efekt sztucznego zalesienia), to są one na tyle znane, by można je było umieścić w kwestionariuszu.

Kolejny problem związany był z kolejnością pytań. Aby kwestionariusz był ułożony tematycznie (według pewnego schematu), większość gatunków łączona była ze sobą w grupy ze względu na ich funkcje użytkowe. Najpierw pojawiały się w trakcie rozmowy z interlokutorami pytania o rośliny, które wykorzystuje się w gospodarstwie domowym, np. do kiszenia: ogórków (*chrzan*, *koper*, *czosnek*), kapusty (*kminek*), czy też potrzebne do sporządzenia kwaśnej zupy (*szczaw*, *le-bioda* itd.). Pytania uszeregowane w ten sposób ułatwiały informatorom odpowiedź i nie wymagały zbędnego wysiłku umysłowego, ponieważ skupiali się oni na konkretnym temacie.

Następna kwestia wiązała się z formą pytania, które było stawiane zawsze nie wprost. Próbując jak najpełniej oddać wyróżniki danej rośliny (jednocześnie możliwie najbardziej skrótowo — by nie zarzucić interlokutora nieistotnymi pytaniami z dodatkowymi cechami), należy znaleźć wśród mnogości właściwości te, które są najsilniej utrwalone w świadomości człowieka mieszkającego na wsi. Chłopi mają bowiem odmienny punkt widzenia od mieszkańców miasta czy od osób zawodowo zajmujących się botaniką, co w istotny sposób — jak stwierdza J. Bartmiński — „determinuje wybór podstawy definicji” (1990: 116). Nazwy roślin w gwarach utrwalone są w słownictwie potocznym, pierwotnym i każdy eksplorator zapisuje taki właśnie obraz świata. I dlatego *kąkol polny* (*Agrostemma githago* L.) to dla chłopa przede wszystkim **chwast**, kiedy więc tworzone jest pytanie-definicja, najistotniejsze staje się: miejsce występowania tej rośliny, jej szkodliwość oraz wygląd. Z kolei dla botanika najważniejsze informacje dotyczyć będą systematyki: roślina wyższa, okrytonasienna, klasa: Dwuliścienne, podklasa: Wolnoplątkowe, rząd: Goździkowce, rodzina: Goździkowate, rodzaj: *Kąkol*, gatunek: *Kąkol polny* (systematyka botaniczna za: Świejkowski 1990), a dopiero potem cech użytkowych. Skoro każdy człowiek inaczej traktuje tę samą roślinę, to stworzenie właściwej definicji przez językoznawcę wymaga spełnienia określonych warunków, tak by połączyć wiadomości z takich dziedzin jak botanika,

etnografia, socjologia i lingwistyka. Do najistotniejszych warunków, które zostały dostrzeżone podczas prowadzenia badań, należały:

- (1) **Bardzo dobra znajomość gatunków roślin:** ich wyglądu, wielkości, kształtu, barwy wszystkich części, tzn. łodygi, kwiatu, liści, nasion, owocu; miejsca występowania — łąka, pole, woda, las, bagno, przychacie; cech szczególnych, np. intensywnego zapachu, oraz właściwości, tj. stosowania w lecznictwie bądź szkodliwości. Należy zdać sobie sprawę, że wiedza eksploratora nie może dotyczyć tylko tych gatunków, których nazwy chce usłyszeć, lecz także innych, z pewnych względów kojarzonych czy nawet mylonych. Jest to konieczne, gdyż czasami zdarza się, że interlokutor ma trudności z identyfikacją jakiejś rośliny i podaje nam określenie innego gatunku, np. mocno pachnące zioło podawane choremu na żołądek to *mięta pieprzowa* (*Mentha piperita* L.) albo *melisa lekarska* (*Melissa officinalis* L.). Zdarza się także, że ta sama nazwa gwarowa może odnosić się do dwóch podobnych roślin, np. na Kujawach dla określenia *borówki czarnej* (znanej też na innych terenach pod nazwą *czarnej jagody* — *Vaccinium myrtillus* L.) i *borówki bruszniczy* (*Vaccinium vitis idaea* L.) słyszymy tę samą nazwę *borówka*; podobnie jest w wypadku *maliny* (*Rubus idaeus* L.) i *jeżyny* (*Rubus fruticosus* L.), tu spotykane są na Kujawach określenia *jażyna* lub *jeżyna*.
- (2) **Znajomość procesów fonetycznych zachodzących na danym obszarze.** Pozwala ona na późniejsze rzetelne analizy językoznawcze. Mimo że stworzony do badań kwestionariusz związany był ściśle z nazewnictwem botanicznym, to wywiady z interlokutorami nie rozpoczynały się od pytań o rośliny, a od informacji pozwalających ustalić procesy fonetyczne. Takie obserwacje poprzedzające odpytanie (zapisywane w kwestionariuszu) pozwalały później rozwiązywać pojawiające się wątpliwości z interpretacją artykulacji. Odpytywanie tylko według kwestionariusza z nazwami roślin mogłoby uniemożliwić ustalenie jednoznacznych rozstrzygnięć choćby przy związkach frazeologicznych tj. *bez ogrodowy* (udźwięczniająca, wymowa krakowsko-poznańska) czy *bes ogrodowy* (ubezdźwięczniająca, wymowa warszawska)?
- (3) **Znajomość gwarowych nazw roślin i ich synonimów.** Gromadzenie fitonimów wymaga przeprowadzenia dokładnych i długotrwałych studiów botanicznych i poszukiwań w różnych opracowaniach poświęconych tej tematyce. W pracy nad kwestionariuszem do niniejszego studium nazw roślin szukano nie tylko w opracowaniach dialektologicznych, w tekstach gwarowych, słownikach, pracach naukowych poświęconych tej tematyce (szczegółowy wykaz tych prac znajduje się w podrozdziale 1.2. *Stan badań*), ale także w przewodnikach do oznaczania roślin czy publikacjach naukowych dotyczących botaniki czy zielarstwa, m.in. w pracach J. Mowszowicza *Flora jesienna* (1977), *Flora letnia* (1987), *Flora wiosenna* (1988), w *Słowniku polskich roślin lekarskich* (Karchowski 1948), w *Ludowym mianownictwie roślin zielarskich* (Kuehn 1963), w *Historiach ziołowych* (Kawałko 1986) czy

studium *Ziola i ich stosowanie* (Kuźnicka, Dziak 1984). Wszystkie one odnosiły się nie tylko do badanego terenu, ale często całego obszaru Polski, co wynika z faktu, iż zasięg występowania danego leksemu nie pokrywa się zazwyczaj z granicami między gwarami i dialektami. Leksyka łatwo przenosi się z jednego obszaru na inny, podlega różnym naciskom, m.in. kulturowym, historycznym. Stąd przed wyjazdem na badania w terenie na podstawie różnorodnych źródeł sporządzony został wykaz synonimów. Był on bardzo przydatny podczas odpytywania, ponieważ w niektórych przypadkach (gdy interlokutor miał problemy z przypomnieniem sobie nazwy) dawał możliwość zadania pytania sugerującego kilka określeń dla interesującej nas rośliny: „Czy nie mówiono we wsi: *złota różga*, *złota miotła* albo *mietlica*?” [są to gwarowe nazwy *nawłoci pospolitej* — *Solidago virga-aurea* L. — przyp. aut.]. Osoba pytana miała więc podanych kilka synonimów (najczęściej trzy) i wybierała jej znany. Takie rozwiązanie stosowane było jednak tylko wtedy, gdy inne sposoby uzyskania odpowiedzi zawodziły.

(4) **Przygotowanie odpowiednich tablic dla zilustrowania badanej leksyki.**
Problem ten podkreślił A. Zaręba:

(...) przede wszystkim jednak staramy się usilnie otrzymywać nazwę przez pokazanie rzeczy. (...) to najpewniejszy sposób, ponieważ wyłącza nieporozumienie co do samego przedmiotu (1983: 151).

Językoznawca prowadzący badania z zakresu botaniki ma trzy możliwości: sporządzić zielnik ilustrujący pytania lub stworzyć album kolorowych fotografii, ewentualnie rysunków. Trzecia możliwość, z której można skorzystać, to swobodna rozmowa prowadzona z interlokutorem w pobliżu domu, na łące, polu, gdzie można wskazać interesujące nas rośliny — to rozwiązanie ma jednak ograniczenia, jeśli chcemy poznać nazwy wielu różnych gatunków i zestawzić je z danymi uzyskanymi w innych wsiach. Podczas badań w latach 1999–2000 wykorzystano przede wszystkim drugą możliwość, ponieważ oparcie się na zielniku pociągało za sobą korzystanie z roślin, które straciły swoją naturalną barwę, a ich wygląd po zasuszeniu i sprasowaniu znacząco różnił się od rzeczywistego. Ponadto trudno byłoby wymagać od interlokutorów rozpoznania rośliny i podania jej nazwy na podstawie zaledwie fragmentu, a tak mogłoby być na przykład w wypadku *łopianu większego* (*Arctium lappa* L.) — ze względu na jego wysokość, dochodzącą nawet do 2 m, nie mógłby się on znaleźć w zielniku. Podobnie *barszcz zwyczajny* (*Heracleum sphondylium* L.), gdyż jego liście mają ogromne rozmiary dochodzące nawet do 40–50 cm. Tak byłoby z wieloma innymi występującymi pospolicie roślinami. Problemem było także znalezienie jednego atlasu z roślinami, w którym znajdowałyby się wykorzystane w badaniach gatunki. Również zwyczajowy format takiego wydawnictwa (zwykle mniejszy niż A5) dyskwalifikował tego typu publikację. Biorąc pod

uwagę opisane problemy, podstawą wizualizacji roślin stał się wykonany odręcznie album z ilustracjami (o formacie A4). Był on kolorowy i prezentował zawsze całe rośliny z ich charakterystyczną barwą, pokrojem i kwiatem podczas pory kwitnienia. W przypadku drzew, krzewów czy krzewinek album prezentował nie tylko ich sylwetkę, lecz także kształt pojedynczego liścia (drzewa liściaste) czy szyszek (drzewa iglaste).

- (5) **Znajomość kultury ludzi mieszkających na danym obszarze.** W odniesieniu do badań leksykalnych dotyczących roślinności najbardziej interesujące dla eksploratorów są zwyczaje, przesady związane z mocą, przeznaczeniem określonych gatunków oraz inne zjawiska odnoszące się do rzeczywistości pozajęzykowej. W wypowiedziach informatorów często można się spotkać z wymienianymi spontanicznie cechami, o których źródła botaniczne czy poświęcone zielarstwu wspominają z rzadka, np. *bałka moja piwa napar z buvatka, bo kref czyści* (informatorka 1, punkt 11 — wypowiedź dotycząca *fiolka trójbarwnego*, *Viola tricolor* L.). Mimo upływu czasu we wsiach przywiązuje się wagę do zielarstwa i magicznych sposobów leczenia, bardzo często uważając je za skuteczniejsze. Od wielu wieków dolegliwości chłopcy i chłopcy leczyli znachorzy, zegnarki, gościarze (od chorób kołtunowych), owczarze, którzy — poza zażegnaniem i zamawianiem chorób — stosowali odwary, okłady i kąpiele z ziół, przy czym zdarzało się, że rośliny podawano chorym niezgodnie z właściwościami leczniczymi. Na Kujawach „wiejskich lekarzy” było wielu, m.in. znachor w Suchatówce leczył kamienie żółciowe, znachor w Radziejowie zażegnawał wszystkie choroby, „doktórka” z Kowala odejmowała czary, znachorka z Topólki zażegnawała kołtun, stara kobieta z Bądkowa leczyła choroby kobiece (Szychowska-Boebel 1972: 82–83). Rośliny odgrywały też istotną rolę w obrzędach magicznych, np. *czosnek pospolity* (*Allium sativum* L.) miał chronić przed złymi mocami, *koper ogrodowy* (*Anethum graveolens* L.) parzony w winie miał wzmacniać namiętność, *barwinek większy* (*Vinica major* L.) miał odpędzać złe duchy, *kminek zwyczajny* (*Carum carvi* L.) chronił przed czarownicami, a *lebiodka pospolita* (*Origanum vulgare* L.) wkładana w czasie burzy w skopki chroniła mleko przed skwaszeniem. Uważano także, że występowanie niektórych gatunków pociąga za sobą określone fakty: *że rośnie żevanna, tam bes posagu panna* (*dziewanna drobnokwiatowa* — *Verbascum thapsus* L.) (por. szerzej Wierzbicka Ag. 2018: 229–230). Wydaje się więc, że znajomość wierzeń (ginących już wprawdzie, ale znanych jeszcze grupie starszych ludzi mieszkających na wsi) mogła okazać się bardzo przydatna i często ułatwiała uzyskanie od informatora nazwy rośliny kojarzonej z jej cudowną, nadprzyrodzoną mocą.

Kiedy wszystkich pięć warunków zostało spełnionych, można było przystąpić do najważniejszej czynności: tworzenia właściwej definicji, pamiętając cały czas o punkcie widzenia odpytywanej osoby. Na potrzeby pracy zbudowany został wzór złożony z faset (faseta — „grupa klas odpowiadających jakiejś wspólnej charakterystyce, oznaczających np. ‘rodzaj materiału’, ‘rodzaj czynności’ itd.

Fasety mogą być grupowane w kategorie”, zob. *Słownik terminologiczny informacji naukowej* 1979: 45). Terminem tym posługują się semantycy, m.in. A. Wierzbicka, J. Bartmiński, gdy nazywają jednorodne zespoły cech danego przedmiotu, uwzględniając pewne znaczeniowe schematy (por. Wierzbicka An. 1984: 313–328; Bartmiński 1990: 103–120; SSiSL 2021; SSiSL 2022a, 2022b, 2022c).

Dla dziko rosnących chwastów, ziół, kwiatów

Tabela 2. Faseta chwastów, ziół i kwiatów

Kategoria	Chwast	Zioło	Kwiat
Miejsce występowania	pola uprawne	łąki, pola, ogrody	przysroka, przysroczka, śmietni-ska, suche łąki i zarośla, zręby leśne, brzegi wód
Rozmiar	wysoki, 80–100 cm	średni, do 60 cm	30–120 cm
Wygląd	purpurowe kwiaty na cienkich łodygach	pierzaste liście, drobne białe kwiaty	łodyga rozgałęziona, owłosiona; liście półkoliste, owłosione; kwiaty ciemnoróżowe lub purpurowe
Zastosowanie	roślina trująca	w ziołarstwie oraz jako pokarm dla młodych indyków	korzeń zawiera śluz stosowany w chorobach układu pokarmowego i oddechowego
Cechy magiczne	mieszka w nim diabeł	—	wierzono, że zjedzenie owoców powoduje choroby umysłowe
Gatunek	<i>kąkol polny</i>	<i>krwawnik pospolity</i>	<i>ślaz dziki</i>

Źródło: opracowanie własne.

Dla roślin uprawianych w ogrodzie

Tabela 3. Faseta roślin ogrodowych

Kategoria	Zioło	Kwiat
Miejsce występowania	ogrody	ogrody
Rozmiar	60–100 cm	niski lub średni
Wygląd	liście jasnozielone, grubo karbowano-ząbkowane; kwiaty białe, żółtawe lub jasnoróżowe, kształtem przypominające serca	żółte lub czerwone kwiaty

Tabela 3 (cd.)

Kategoria	Zioło	Kwiat
Zastosowanie	roślina miododajna; przyprawa kuchenna; stosowana na uspokojenie, przeciwskurczowo, przeciwzapalnie, przeciwwymiotnie	roślina ozdobna, odstrasza mszyce
Cechy magiczne	—	—
Gatunek	<i>melisa lekarska</i>	<i>aksamitka rozpierzchła</i>

Źródło: opracowanie własne.

Dla roślin wodnych i bagiennych

Tabela 4. Faseta roślin wodnych i bagiennych

Kategoria	Roślina wodna	Roślina wodna	Roślina bagienna
Miejsce występowania	stawy, jeziora	stawy, jeziora	bagna, brzegi rzek, stawów, mokradeł
Wygląd	drobne zielone listki porastające wodę	piękny biały kwiat oparty z dużym skórzastym liściem	duże pierzaste liście, podobne do liści selera
Cechy użytkowe	pokarm dla kaczek	roślina ozdobna	roślina trująca
Gatunek	<i>rzęsa wodna</i>	<i>grzybień biały</i>	<i>szalej jadowity</i>

Źródło: opracowanie własne.

Dla drzew, krzewów i krzewinek

Tabela 5. Faseta drzew, krzewów i krzewinek

Kategoria	Drzewo	Krzew	Krzewinka
Rodzaj ulistnienia	iglaste	liściasty	liściasta
Rodzaj owocu	zwisająca szyszka	—	czarna jagoda
Rozmiar	wysokie, do 40 m	średni, do 2,5 m	mała, do 30 cm
Wygląd	sylwetka strzelista	rozłożyste gałęzie	kilka łodyżek pokrytych drobnymi, ciemnymi listkami

Kategoria	Drzewo	Krzew	Krzewinka
Kwiat	—	drobny, biały, wonny	drobny, biały, zwisły
Cechy użytkowe	uzyskuje się z niego drewno i żywicę	krzew ozdobny	owoce jadalne
Gatunek	<i>świerk pospolity</i>	<i>jaśmin wonny</i>	<i>borówka czernica</i>

Źródło: opracowanie własne.

Przytoczone w tabelach cechy stawały się podstawą do pytania-definicji, które było prezentowane informatorowi. Oczywiście wymienione eksplikacje były w wielu przypadkach poszerzane przez dodanie kolejnych faset, np. cechy magiczne w wypadku drzew czy ziół. Nie był to jednak zabieg konieczny dla każdego gatunku, a tylko dla wybranych, gdy dana roślina posiadała taką cechę. W przeciwnym wypadku dana faseta nie występowała.

Przy sporządzeniu wskazanych zestawień dużym problemem stało się także wyodrębnienie i nazwanie stworzonych podkategorii. Wprawdzie szereg faset potrzebnych do zbudowania definicji odpowiadającej punktowi widzenia informatora powtarza się (najczęściej: występowanie, wygląd, rozmiar, cechy użytkowe), ale nie dzieje się tak zawsze, bo istnieją specyficzne, charakterystyczne tylko dla niewielkiej grupy roślin cechy, np. w wypadku drzew jest to rodzaj ulistnienia: liściaste — iglaste, w przypadku roślin wodnych jest to z kolei miejsce występowania. Stąd bardzo właściwe wydaje się zbudowanie eksplikacji hasła dla kilkunastu-kilkudziesięciu gatunków, podobnych pod względem morfologicznym (oczywiście w tym wypadku pojęcie morfologii dotyczy jedynie cech botanicznych, tzn. podobieństwa wyglądu) — grupa (1): chwasty, ziola, kwiaty; grupa (2): rośliny ogrodowe; grupa (3): rośliny wodne i bagienne; grupa (4): krzewy, krzewinki; grupa (5): drzewa. Schemat taki przedstawiał się następująco:

KATEGORIA: tu rodzaj rośliny;

MIEJSCE WYSTĘPOWANIA: woda, łąka, las, pole, ogród itp.;

ROZMIAR: duża, średnia, mała;

WYGLĄD: strzelisty, kulisty, rozgałęziony itp.;

ULISTNIENIE I JEGO KSZTAŁT: liście — igły, duże — małe, szerokie — wąskie itp.;

OWOCE: rodzaj, kształt, kolor itp.;

KWIATY: kształt, kolor, wielkość, zapach itp.;

CECHY UŻYTKOWE: lecznicze, przemysłowe, ozdobne itp.;

CECHY SZCZEGÓLNE: wyróżniające dany gatunek, niepowtarzalne itp.;

CECHY MAGICZNE: wierzenia, obrzędy, obyczaje itp.

Zostało tu zaprezentowanych wiele faset. Gdy jednak tworzona była definicja, nie wszystkie one były wykorzystywane — zachodziła bowiem obawa, że informator zgubi się w nazbyt szczegółowych objaśnieniach i nie odpowie na

zadane pytanie. Dlatego pytania dotyczyły wyłącznie cech specyficznych dla danego gatunku, a definicja spełniała podstawowy warunek: odzwierciedlała obraz świata człowieka mieszkającego na wsi oraz była wielowarstwową konstrukcją oddającą najistotniejsze elementy rzeczy, o które pytamy. Spełniała więc postulat, wskazany przez J. Bartmińskiego, że „dobrze zbudowana definicja powinna zawierać systematycznie ułożone dane co do tworzywa, funkcji, struktury, działań sprawczych przedmiotu” (1990: 119), a także czynniki językowe i kulturowe.

Podczas zbierania słownictwa istotna była jeszcze jedna kwestia: od interlokutora można było spodziewać się nazwy wyrażonej nie tylko jednym leksemem [tj. *perz* (*Agropyron repens* L.), *pokrzywa* (*Urtica dioica* L.), *tatarak* (*Acorus calamus* L.), *dąb* (*Quercus robur* L.)], ale także określonego zestawienia, utrwalonego w świadomości ludzkiej i pełniącego rolę nazwy. W wypadku roślin często bowiem jest tak, że wypowiedzenie jakiejś nazwy pociąga za sobą pojawienie się kolejnych atrybutów związanych z miejscem występowania, cechami morfologicznymi, np. *ogrodowa*, *pnąca*, *dzika*. Dlatego — w celu uzyskania oczekiwanej odpowiedzi od interlokutora — w trakcie zadawania pytań kluczowe było precyzyjne zaznaczenie w definicji najistotniejszych aspektów. Podczas prowadzenia badań dostrzeżono, iż w gwarze kujawskiej kilka różnych roślin (które łączy podobieństwo morfologiczne, np. liścia) otrzymuje jedną popularną, znaną nazwę, jak np. *pokrzywa*, *mięta*. Jednak informator — aby je rozróżnić — dodawał do nazwy przymiotnik jakościujący, który w efekcie stanowi o tym, że jest to odrębny gatunek: *guuxa pokšyva* (prawoślaz lekarski — *Althaea officinalis* L.), *b'aua pokšyva* (jasnota biała — *Lamium album* L.), *pokšyva* (*pokrzywa* *pospolita* — *Urtica dioica* L.) oraz *koćo mēnta* (kocimiętka właściwa — *Nepeta cataria* L.), *žiko mēnta* (*mięta* *polna* — *Mentha arvensis* L.). Te dwuczłonowe nazwy tworzone są zawsze dla roślin, które są uderzająco podobne (ich liście, łodygi) czy występują na określonym obszarze (pole, łąka, woda itp.). Stąd nazwa konkretnego gatunku jest formą bazową, do której dodawane są przez ludzi mieszkających na wsi epitety przedmiotowe: *dzika*, *polna*, *leśna*, *zółta*. Z tego typu łączliwością spotkać się można dość często podczas prowadzenia badań fitonimicznych.

Gdy udało się połączyć te wszystkie zasygnalizowane elementy w dobrą, krótką definicję, można było usłyszeć od interlokutora oczekiwaną nazwę.

1.2. Nazwy roślin — stan badań

Zbieranie i analizowanie gwarowych danych materiałowych jest sprawą pilną, jak zresztą wszystkie prace, które stawiają sobie za cel utrwalenie i opisanie ginących gwar polskich.

Od wielu lat prowadzi się intensywne studia nad stanem gwar na całym terytorium językowym Polski czy tylko jego części. Efektem są znakomite opracowania dialektologiczne dotyczące gwar polskich, do których należą m.in. praca

zbiorowa *Mały atlas gwar polskich* (MAGP) opracowana przez Pracownię Dialektologiczną Zakładu Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk w Krakowie pod kierunkiem K. Nitscha, a po jego śmierci M. Karasia (MAGP 1957–1970); monografia i atlasy K. Dejny (Dejna 1993; APID; AGP), a także atlasy dotyczące wybranych gwar: *Atlas gwar mazowieckich* (1971–1990) opracowany przez H. Horodyską-Gadkowską i A. Strzyżewską-Zarembę (t. I), i kolejne tomy przez A. Kowalską i A. Strzyżewską-Zarembę (t. II–X); *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (1979–1991) pod red. Z. Sobierajskiego i J. Burszty; *Atlas językowy Śląska* A. Zaręby (1969–1989); opracowany pod kierunkiem Z. Stiebera i H. Popowskiej-Taborskiej *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (1964–1978), a także *Atlas językowy województwa kieleckiego* K. Dejny (1962–1968). Ponadto wydano także słowniki gwarowe, m.in.: J. Karłowicza *Słownik gwar polskich* (1900–1911); *Słownik gwar polskich* (SGP) opracowany w Instytucie Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (do 1977 roku pod red. M. Karasia, następnie pod red. J. Reichana, a potem pod red. J. Okoniowej); *Mały słownik gwar polskich* pod red. J. Wróńca (MSGP 2010); B. Wyderki *Słownik gwar śląskich* (2000–2020); H. Pelcowej *Słownik gwar Lubelszczyzny* (2012–2022, t. I–XI, w tym t. V *Świat roślin*); *Słownik gwar małopolskich* pod red. J. Woronicy (2016–2018), *Słownik gwary i kultury Kujaw* (t. I) pod red. Z. Sawaniewskiej-Mochowej (SGKK, I), ilustrujące zróżnicowanie mowy ludowej.

Dialektologów interesuje najczęściej cały system języka, jednak oprócz takich publikacji pojawiają się także inne, poświęcone zazwyczaj jednemu elementowi tego systemu, tj. fonetyce, fonologii, morfologii, składni. Wiele opracowań poświęconych jest także leksyce (por. m.in. Falińska 1974–1984, 2016; Horodyska-Gadkowska 1967; Piotrowicz 1991; Pelcowa 1994, 2017; Reichan 1990; Popowska-Taborska, Boryś 1996; Popowska-Taborska 1998; Karaś 2011; Cygan 2018), mimo że przez niektórych uczonych nie jest ona traktowana jako element systemu języka. O ile badania fonologiczno-gramatyczne dają wymierne wyniki na niewielkim obszarze (na przykład jednej wsi), o tyle zbieranie zasobu słownikowego powinno dotyczyć większego terenu, ponieważ

zasięgi zróżnicowań w zakresie zasobu słownictwa nie mogą wyodrębniać gwar i wytyczać ich granic na równi z zasięgami czy skupieniami izogłos, które wytyczają językowe właściwości systemu gwary (Dejna 1998: 16).

Niemniej istotna jest także kwestia ocalenia zasobów leksykalnych. Jak stwierdza H. Kurek, „[a]naliza poszczególnych płaszczyzn systemu gwarowego pozwala stwierdzić, że mowa ludności wiejskiej najtrwalej zachowywana jest w słownictwie” (2018: 205). W związku z upowszechnieniem polszczyzny ogólnej obserwuje się dynamiczny proces przechodzenia z systemów dialektalnych na system języka ogólnopolskiego (Kurek 2012: 88). Wraz z odchodzeniem pokoleń pradiadków i dziadków giną bezpowrotnie przede wszystkim

kulturemy. Te słowa-klucze posiadają swoistą treść funkcjonującą tylko na określonym, niewielkim obszarze i przekazywane są z pokolenia na pokolenie, odgrywając istotną rolę w samoidentyfikacji danej zbiorowości (Nagórko i in. 2004: XIX). Niewątpliwie należą do nich także bogato reprezentowane w gwarach fitonimy.

Jak zostało to już wcześniej nakreślone, badania związane ze zbieraniem leksyki najlepiej prowadzić na większym terytorium językowym — Słowiańszczyzny lub Polski. Postulat ten spełniają obszerne pod względem materiałowym monografie wykorzystane w niniejszym studium: W. Budziszewskiej *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej* (1965), J. Rostańskiego *Zielnik czarodziejski to jest zbiór przesądów o roślinach* (2018), W. Sędzika *Prasłowiańska terminologia rolnicza. Rośliny uprawne. Użytki rolne* (1977), A. Spólnik *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku* (1990), L. Wajdy *Polskie nazwy drzew i krzewów na tle ogólnosłowiańskim* (1976), L. Wajdy-Adamczykowej *Polskie nazwy drzew* (1989), M. Marczewskiej *Drzewa w języku i kulturze* (2002), J. Waniakowej *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne* (2012). Bogatą bazę pod względem materiałowym stanowią także wykorzystane w tym studium zeszyty 3–4 i 6–7 tomu II *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL) pod red. J. Bartmińskiego (2021–2022), jak również tom XVI serii *Język a Kultura: Świat roślin w języku i kulturze* pod red. A. Dąbrowskiej, I. Kamińskiej-Szmaj (2001) oraz liczne artykuły (m.in.: Balcerzowa 1960, 1966; Basara, Basara 1989; Borejszo 2000; Budziszewska 1972a, 1972b, 1974a, 1974b; Chodurska 2013; Dubisz 2021; Gajdamowicz-Mazurek 1985; Guz 2011; Hensłowa 1972, 1976; Kowalewski 2022; Kowalik 2015; Kreja 1965, 1995; Kuryłowicz 2006a, 2006b; Lech-Kirstein 2012; Nowik 1993; Oklejewicz, Łuczaj 2008; Magda-Czekaj 2016; Majewski 1893; Marczevska 1995, 1997/1998, 1999; Moszyński 1955; Łuczaj 2008; Nowakowska 2001, 2002, 2005; Osowski 2022; Paleczna 1978; Pawłowski 1974; Pelcowa 2001b, 2002b, 2019; Rogowska-Cybulska 2003, 2005a; Skubalanka 2009; Spólnik 1986; Stec 2021; Szcześniak 2014, 2015; Tomczak 2001; Wajda 1983; Wajda-Adamczykowa 1984; Waniakowa 2005, 2006, 2011, 2013, 2014, 2015, 2019, 2021a, 2021b, 2022; Wierzbička Ag. 2005, 2009, 2012, 2018, 2021; Zaręba 1960).

Liczne są także prace leksykalne poświęcone mniejszym obszarom — Mazowszu, Małopolsce, Wielkopolsce, Kaszubom, Śląskowi — w tym mniejszym zespole gwar czy gwarze jednej wsi z tych terenów:

- Mazowsze. Monografie: D. Czyż, *Nazwy wybranych roślin polnych i łąkowych używanych w okolicach Ostrołęki* (2010); S. Dubisz, *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warminsko-mazurskich* (1977); E. Lechocka, *Nazwy roślin w pieśniach warminsko-mazurskich z przełomu XIX i XX wieku* (2022); E. Rogowska-Cybulska, *Gwarowy obraz roślin w świetle aktywności nominacyjnej ich nazw (na przykładzie gwary wsi Wagi w powiecie łomżyńskim)* (2005b). Artykuły: Cienkowski 1963b; Dubisz 1972, 1975;

Marciniak 2006; Nitsch, Mrozówna 1955; Rogowska-Cybulska 2005b, 2005c; Stec 2016; Zdancewicz 1968.

- Małopolska. Monografie i słowniki: H. Kurek, *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu* (2003); I. Kulak, *Ludowy obraz człowieka utrwalony w nazwach roślin. Na przykładzie leksyki górali rabczańskich* (2022b). Artykuły: Budziszewska 1985; Cygal-Krupa 2005; Kulak 2022a; Kurek 2001, 2004; Rudnicka-Fira 1979.
- Wielkopolska. Artykuły: Sawaniewska-Mochowa 2019; Szulczewski 1932; Wierzbicka Ag. 2002a, 2002b, 2003, 2004a, 2004b, 2007³.
- Kaszuby. Monografie: J. Muszyński, *Ludowe kaszubskie nazwy roślin* (1936); E. Rogowska, *Kaszubskie nazwy roślin uprawnych* (1998). Artykuły: Jeliński 1980; Majowa 1969.
- Śląsk. Artykuły: Habrajska 1980; Lech-Kirstein 2015a, 2015b.

Należy również wspomnieć prace z terenów pogranicznych: z obszaru Małopolski i Mazowsza — tu H. Pelcowej *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. V *Świat roślin* (2017) oraz szereg artykułów tejże autorki (Pelcowa 1994, 2001a, 2001b, 2002b, 2012, 2017, 2019, 2020); monografie K. Szczęśniak *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny* (2008, 2013) oraz tej samej autorki *Świat zamów światem roślin na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny* (2022), monografię K. Pastusiak *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin* (2007), a także monografię *Flora i fitonimy na pograniczu polsko-ukraińskim* pod red. F. Czyżewskiego i D. Urban (2006).

Wymienione opracowania naukowe poświęcone są najczęściej problematyce etymologiczno-semantycznej oraz rejestrują bogactwo synonimów fitonimicznych, ich historię i niekiedy geografę.

Przedstawione zestawienie monografii poświęconych nazwom roślin wskazuje, że w polskiej literaturze nadal brakuje kompleksowych badań dotyczących większych zespołów gwar — jak wskazano, dotychczasowe prace dotyczyły jedynie Kaszub (Rogowska 1998), części Mazowsza (np. Warmii i Mazur — Dubisz 1977; Lechocka 2022), Lubelszczyzny (Pelcowa 2017) czy gwary górali rabczańskich na Podhalu (Kulak 2022a, 2022b). Obszar Wielkopolski (w tym Kujaw) nie posiada osobnego, całościowego opracowania dotyczącego fitonimów, a pojedyncze nazwy roślin można odnaleźć jedynie we wskazanych już atlasach gwarowych i słownikach, artykułach J.W. Szulczewskiego oraz Z. Sawaniewskiej-Mochowej, publikacjach autochtonów, a także pracach samej autorki.

³ Niektóre fragmenty niniejszego studium oparte zostały po przeredagowaniu na wspomnianych publikacjach.

1.3. Układ pracy

Pierwszy rozdział pracy poświęcony jest przedmiotowi, celowi, metodologii i zakresowi studium. Drugi rozdział to opis historii regionu kujawskiego i jego zmieniających się przez wieki granic. Trzeci rozdział opisuje językowe cechy gwarowe charakterystyczne dla Kujaw.

Zasadniczą część studium stanowi rozdział czwarty *Typologia nazw roślin w gwarze kujawskiej*. Umieszczone są tu alfabetycznie artykuły hasłowe pogrupowane według następujących kategorii, zgodnych z fasetami opisanymi w podrozdziale 1.1.: (1) rośliny polne, łąkowe i rosnące na przychaciach oraz przydrożach; (2) rośliny ogrodowe; (3) rośliny wodne oraz występujące na mokradłach, bagnach i torfowiskach; (4) krzewy i krzewinki; (5) drzewa.

Budowa artykułu hasłowego obejmuje zarówno dane językoznawcze, jak i botaniczne, usystematyzowane według struktury zaprezentowanej na Ilustracji 1, co służy jak najdokładniejszemu określeniu danego gatunku — nie tylko z perspektywy lingwistycznej, ale także od strony botanicznej (wyglądu, miejsca występowania, cech użytkowych i szczególnych), bowiem cechy te mają istotny wpływ na mianownictwo roślin (co pokaże zarówno rozdział czwarty, jak i podrozdział 5.1 niniejszej pracy).

Elementy artykułu hasłowego	Objaśnienie
Część pierwsza artykułu hasłowego	
JAŁOWIEC POSPOLITY	Dwuczłonowa nazwa botaniczna rośliny, jednoznacznie identyfikująca gatunek.
Łac. <i>Juniperus communis</i> L. Bot. <i>jałowiec pospolity</i>	Łacińskie i polskie botaniczne miano rośliny zgodne z systematyką botaniczną — każdorazowo określane na podstawie publikacji naukowej <i>Rośliny lecznicze i przemysłowe. Klucz do oznaczania roślin</i> (Świejkowski 1990).
Kategoria: krzew (punkty 1–21), drzewo (punkty 2, 17, 19).	Kategoryzacja desygnatu dokonywana na podstawie danych podawanych przez interlokutorów podczas badań własnych w latach 1999–2000.
Występowanie: powszechnie w borach sosnowych, zaroślach, na nieużytkach, lubi gleby mało urodzajne.	Miejsce występowania wskazywane każdorazowo na podstawie cyklu prac botanicznych J. Mowszowicza: <i>Flora jesienna</i> (1977), <i>Flora letnia</i> (1987), <i>Flora wiosenna</i> (1988).

Elementy artykułu hasłowego	Objaśnienie
Rozmiar: do 10 m wysokości. Wygląd: łodyga zdrewniała, szaro-brunatna; gęste gałęzie skierowane do góry; szpilki ostre, mocno kłujące, niebieskozielone; szyszka ma wygląd jagody — w pierwszym roku jest zielona, potem dojrzewa i nabiera czarnej barwy.	Cechy morfologiczne rośliny każdorazowo określane na podstawie publikacji naukowej <i>Rośliny lecznicze i przemysłowe. Klucz do oznaczania roślin</i> (Świejkowski 1990) oraz cyklu prac botanicznych J. Mowszowicza (1977, 1987, 1988) i M. Nowińskiego (1970, 1977, 1980).
Cechy użytkowe: z drewna wyrabia się węgiel drzewny, fajki, laski, a dawniej ruchomą część maślnicy, bo przyspieszało to zmaśnianie mleka; owoce wykorzystywane były do różnych potraw, przetworów, marynat i wyrobu wódki jałowcówki; gałęzie do wędzenia ze względu na piękny aromat; krzew wykorzystywano także w lecznictwie ludowym na opuchliznę i obrzęki oraz w chorobach układu pokarmowego (również przy nowotworach); stosowany także w chorobach zakaźnych (gruźlicy) (Paluch 1988: 42). Na Kujawach (i w innych regionach) wywar z jałowca piło się na tzw. puchlinę czy puchlinę wodną, której przyczyną jest zatrzymanie płynów w organizmie (<i>Rośliny w wierzeniach</i> 2016: 379)^a.	Cechy użytkowe wskazywane każdorazowo na podstawie cyklu prac botanicznych J. Mowszowicza: <i>Flora jesienna</i> (1977), <i>Flora letnia</i> (1987), <i>Flora wiosenna</i> (1988), prac M. Nowińskiego (1970, 1977, 1980), prac poświęconych ziołom i zielarstwu (m.in.: Kawalko 1986; Kuźnicka, Dziak 1984; Paluch 1988, 1989; Szychowska-Boebel 1972), jak również prac językoznawczych.
Cechy szczególne: roślina zawsze zielona, bardzo aromatyczna, stosowana do okadzania.	Jw.

Elementy artykułu hasłowego	Objaśnienie
Cechy magiczne: gałązka noszona w kieszeni miała podczas marszu chronić przed odparzeniami skóry; wiosną przed pierwszym wyprowadzeniem na pastwisko okadzano krowy dymem z jałowca — miał to być środek zaradczy przeciw chorobom i urokom (zasł. w punkcie 17 Pikutkowo i punkcie 20 Rakutowo oraz notowane u Biegeleise-na (1929: 30))^b.	Cechy magiczne wskazywane przez informatorów podczas badań własnych wraz z miejscem ekscerpcji oraz kontekstem^c (kwalifikator „zasł.”) lub wskazywane przez źródła dotyczące tego regionu: Kolberg 1867a, 1867b, 2014; Szulczewski 1932; AJKLW 1982–1996; <i>Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera</i> 2016; Paluch 1988, 1989, a także pochodzące ze słowników: K. Podczaskiej <i>Małego słownika gwary kujawskiej</i> (2013), A.B. Łukaszewicza <i>Słownika gwary Kujaw wschodnich, wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek</i> (2014), <i>Słownika gwary i kultury Kujaw</i>, t. I (2017), W. Prusaka <i>Słownika gwary kujawskiej czyli jak mówiono w Inowrocławiu i okolicy</i> (2021).
Część druga artykułu hasłowego	
<i>Jałowiec</i> to nazwa znana językom północnosłowiańskim: dl. <i>jałowėnc</i> / <i>jałowc</i>, gl. <i>jaworc</i> / <i>jawronc</i> / <i>jałorc</i>, cz., słc. <i>jalovec</i>, ukr. <i>яловець</i>, blr. <i>яловец</i>, r. <i>яловец</i>. Wywodzi się ją z psł. <i>*jalovъь</i>, a podstawą tego leksemu jest przymiotnik <i>*jalovъ</i> ‘jałowy’. Nazwa byłaby nadana od właściwości gleby, na której rośnie krzew (SEB: 198; Nitsch 1955: 121). Według innej etymologii nazwa ta służyła jedynie roślinom, które miały kwiaty męskie i nie wydawały owoców, stąd były ‘jałowe’ (SES, I: 495–496; SEBor: 203; SSiSL, II, 7: 118). Zgodnie z etymologią ludową <i>jałowiec</i> zawdzięcza swoją nazwę słabym, ‘jałowym’ glebom, na których chętnie rośnie (SSiSL, II, 7: 115). Nazwa rośliny ma zasięg ogólnosłowiański i ogólnopolski — powszechna jest także w polskich gwarach (zob. SSiSL, II, 7: 118).	Część opisowa hasła poświęcona etymologii nazwy botanicznej oraz wskazująca jej występowanie w gwarach. Tworzona każdorazowo na podstawie publikacji językoznawczych oraz słowników — zgodnie z wykazem literatury przedmiotu podanym w podrozdziale 1.2. <i>Nazwy roślin — stan badań</i>.

Elementy artykułu hasłowego	Objaśnienie
W Kartotece <i>Atlasu gwar polskich</i> dla południowej części Kujaw odnotowano dla gatunku <i>Juniperus communis</i> tylko nazwę <i>jałowiec</i> (KAGP). Również podczas prowadzonych badań własnych na badanym obszarze mieszkańcy wsi posługiwali się wyłącznie tym mianem — <i>jałowec</i> (punkty 9–21). Jego wariant fonetyczny <i>jałow'iec</i> zanotowany został w punktach Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włoki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8). Można uznać, że jest ona od wielu lat niezmiennie nadawana temu gatunkowi, bowiem zanotował ją także O. Kolberg w drugiej połowie XIX wieku (2014: 61).	Nazwy roślin kujawskich — źródła własne zgromadzone zarówno podczas badań własnych (1999–2000), spisane fonetycznie, jak i ekscerpowane z literatury podmiotu dotyczącej tego regionu: Kolberg 1867a, 1867b, 2014; Szulcowski 1932; AJKLW 1982–1996; Kartoteka <i>Atlasu gwar polskich</i> (KAGP); Kartoteka <i>Słownika gwar polskich</i> (KSGP); z monografii <i>Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera</i> (2016), a także pochodzące ze słowników: <i>Słownika gwary i kultury Kujaw</i> , t. I (2017), K. Podczaskiej <i>Małego słownika gwary kujawskiej</i> (2013), A.B. Łukaszevicza <i>Słownika gwary Kujaw wschodnich, wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek</i> (2014), W. Prusaka <i>Słownika gwary kujawskiej czyli jak mówiono w Inowrocławiu i okolicy</i> (2021) — zapisane z zastosowaniem znormalizowanego zapisu ortograficznego lub fonetycznie. Ponadto w części tej podane są etymologie wyekscerpowanych podczas badań własnych nazw używanych na Kujawach, które nie pojawiły się w części etymologicznej artykułu hasłowego. W tej części znajdują się także wnioski wynikające z analizy i geografii zgromadzonego materiału, które wskazują na powszechne lub rozproszone występowanie przytoczonych nazw oraz ich wariantywność (materiał z badań własnych).

^a W niektórych przypadkach pod cechami użytkowymi są podawane cechy szczególne rośliny, odnoszące się do określonej, wyróżniającej cechy rośliny doświadczanej zmysłami.

^b W przypadkach, gdy dla danego gatunku nie zostały poświadczane cechy magiczne (w literaturze dotyczącej Kujaw i w przekazach ustnych podczas badań własnych), cech tych nie wskazuje się w artykule hasłowym.

^c O ile kontekst dotyczył istotnych cech czy właściwości rośliny, wskazanych przez informatora.

Ilustracja 1. Opis budowy artykułu hasłowego na przykładzie desygnatu *jałowiec pospolity*

Źródło: opracowanie własne.

Każdy artykuł hasłowy sygnalizowany jest mianem botanicznym jednoznacznie wskazującym na gatunek, który poddany jest analizie, a więc spełnia funkcję precyzującą.

Artykuł hasłowy ma budowę dwuczłonową: pierwsza część zawiera informacje o roślinie: miana botaniczne po polsku i łacinie jednoznacznie odnoszące się do badanego desygnatu, kategoryzację gatunku dokonaną przez informatorów, botaniczny opis wyglądu i miejsca występowania rośliny oraz jej cech użytkowych, specjalnych i podawanych w źródłach cech magicznych. Taki układ pierwszej części hasła pozwala każdemu czytelnikowi (szczególnie temu, który ma nikłą wiedzę o roślinach) na poznanie danego gatunku rośliny i zwrócenie uwagi na cechy istotne w życiu człowieka mieszkającego na wsi, które mają odzwierciedlenie w językowo-kulturowym obrazie rośliny. Ten element jest niezbędny, by każda osoba czytająca to studium mogła na podstawie wszelkich dostępnych danych odtworzyć pełny, wielowymiarowy obraz danego gatunku ukryty w podanych przez chłopów nazwach roślin.

W drugiej części zaprezentowana i zanalizowana jest polska nazwa botaniczna oraz wszystkie nazwy uzyskane podczas eksploracji w terenie Kujaw oraz pozyskane ze źródeł pisanych. Taki wybór elementów nie jest przypadkowy, bowiem ze względu na bardzo ścisły związek nazw roślin ze środowiskiem naturalnym, a jednocześnie z życiem ludzi mieszkających na wsi, nieodzowne stało się połączenie tych elementów i ich wyeksponowanie, aby móc przeprowadzić analizę etymologiczną, a następnie w rozdziale piątym analizę genetyczno-semantyczną (gdzie zwrócono szczególną uwagę na istotne, silnie kojarzone elementy wyglądu rośliny, miejsca jej występowania, sposoby jej użytkowania itp.). Wszystkie nazwy znajdujące się w artykule hasłowym, eksplorowane podczas badań własnych w latach 1999–2000, zapisane są fonetycznie (z uwzględnieniem cech fonetycznych gwary kujawskiej), wyjaśniona jest ich etymologia oraz semantyczny i w niektórych (istotnych) wypadkach słowotwórczy mechanizm powstania. Próbie wyjaśnienia genezy i znaczenia zebranych określeń towarzyszy porównanie wyeksplorowanej nazwy z informacjami na temat roślin zamieszczonymi w monografiach językoznawczych, m.in. u W. Budziszewskiej (1965), S. Dubisza (1977), A. Gajdamowicz-Mazurek (1985), I. Kulak (2022a, 2022b), E. Pawłowskiego (1974), E. Rogowskiej (1998), K. Szcześniak (2008, 2022), L. Wajdy-Adamczykowej (1989), J. Waniakowej (2012), a także w Kartotece *Atlasu gwar polskich*, Kartotece *Słownika gwar polskich* oraz słownikach: *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (t. II *Rośliny*, zeszyty 3–4 i 6–7), *Małym słowniku gwar polskich* (2010), B. Sychty *Słownika gwar kaszubskich* (1967–1976) oraz atlasach: *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* (1982–1996), *Atlasie gwar polskich* (2002, t. IV), *Małym atlasie gwar polskich* (1957–1970), jak również w licznych artykułach naukowych poświęconych fitonimom (zob. podrozdział 1.2. *Nazwy roślin — stan badań*, s. 20–23). Niekiedy także informacje z publikacji językoznawczych konfrontowane były z botanicznymi opracowaniami

naukowymi, w których również zamieszczane są eksplikacje nazw roślin. Mowa o: *Słowniku polskich roślin lekarskich* (Karchowski 1948), *Ludowym mianownictwie roślin zielarskich* (Kuehn 1963), studium *Zioła i ich stosowanie* (Kuźnicka, Dziak 1984) czy *Historiach ziołowych* (Kawałko 1986) oraz monografiach M. Nowińskiego (1970, 1977, 1980) i A. Palucha (1988, 1989).

Piąta część studium (rozdział pt. *Kujawskie nazwy roślin w perspektywie lingwistycznej*) jest próbą ogólnego, syntetycznego opisu zjawisk językowych przedstawionych w rozdziale czwartym. Pierwszy podrozdział zawiera charakterystykę genetyczno-chronologiczną wszystkich zebranych fitonimów. Podjęta została w nim próba kategoryzacji nazw znanych już wspólnocie indoeuropejskiej, bałto-słowiańskiej, prasłowiańskiej i słowiańskiej oraz używanych w polszczyźnie ogólnej i w gwarach, jak również rozważana jest kwestia zapożyczeń i kalk w zebranym materiale fitonimicznym. W drugim podrozdziale znajduje się zestawienie synonimów dla poszczególnych roślin oraz analiza interesującego problemu semantycznego — polisemii. Podrozdział trzeci jest opisem zmieniającego się zasobu leksykalnego dotyczącego nazw roślin. Wskazane są tu nazwy, które notowane były dawniej na obszarze Kujaw, oraz te, które zostały utrzymane do momentu prowadzenia badań i wykazują się znaczną ekspansywnością. Podrozdział czwarty przedstawia językowy obraz świata utrwalony w kujawskich nazwach roślin. Studium zamyka podsumowanie.

II. REGION KUJAWSKI

RYS HISTORYCZNO-GEOGRAFICZNY

Obszar Kujaw był jedną z najstarszych historycznych dzielnic składających się na państwo polskie.

Jest to kraj nizinny o nader urodzajnej glebie, zamieszkały przez lud dorodny, silny i pracowity (...). Dane geograficzne i tradycja historyczna wskazują na Kujawy jako kolebkę państwa polskiego, miasta kujawskie Kruszwica, Brześć, Inowrocław, Włocławek sięgają swym początkiem czasów pierwszych Piastów (Piskorska, Galus 1968: 3).

Obecnie naturalną granicą tego regionu na północy jest dolina Starej Noteci, na północnym wschodzie i wschodzie Wisła. Od strony południowej linia graniczna biegnie wzdłuż Noteci (okolice Sompolna i Brdowa) i dalej obszarem bez wyraźnych naturalnych podziałów między Brdowem, Przedeczem, Lubieniem i Dobiegniewem nad Wisłą, zaś od zachodu — wzdłuż Jezior Pakosko-Gosławskich i Małej Noteci (zwanej czasami Notecią Zachodnią). Sąsiadują więc Kujawy z takimi historycznymi regionami jak: kraina nakielska (od północy), ziemia dobrzyńska i chełmińska (od wschodu), Mazowsze łęczycko-gostynińskie (od południa), ziemia kaliska (od południowego zachodu) i Pałuki (od zachodu).

Region kujawski był zawsze obiektem zwiększonego zainteresowania archeologów, m.in. ze względu na wczesne (jak na ziemię polskie) ślady bytności człowieka i znaczniejszy ruch osiedleńczy niż na terenach pobliskich.

Najdawniejsze pozostałości kultur ludzkich z tego obszaru pochodzą z lat 12000–8000 przed Chrystusem (koniec starszego paleolitu). Są to ślady ludności koczowniczej. Początki zasiedlania nastąpiły w okresie od 8000 do 4200 lat p.n.e. (w mezolicie), a w neolicie (około 4200 lat przed Chrystusem) osiadły tu plemiona przybyłe znad Dunaju, zajmujące się uprawą ziemi i hodowlą. Ludzie pierwotni osiadali przede wszystkim nad brzegami rzek i jezior, karczowali lasy, by uprawiać rolę, polowali i trudnili się rybołówstwem. W okresie halsztackim (tzn. od końca epoki brązu i na początku epoki żelaza — od 650 roku p.n.e.) na ziemiach kujawskich dominowała kultura łuzicka. W tym czasie powstał, jako jeden z pierwszych na tych terenach, gród obronny nad Gopłem — Biskupin.

Z czasem obszary te uległy przekształceniu: z pierwotnych (nietkniętych ręką ludzką) na naturalne — z zachowaną siecią rzeczną, torfowiskami, bagnami, ale z coraz większymi terenami uprawnymi, co związane było ze stopniowym wyrębem lasów.

Kujawy już na początku X wieku znalazły się w granicach państwa Polan. Plemię Kujawian głównie uprawiało ziemię, przeważnie bardzo żyzną — 47% powierzchni stanowią czarnoziemy, 25% gleby gliniasto-piaszczyste i piaszczysto-gliniaste, 12% gleby piaszczyste i 16% gliny (Hohendorf 1952: 34). Ze względu na różnorodność klas ziem obszar ten dzielono na Kujawy „Czarne” — okolice Brześcia, Radziejowa, Kruszwicy i Inowrocławia i Kujawy „Białe” — tereny pomiędzy Bydgoszczą, Toruniem, Włocławkiem a Dobiegniewem (Galon 1929: 13).

Położenie geograficzne (na skrzyżowaniu dróg handlowych między krajami naddunajskimi a ujściem Wisły oraz między Wielkopolską a Kijowem) sprawiło, że ziemie te odgrywały niezwykle ważną rolę w procesie kształtowania się państwa polskiego. Tym większą, że była to droga wiodąca do Prus i Pomorza Wschodniego. Nie można również zapomnieć, że przez Kujawy prowadził legendarny „bursztynowy szlak”, co znacznie wzmacniało pozycję tego regionu (Natanston-Leski 1964: 38).

Nazwa Kujawy pojawiła się w źródłach pisanych po raz pierwszy w *Bulli gnieźnieńskiej* (1136). Prawdopodobnie leksem ten pochodzi od ‘kujawy’ — ‘miejsca jałowego, nieurodzajnego w polu; golizny, wydmy wśród lasów, piaszczystego gołoborza’. W XVI–XVII wieku ‘kujawy’, ‘Kujawy’ (pl.) to ‘pusta kępa, pusty teren’, określenie takiego miejsca. Etymologia tego określenia jest niepewna: nie można wykluczyć związku z psł. **kujati*, scs. **kujati*, *kujają* ‘siedząc drzemać; cherlać, kwękać’, sch. *kujati se* ‘udawać, symulować; opuszczać skrzydła’, słoweń. *kújati se* ‘dąsać się, mruczeć, przejawiać upór; stronić od gniazda’, rus.-csł. *kujati*, *kujaju* ‘mruczeć, szemrać, narzekać’, ukr. dial. *kujáty* ‘kiwać się drzemiąc, być ospałym, sennym, opieszałym, oswiałym, kwękać’ (SES; SEB).

Kujawy to dzielnica, w której za panowania Piastów granice zmieniały się wielokrotnie. Do początków XII wieku nie należała tu na przykład kasztelania wyszogrodzka, obszar na lewym brzegu Brdy (do jej ujścia do Wisły) wraz z terenami wokół Łęgnowa, Otorowa i Solca Kujawskiego. W statucie Bolesława Krzywoustego (1138) znaczna część Kujaw wraz z Wielkopolską i ziemiami: krakowską oraz łęczycko-sieradzką przypadła seniorowi rodu jako tzw. dzielnica senioralna. Region kujawski wyodrębnił się jako osobne księstwo w roku 1194 pod panowaniem syna Mieszka Starego — Bolesława. Z czasem połączył się z Wielkopolską (lata 1195–1202) i Mazowszem (1202–1233), lecz nie stracił już swej odrębności. Na początku trzeciego dziesięciolecia XIII wieku (około roku 1233) książę Konrad Mazowiecki stworzył dla swego syna Kazimierza I odrębne księstwo kujawskie, a kilkanaście lat później (w roku 1248) została dołączona do niego ziemia dobrzyńska. Zmieniła się więc wschodnia granica i ustaliła na linii Skrwy, a stolica tego regionu została przeniesiona z Kruszwicy do Inowrocławia. Po śmierci Kazimierza I w 1267 roku nastąpił podział Kujaw na dwa księstwa: inowrocławskie (przypada ono Ziemiomysłowi) i brzesko-kujawskie (pod władaniem Władysława Łokietka). Ziemie kujawsko-pomorsko-wielkopolskie zrosły się do tego stopnia, że rycerstwo wybrało na króla

Władysław Łokietka. Księstwo brzesko-kujawskie stało się więc integralną częścią Królestwa Polskiego. W 1332 roku Kujawy zostały zdobyte przez Zakon Krzyżacki. Niewola trwała do roku 1343, kiedy to na mocy postanowień pokoju kaliskiego ziemie te wróciły pod panowanie polskie. Po bezpotomnej śmierci książąt kujawskich obszar przejął Kazimierz III Wielki, dodatkowo wykupiwszy od Władysława Białego ostatni skrawek regionu — księstwo gniewkowskie. Dzięki tym posunięciom całe Kujawy znów były częścią Królestwa Polskiego i powstały tu województwa: sieradzkie (z ziemią wieluńską), łęczyckie, brzeskie i inowrocławskie (z ziemią dobrzyńską). Wiek XV przyniósł ostateczne wykształcenie podziału administracyjnego (które obowiązywało do pierwszego rozbioru Polski) na województwa brzesko-kujawskie i inowrocławskie, ze wspólnym sejmikiem w Radziejowie (Guldon 1963: 4–6).

W wiekach XVI–XVII rozpoczął się, mimo częstych wojen, niezwykle rozwój ekonomiczny tych terenów. W dalszym ciągu podstawę gospodarki stanowiło tu rolnictwo oraz handel (głównie zbożem). W czasie wojen polsko-szwedzkich i wojny północnej Kujawy zaczęły podupadać, by znów w XVIII wieku stać się żywo rozwijającym się regionem.

W 1772 roku województwo inowrocławskie i część ziem brzesko-kujawskich położonych na zachodzie (z Kruszwicą, po Radziejów) przypadły Prusom. Rok później, w efekcie II rozbioru w ręce pruskie trafiła reszta tych terenów. Jednak ostatecznie w wyniku ustaleń Kongresu Wiedeńskiego (1815) zabór pruski objął jedynie zachodnie Kujawy (z Inowrocławiem, Bydgoszczą i Kruszwicą), pozostałe ziemie weszły zaś w skład Królestwa Kongresowego. Ten podział przetrwał aż do zakończenia I wojny światowej, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości region kujawski wszedł w skład województw warszawskiego i poznańskiego. Po II wojnie znalazł się w granicach administracyjnych województwa bydgoskiego (do roku 1975), potem włocławskiego, bydgoskiego i toruńskiego, by w 1998 stać się częścią kujawsko-pomorskiego.

III. GWARA KUJAWSKA

Pod względem zróżnicowania językowego obszar Kujaw zalicza się wspólnie do dialektu wielkopolskiego (Dejna 1993: 248). Z kolei A.E. Piotrowska stwierdza, że o przynależności gwary kujawskiej do dialektu wielkopolskiego „decydują dwie podstawowe cechy: brak mazurzenia i międzywyrazowa fonetyka udźwięczniająca” (*Gwara regionu — Kujawy*, witryna internetowa). Jednak wcześniej gwara kujawska często traktowana była jak osobny dialekt, ponieważ posiadała szereg cech, które w znaczny sposób odróżniały ją od gwar wielkopolskich, a łączyły z ziemią dobrzyńsko-chełmińską. Wyraźnie zaznaczył to w swoich pracach K. Nitsch (1911: 409–520; 1955: 94–95).

Najobszerniejsze opracowania poświęcone temu regionowi wyszły spod pióra Z. Sobierajskiego (1952, 1960, 1963), który ostatecznie ustalił granice na obszarze Kujaw, pisząc:

Północno-wschodnią granicą językową Kujaw jest w zasadzie Wisła. Od zachodu granicę kujawsko-wielkopolską wytyczył A. Tomaszewski na podstawie wymowy *ó* (pochylonego *o*) jak *u*. Biegnie ona od kanału Noteckiego do Pakości i dalej wzdłuż jeziora Pakoskiego do Wójcina, Ślesina i Osieku Wielkiego na północ od Koła. Południowo-wschodnią granicę językową Kujaw właściwych należało dopiero ustalić. Prowadzę ją po linii Ślesin — Sompolno — Brdów — Chodecz — Kowal — Dobrzyń. Jest to północna granica tzw. szadzenia (...). Zjawisko to jest wynikiem ścięcia się wymowy kujawskiej (rozdzielającej szeregi *č, ž, š* i *c, z, s*) z mazurzeniem stron południowych (Sobierajski 1952: II–III).

Ze względu na różnice fonetyczne Sobierajski dokonał także podziału Kujaw na dwie części: zachodnią i wschodnią. Granicą jest tu izofona zasięgu *ł* zębowego oraz wymiany **il *yl ≥ ył* (–*el*), np. *b^łł*. Zachodnia część regionu ma *u* wargowe zamiast *ł* zębowego i charakterystyczną dla Wielkopolski wymianę **il, *yl ≥ uł/yl*, np. *zb' uł, porażył* oraz **el ≥ ou*, np. *k' oubasa / k' eubasa*. Również morfologicznie tereny wschodnie i zachodnie są zróżnicowane ze względu na trzy zjawiska: wyznaczenie zachodniej granicy końcówki –*ex*, np. *tex starex luži*; zachodniej granicy końcówki –*ma* w 1 os. l. mn. czasu teraźniejszego, np. *mušima*; zachodniej granicy dla typu: *šou, šoua, šel' i* (Sobierajski 1952: III).

Z cech słowotwórczych wspólnych dla terenów wschodnich i zachodnich zauważymy szeroki zakres formantu –*ak / –ok* (*ćelak / ćelok*) w odróżnieniu od notowanego w Wielkopolsce –*ę* (*ćelę*) (por. Lenart, Zagórski 1962: 67).

Formy zdrobniałe: dla przymiotników i przysłówków tworzone są poprzez dodanie formantów *-uχny* (*maluχny*), *-uχno* (*caluχno*); dla rzeczowników m.in. *-yšek* (*kf'atyšek*), *-ušek* (*kamušek*). Formy zgrubiałe: dla przymiotników tworzone są przy pomocy sufiksu *-aχny* (*grubaχny*), *-oχny* (*vysoχny*).

Autor *Gwar kujawskich* wspomniał także o terenach pogranicznych — Kujawach Borowych, czyli tzw. Kongresówce (na południe od linii Ślesin–Brdów–Dobrzyń), którą wyróżnia oprócz szadzenia także niekonsekwentne cecanie (wymowa *c* w miejsce *č*, przy równoczesnym zachowaniu pozostałych spółgłosek szeleszczących — *casym*, *cas*, ale *čysty*). Od tej samej linii nie będzie kujawskiego typu wymowy *ržnuńć*, *ržńiva*, tylko *žnuńć*, *žńiva*. Wzdłuż linii Gostynin–Kutno–Łęczyca–Koło (tu kończą się Kujawy Borowe, a zaczyna Mazowsze i Małopolska) zetkniemy się już z regularnym mazurzeniem (*zyto*, *źńiva*). Na tym terenie w deklinacji zauważymy też brak części *-eχ* w dopełniaczu i miejscowniku l. mn. przymiotników, liczebników i zaimków, np. *tyχ staryχ luži*. Od strony wschodniej (wzdłuż linii Wisły, od Solca Kujawskiego po Nieszawę) widać wyraźny wpływ gwar dobrzyńskich i chełmińskich w wymowie wygłosowej nosówki *-ą* jak *-u* (*ońi graju*) oraz artykulacji twardych fonemów tylnojęzykowych (*cuker*, *ogeń*). Na podstawie przeprowadzonych badań nad nazwami roślin można zauważyć znaczne zróżnicowanie zasobu słownikowego i wykreślić orientacyjne granice zasięgu określonych jednostek leksykalnych.

Wszystkie zanotowane podczas badań w latach 1999–2000, charakterystyczne dla Kujaw (i gwar z nimi sąsiadujących) warianty fonetyczne leksemów (będące przedmiotem tej pracy) są odnotowane w czwartym rozdziale. Bez trudu można zauważyć, iż w części badanych wsi niektóre typowe dla tego terenu cechy zanikają pod wpływem polszczyzny ogólnej⁴. To zjawisko jest ściśle powiązane z sytuacją kulturową, cywilizacyjną i społeczną ludzi mieszkających na wsi — szerzej opisują ten problem m.in. J. Sierociuk (1990: 114–115), H. Pelcowa (1998: 105–117; 2001a: 34), K. Ożóg (1998: 119–125), H. Karaś (2015: 83–84), H. Kurek (2018: 203–209). Występujące w rozdziale czwartym zjawiska fonetyczne nie zostaną poddane analizie w dalszej części pracy, ponieważ ukazują one w sposób niepełny procesy fonetyczne zachodzące na badanym obszarze.

Przytoczone dotychczas informacje i spostrzeżenia świadczą o tym, iż Kujawy ze względu na swoje położenie są niezwykle ciekawym obszarem, na którym można znaleźć wiele interesujących zjawisk językowych powstałych w wyniku zróżnicowania dialektalnego tego terenu. Ten niejednorodny charakter gwar kujawskich będzie miał także odzwierciedlenie w leksyce. Na podstawie przeprowadzonych badań dostrzec będzie można również znaczne zróżnicowanie zasobu słownikowego.

⁴ Mimo że interlokutorami byli ludzie starsi, najlepiej zachowujący system językowy gwary.

IV. TYPOLOGIA NAZW ROŚLIN W GWARZE KUJAWSKIEJ

Badając leksykę, należy pamiętać, że język, którym komunikujemy się jako jego użytkownicy, odzwierciedla nasz subiektywny stosunek do rzeczywistości oraz że w naszej świadomości utrwalone są określone struktury pojęciowe. Stąd jako bardzo istotne zaczynają się nam jawić te cechy słownictwa, które są jedynym w swoim rodzaju klasyfikatorem świata — tak widzą to zagadnienie kognitywiści. Uważają oni, że rzeczywistość ujmowana w wypowiedzi jest zawsze widziana przez pryzmat nadawcy komunikatu językowego i dlatego — jak stwierdza R. Grzegorzczkowa — „relacja między klasami dźwięków i klasami zjawisk jest zrelatywizowana do świadomości ludzi mówiących danym językiem” (1993: 44). W efekcie ludzie porozumiewający się ze sobą jednym językiem w widoczny sposób interpretują rzeczywistość (Tokarski 2001: 335–362). Jednak, mimo że postrzegają świat subiektywnie, to jest on dla nich zjawiskiem poznawalnym i obiektywnym. Zgodnie z koncepcją kognitywistyczną leksyka nie przedstawia przedmiotów tak, jak robi to np. malarstwo, fotografia, ale opisuje rzeczy mentalnie. Stąd też każdy leksem posiada szereg równorzędnych cech: percepcyjnych (*aksamitka* jest niewielkim kwiatem o charakterystycznym, intensywnym, drażniącym zapachu i miłych w dotyku płatkach kwiatów), funkcjonalnych (*aksamitka* jest rośliną ozdobną), relacyjnych (*aksamitka* sadzona jest najczęściej na cmentarzach, ale także w ogrodach przy domach, bowiem odstrasza nicianie i mszyce). Cechy te są bardzo istotne — utrwalone w języku prezentują sposób, w jaki każdy człowiek poznaje i opisuje świat (Kurek 2003: 58). Każda społeczność i człowiek do niej należący stara się uporządkować obraz świata i dlatego kategoryzuje dane doświadczenia. Tak dzieje się też w wypadku, gdy człowiek myśli o roślinach. Na podstawie pewnych podobieństw tworzy w swojej świadomości określone kategorie: drzew, krzewów, roślin użytkowych i nieużytkowych, leczniczych i trujących, roślin magicznych i powiązanych z wyznawaną wiarą itp.

Ten sposób percepcji można odnaleźć także w gwarze kujawskiej. Ludzie mieszkający na wsi na podstawie mniej lub bardziej uświadomionych właściwości roślin tworzą ich określenia. Zasób tych ostatnich jest niezwykle bogaty i różnorodny, choć z pewnością coraz bardziej zawęża się, nawet u osób, które wciąż używają takich nazw (zob. Pelcowa 2001b: 99–100). Wpływ na to mają różne względy związane z rozwojem cywilizacji, kultury, gospodarki — by wymienić te najważniejsze. Leksyka gwarowa systematycznie zanika — coraz mniej mieszkańców wsi mówi gwarą, coraz mniej osób interesuje się światem roślin i obserwuje

zachodzące w nim zmiany. Znajomość gatunków pospolicie występujących na łąkach, polach czy przychaciach w Polsce, np. *cykorii podróżnika*, *glistnika jaśkółczego ziela*, *dziurawca zwyczajnego*, *ostropestu plamistego*, *babki szerokolistnej* czy *lancetowatej*, jest coraz słabsza. Tylko starsi ludzie pamiętają dawne, znane od pokoleń nazwy roślin, potrafią opowiedzieć o ich zastosowaniu, przypisać im określone działania lecznicze czy magiczne. W trakcie badań w latach 1999–2000 można było dostrzec, iż mimo częstego prowadzenia na wsi gospodarstw wielopokoleniowych kolejne generacje (dzieci, wnuki i prawnuki) nie potrafią już wskazać w najbliższym otoczeniu pospolitych roślin, poprawnie zidentyfikować gatunków, a jeśli im się to udaje, to określają je nazwą o bardzo szerokim zakresie semantycznym, tj. *roślina*, *krzak*, *chwast*, *zielsko*, *kwiat*. Młodsze pokolenia nie znają kulturowego tła przekazywanego wcześniej przez wieki, z pokolenia na pokolenie, co z pewnością wynika z postępu i zastąpienia naiwnego postrzegania rzeczywistości wiedzą czerpaną ze szkoły, książek czy mediów. Można pokusić się o stwierdzenie, że ubiegłe lata stały się nieuchronnie ostatnią okazją do gromadzenia materiału gwarowego, w tym również tego dotyczącego fitonimów.

4.1. Rośliny polne, łąkowe i rosnące na przychaciach oraz przydrożach

BABKA LANCETOWATA

Łac. *Plantago lanceolata* L.

Bot. *babka lancetowata*, *babka wąskolistna*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: łąki, pastwiska, przydroża — lubi sąsiedztwo koniczyzny i lucerny.

Rozmiar: ok. 10–50 cm.

Wygląd: liście długie, zebrane w różyczkę, zielony kwiatostan.

Cechy użytkowe: okład z liści przyspiesza gojenie ran i poparzeń (Kuźnicka, Dziak 1984: 19); jako środek do leczenia chrypek, kaszlu (MKZ: 65).

Cechy magiczne: noszone przy sobie liście pozwalały uwolnić się od zaczarowanej miłości (zasł. punkt 9 Wielki Sosnowiec).

Babka to roślina pospolita na obszarze całej Polski. Najczęściej nazwa, którą określa się całą grupę podgatunków, wiązana jest z jej leczniczymi właściwościami — „że leczy rany, bo baby leczyły” (SSiSL 2022b: 58). Już w średniowieczu uzdrawianiem zajmowały się bowiem ‘babki’ — znachorki (por. Budziszewska 1965: 241; Szot-Radziszewska 2005: 94–104). Bańkowski jednak wątpi w taką interpretację: „gdyby wprost od **babka** ‘znachorka’, to czemu o jednej tylko z tysiąca roślin lekarskich; raczej od okrągłych *po babsku* liści” (SEBń, I: 23). Natomiast *Słownik stereotypów i symboli ludowych* wskazuje jeszcze drugą możliwą interpretację nazwy: „owalny liść babki przypomina kobiecą sylwetkę” (SSiSL 2022b, IV: 58).

W gwarach polskich *babka lancetowata* rzadko określana jest mianem *babka*, a najczęściej nazywana jest metaforycznie *języczki* lub *języczki polne* — ze względu na wydłużony kształt liścia (por. MSGP: 92; Pelcowa 2017: 196; Stec 2016: 104; Waniakowa 2011: 151–157; Waniakowa 2012: 86).

Na terenie Kujaw podczas badań zanotowane zostały następujące nazwy: *języczk'i* (pl.), *języczk'i polne* (pl.).

1. *języczk'i* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

Nazwa utworzona jest od wyglądu liścia, który swoim kształtem przypomina język (por. Waniakowa 2011: 152–153). Jest ona notowana w źródłach staropolskich (por. Spólnik 1990: 10), u J. Karłowicza (SGP, II: 268), w *Małym słowniku gwar polskich* (ze wskazaniem Śląska, MSGP: 92), a także przez H. Pelcową na Lubelszczyźnie (2017: 196).

2. *języczk'i polne* / *języczk'i* — punkty: Kania (11), Topola (15), Kobylnica (16).

Zanotowane dwa warianty nazwy *babki lancetowatej* posiadają element wspólny, silnie kojarzony z wyglądem liścia tej rośliny — wąskim, długim niczym język. Nazwa jednoczłonowa *języczki* występuje na całym obszarze Kujaw, natomiast dwuczłonowa *języczki polne*, precyzująca i wskazująca dodatkowo na miejsce występowania rośliny (*pole*), notowana była w trzech wsiach położonych na wschodzie (Kania) i w centralnej części Kujaw (Topola, Kobylnica).

BABKA SZEROKOLISTNA

Łac. *Plantago major* L.

Bot. *babka szerokolistna*, *babka zwyczajna*, *babka pospolita*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: łąki, pastwiska, przydroża.

Rozmiar: ok. 10–40 cm.

Wygląd: liście jajowate o charakterystycznie zaznaczonych nerwach, zebrane w rozetki. Cechy użytkowe: szerokie w lecznictwie ludowym i homeopatii na zranienia, stłuczenia, wrzody (SGKK, I: 52); w Wielkopolsce na czyraki, a także obtarcia (Paluch 1989: 55). Cechy magiczne: podobnie jak w wypadku opisanego wcześniej gatunku z rodziny babkowatych (*babka lancetowata*), liście *babki szerokolistnej* noszone przy sobie miały uwolnić od zaczarowanej miłości (zasł. punkt 9 Wielki Sosnowiec). Według Rostańskiego *babka* była „środkiem przeciw czarom” (2018: 6).

Babka szerokolistna podobnie jak *lancetowata* jest gatunkiem powszechnie występującym na całej kuli ziemskiej. Mimo to *skołojrzy* używano w medycynie ludowej częściej niż innych odmian. J.W. Szulczewski pisząc o Kujawach i okolicach Żnina, wspominał, iż „liście [*babki szerokolistnej*] goją rany powstałe z obtarcia” (1932: 93). Natomiast A.B. Łukaszewicz wspominając o Kujawach

wschodnich, wskazywał, że jest to „takie zielsko, a jakie dobre, babka potłuczono — (...) na stłuczone i obtarte nogi, ręce” (2014: 164).

Zanotowane podczas badań na Kujawach nazwy są liczne: *bačka* / *bopka*, *bobek*, *l'izŕŕ bopkovy*, *l'isteg bapkovy* (*l'isteg bopkovy*), *pŕeńŕŕ* / *pŕyńŕŕ žyukuf*, pokrywają się z określeniami *babki* wskazanymi w *Słowniku gwary i kultury Kujaw* (2017: 51–52).

1. *bačka* — punkty: Suchorączek (3), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14).
2. *bačka* / *l'isteg bapkovy* — punkty: Gliszcz (5), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11).

Na zestawienie składa się deminutyw *listek* i (utworzony od rzeczownika *babka*) przymiotnik zakresowy *babkowy*, ponieważ zwęża zakres rzeczownika i pełni funkcję nazywającą (Grzegorzczukowa i in. 1998, II: 490–491).

3. *bobek* (m.) / *l'izŕŕ bopkovy* — punkty: Pikutkowo (17), Rakutowo (20).
Jedyna zanotowana forma w rodzaju męskim — *bobek*. Jest ona być może przeniesieniem nazwy (zapewne na skutek podobieństwa kształtu liści) z wawrzynu — lauru (*Laurus nobilis* L. jest w Polsce potocznie nazywany bobkiem lub liściem bobkowym). Jako nazwa gatunku *Plantago major* nie jest notowana w SGP ani innych źródłach dialektologicznych.
4. *bopka* — punkty: Topola (15), Kobylnica (16), Wola Kozuszkowa (18), Rybno (21).
5. *bopka* / *l'isteg bopkovy* (pl.) — punkt Redecz Wielki (19).
6. *l'isteg bopkovy* — punkt Kijewo (12).
7. *l'izŕŕ bapkovy* / *l'isŕe bapkowe* (pl.) / *pŕeńŕŕ žyukuf* (pl.) — punkty: Wilkowo (1) i Lubodzież (2).

Niezwykle ciekawe (i niezanotowane dotąd w innych miejscowościach na terenie Polski) jest zestawienie *pięć żyłków*. Z pewnością jest to nazwa motywowana wyglądem liścia *babki szerokolistnej*, bowiem na każdym możemy dostrzec specyficzne nerwy — „żyłki”, biegnące równolegle. Warto zwrócić uwagę, iż nazwa ta nie jest złożeniem, lecz zestawieniem, co może świadczyć o fakcie zachowywania starszego stanu gwar na tym terenie (por. Zagórski 1964: 70).

8. *pŕyńŕŕ žyukuf* / *bačka* — punkty: Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8).

Z przeprowadzonych badań wynika, iż desygnat *babka* jest najczęściej używany i występuje aż w 16 badanych miejscowościach na Kujawach zachodnich i środkowych oraz pograniczu z Pałukami i Krajną (por. SGKK I: 52). Dość często używane są także zestawienia *listek* / *liść bapkowy* czy *listek* / *liść bopkowy* będące synekdochą (*pars pro toto*). Nazwy te mają inną motywację: *listek* / *liść babkowy* wskazuje na określoną część rośliny, a *listek* / *liść bobkowy* na podobieństwo kształtu liścia *babki* do liścia *wawrzynu*. Rozmieszczenie wspomnianych desygnatów można uznać za rozproszone — te pierwsze są notowane w Krajnie, ale także na Kujawach północnych i w jednym południowo-wschodnim

punkcie Kujaw (Pikutkowo), natomiast drugie jedynie na południu Kujaw. Ciekawa, niespotykana nazwa *pięć żyłków* odnosząca się do wyraźne zaznaczonego unerwienia na liściu *babki* została zanotowana w dwóch wsiach północnych Kujaw i w Krajinie.

BARSZCZ ZWYCZAJNY

Łac. *Heracleum sphondylium* L.

Bot. barszcz zwyczajny, barszczownik pospolity.

Kategoria: zioło (punkty 1, 3, 5–11, 13, 17–20), chwast (punkty 1–8, 14–21).

Występowanie: łąki, zarośla, wilgotne gleby.

Rozmiar: ok. 50–150 cm.

Wygląd: szerokie łodygi; liście pierzaste; kwiaty białe o specyficznym, nieprzyjemnym zapachu, zebrane w baldachy.

Cechy użytkowe: młode liście są paszą dla królików i drobiu; w kuchni stosowany w postaci kwaśnej polewki lub jarzyny (Paluch 1989: 55); w medycynie ludowej stosowany jako środek pobudzający trawienie (Mowszowicz 1987: 70).

Barszcz to roślina znana od czasów prehistorycznych. W starożytności Pliniusz twierdził, że lecznicze właściwości tego gatunku odkrył już Herakles — stąd nazwa rodzajowa *Heracleum* (Nowiński 1980: 116).

Leksem *barszcz* pochodzić może od psł. **brstjb* > **brščb* i znaczyć tyle, co ‘młode pędy i gałązki, ścinane na zimowy pokarm dla kóz i owiec’ (Budziszewska 1965: 218). Tę formę wiąże się także ze staroindyjską etymologią *bhršti* — ‘szpic, kant’ — ze względu na wygląd ostro zakończonych liści (SES, I: 28; SEBń, I: 34; SEBor: 22). Jako określenie rośliny warzywnej nazwa *barszcz* funkcjonuje od XV wieku (SES, I: 27–28) zarówno w polszczyźnie ogólnej, jak i gwarach (por. Pelcowa 2017: 63; SGP, I: 52). Z jego młodych, mięsistych łodyg i ogonków liściowych sporządzano kwaśną zupę — od XVII stulecia nazywaną ‘barszczem’. Jednak z czasem określenie to przeszło na zupę przyrządzaną z buraków ćwikłowych — barszcz czerwony (Budziszewska 1965: 218; Mowszowicz 1977: 70), bądź z kwaszonej maki żytniej razowej — barszcz biały.

Na badanym terenie występowały następujące nazwy: *baršč*, *żik’i koper*, *śmerżuχ*.

1. *baršč* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Żerniki (14), Wola Kożuszkowa (18), Rakutowo (20).

2. *baršč* / *żik’i koper* — punkty: Gliszcz (5), Kobylnica (16).

Zestawienie *dziki koper* jest używane dla tej rośliny prawdopodobnie dlatego, iż jej łodygi i baldachy ludzko przypominają *koper ogrodowy* (*Antehum graveolens*). Stąd nazwa nadana na zasadzie zewnętrznego, fizycznego podobieństwa obu gatunków, choć jednak poza tym podobieństwem roślina nie ma cech kopru — nazwę tę należy uznać za deprecjatywną. Nie jest ona notowana w innych gwarach na określenie *barszczu*.

3. *żik'i koper* — punkty: Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Ryszewko (13), Topola (15), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rybno (21).

4. *żik'i koper / śmierżuχ* — punkt Wilkowo (1).

Określenie *śmierdziuch* nadane zostało barszczowi ze względu na wydzielany przez niego nieprzyjemny zapach — *o on śmierżi tak okrutnie, że iże wyłżywać* (zasł. punkt 1 Wilkowo).

Najpowszechniejszą nazwą podawaną przez interlokutorów na określenie *barszczu* na Kujawach i w gwarach graniczących z nimi był *dziki koper* (nazwa pojawiła się aż w 20 miejscowościach). Zestawienie to nawiązuje do podobieństwa pokroju całej rośliny do *kopru ogrodowego*, ale poprzez dodanie epitetu podmiotowego *dziki* wskazuje na nieużytkowy charakter tej rośliny i jej niską wartość w gospodarstwie, a także pośledniość w stosunku do cenionego w kuchni *kopru ogrodowego*. Nazwę *śmierdziuch* (związaną z nieprzyjemną wonią rośliny) podała zaledwie jedna informatorka, więc można ją uznać za przejaw indywidualizmu językowego. W punkcie 12 (Kijewo) *barszcz* nie został rozpoznany przez rozmówców.

BLEKOT POSPOLITY

Łac. *Aethusa cynapium* L.

Bot. *blekot pospolity*.

Kategoria: chwast (punkty 2–3, 5, 7–9, 11, 13–14, 16, 18).

Występowanie: ogrody, pola (często rośnie w życie), ugory, śmietniska, przydroża, przychacia.

Rozmiar: 10–50 cm.

Wygląd: liście podobne do naci *pietruszki zwyczajnej* (*Petroselinum sativum* Hoffm.), łodyga pusta, kwiaty białe.

Cechy użytkowe: roślina silnie trująca, nieużywana w gospodarstwie (Mowszowicz 1987: 94). Zjedzenie tej rośliny (lub *lulka czarnego*, *blekotu czarnego*, *szaleju jadowitego*) miało wywoływać zaburzenia mowy, a nawet szaleństwo: *Ktoś plecie, jakby się najadł blekotu* (zasł. punkt 14 Żerniki).

Cechy szczególne: gdy rozetrze się liście, *blekot* wydaje silny zapach przypominający woń *czosnku*.

Blekot to roślina euroazjatycka bardzo rozpowszechniona w Polsce. Jego nazwa wywodzi się z prasłowiańszczyzny (SPSŁ, I: 257), ale w języku polskim notowana jest dopiero od XVI (SEB: 29) lub XVII wieku (Spółnik 1990: 104). Prawdopodobnie przyszła do nas ze Wschodu (Budziszewska 1965: 230) i tam też się utrzymywała (głównie na terenach póln.-wsch — por. SGP, II: 256). W staropolszczyźnie *blekotem* (*blegotem*) nazywano 'jąkałę', a *blekotać* znaczyło, że ktoś 'mówił wiele, a niezrozumiale, jākając się' (SJDS: 310; SEBń, I: 56). Nazwa rośliny jest więc dźwiękonaśladowczym zapisem zaburzeń mowy, jakie wywołuje zjedzenie *Aethusa cynapium*.

W gwarach określenie botaniczne — *blekot* — nigdy nie funkcjonowało jako nazwa tego gatunku *Aethusa cynapium*. Roślina ta znana była jako: *bzducha* (nazwa nadana od nie milej woni) oraz *pietrasznik* i *psia pietruszka* (nazwy nadane ze względu na podobieństwo liści obu roślin). Określenie *blekot* pojawiało się w gwarach jedynie przy zupełnie innym gatunku — *lulku czarnym* (*Hyoscyamus niger* L.) (por. Stec 2021: 93). Być może stało się tak dlatego, iż zjedzenie *lulka* wywołuje takie same objawy (zaburzenia mowy) jak użycie *blekotu*?

Na badanym obszarze jedyna nazwa, jaką rozmówcy podawali podczas eksploracji, to *psa piętruśka*. Została ona zanotowana w punktach: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Zielonka (8). Wariant fonetyczny *psa piętruśka* wskazano w Sosnowcu (9), Kani (11), Ryszewku (13), Żernikach (14), Kobylnicy (16), Woli Kożuszkowej (18). Zanotowane zestawienie składa się z przymiotnika dzierzawczego utworzonego od nazwy istoty żywej — *psia* (wskazuje on na nieużyteczność dla człowieka, podrzędność gatunku) i rzeczownika — *pietruszka* (nadanego ze względu na podobnie wyglądające liście obu roślin). Oba elementy tej konstrukcji stanowią całościową i jednolitą nazwę deprecjatywną odnoszącą się do desygnatu, jakim jest *blekot pospolity*.

Brak materiałów z punktów: Wilkowo (1), Glinki (4), Włóki (6), Chrośna (10), Kijewo (12), Topola (15), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

BYLICA PIOŁUN

Łac. *Artemisia absinthium* L.

Bot. *bylica piołun, piołun*.

Kategoria: chwast (punkty 1–21), zioło (punkty 2–7, 11, 13–21).

Występowanie: przydroża, przychacia, nieużytki, zręby, polany leśne.

Rozmiar: 40–120 cm.

Wygląd: liście pierzaste, jedwabisto filcowate, pod spodem białawe, z wierzchu szarozielone; kwiat drobny, jasnożółty.

Cechy użytkowe: *piołun* to roślina wykorzystywana na wsiach do leczenia chorób przewodu pokarmowego; używano go także zewnętrznie oraz wewnętrznie, uważając za skuteczny środek na insekty i robaki (Paluch 1989: 59); świeże gałązki piołunu podkładano pod tzw. sypanie ziarna, by odstraszyć myszy i szczury, a także święcono z innymi ziołami podczas oktawy Bożego Ciała, wigilii św. Jana i Matki Boskiej Zielnej (Paluch 1988: 20–21).

Cechy szczególne: roślina bardzo aromatyczna, smak bardzo gorzki, długo utrzymujący się w ustach.

Cechy magiczne: *piołun* włożony pod żyto w stodole miał chronić przed myszami (zaśl. punkt 13 Ryszewko). Miał odpędzać diabełstwo, wypędzać szatana z domu (Rostański 2018: 11). „W pow. Toruń w wigilię św. Jana zatykano dawniej wiązanek z motylicy, bylicy i piołunu pod dach obory czy stajni w obawie przed czarownicą” (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 108).

Artemisia absinthium jest rośliną powszechnie występującą w Polsce i Europie. Przez wiele wieków nie znano niebezpiecznych właściwości *piołunu* i wykorzystywano go do sporządzania absyntu (wódka z *piołunu*, *hyzopu* i *anyżu*) (Mowszowicz 1987: 146). W efekcie osoby pijące ten alkohol cierpiały na ataki epileptyczne, zapaści i zaburzenia psychiczne, prowadzące do śmierci. W medycynie ludowej używano absyntu także jako skutecznego środka do pozbycia się niechcianej ciąży (MKZ: 69). Obecnie na wsi roślina ta uznawana jest za chwast i rzadko stosuje się ją w lecznictwie.

Zarówno w gwarach, jak i języku potocznym funkcjonują leksemy *bylica* i *piołun*. Nazwa *bylica* notowana jest w wielu polskich gwarach i wywodzi się od psł. **bylb* ‘roślina, ziele, trawa’ (zob. Waniakowa 2012: 25). Nazwa *piołun* jest ogólnosłowiańska: dł. *pólyn* / *pólun*, gł. *połon*, cz. *peluň* / *pelunek*, śl. *palin(a)* / *palynok*, ukr. *полин(ь)*, błr. *полын*, r. *полынъ*, słoweń., sch. *pelin*, błg. *нелин*. Pochodzi od psł. rdzenia **pal-* (znanego m.in. ze słowa ‘palić’) i wiąże się z właściwością „palącego” smaku tej rośliny (Budziszewska 1965: 217; Spólnik 1990: 68; SEBor: 437; Stec 2021: 97).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *piołun* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP), podobnie w Kartotece *Słownika gwar polskich* (KSGP). Zapisane podczas badań własnych określenia *bylicy* to *poɯun* i jego warianty fonetyczne: *poɯon*, *peɯyn*, *peɯun*, *pjoɯun*, *pjoɯyn*, *pjeɯyn* oraz *pjoɯuń*.

1. *poɯun* — punkty: Józefkowo (7), Kania (11).
2. *poɯun* / *peɯun* — punkty: Chrośna (10), Kijewo (12), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
3. *peɯun* — punkt Ryszewko (13).
4. *pjoɯun* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5).
5. *pjoɯun* / *pjoɯuń* — punkt Wilkowo (1).
6. *pjoɯuń* — punkt Glinki (4).
7. *pjoɯyn* / *pjeɯyn* — punkt Włóki (6).
8. *peɯyn* — punkt Zielonka (8).
9. *poɯon* / *poɯun* — punkt Wielki Sosnowiec (9).

Badania wykazały, iż *bylica piołun* funkcjonuje na Kujawach i w gwarach graniczących z nimi jedynie pod nazwą *piołun*. Rozmieszczenie wariantów fonetycznych tego leksemu pokrywa się z wynikami badań przeprowadzonych przez Z. Zagórskiego (AJKLW, II: 73–74), zgromadzonymi w KAGP.

CHABER BŁAWATEK

Łac. *Centaurea cyanus* L.

Bot. *chaber bławatek*.

Kategoria: chwast (punkty 1–21).

Występowanie: rośnie przede wszystkim w zbożach.

Rozmiar: 20–70 cm.

Wygląd: kwiaty szafirowobłękitne o postrzępionych brzegach; wąskie liście porośnięte włoskami.

Cechy użytkowe: tępiony w zbożu (zast. *a dawnej to pańi peuno go f polu byuo, a tera to ni ma go fcale, bo opryski rob'o* — punkt 10 Chrośna), ale ceniony ze względu na przydatność do wyrobu wonnych kadzideł (stosowanych podczas obrzędów religijnych) i barwienia wełny, papieru (MKZ: 98). Ziele bławatka stosowane było na wsiach kujawskich w chorobach oczu i „zapuszczano do oka kilka kropel nalewki z kwiatów” (Paluch 1989: 63). *Bławatek* zalewano okowitą, a gdy naciągnął, nalewało się dwa razy tyle wody, po czym zakraplało oczy, gdy bolały lub piekły (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 114).

Cechy magiczne: wierzono, iż „[a]by krowy więcej mleka dawały, podkadzają je na Kujawach czarciem łajnem, bławatami, mirą i jałowcem (w Szczepanowie), przestępem, woskiem z paschału, czosnkiem, lub kopytnikiem (Wola Batorska-Plaza)” (Biegeleisen 1929: 30). *Bławatek* odpędzał też od nich uroki (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 115).

Na terenie całej Polski gatunek ten określany jest w różny sposób. Już w źródłach historycznych pojawiały się oprócz nazwy *chaber* takie synonimy jak: *modrak*, *głowacz*, *bławat*, *wasilek* i *wołoszek* (wszystkie przetrwały w gwarach do dziś) (por. SSiSL, II, 3: 72; Waniakowa 2019: 174–184). J. Waniakowa wymienia oprócz nich określenia: *bachor*, *barwiczka*, *bławacz*, *bławatek/bławatka*, *boligłów*, *chaber bławat*, *chaber modrak*, *chaber zbożowy*, *diabelek*, *janiczek*, *karda benedykta*, *kościan*, *modracz*, *modraczek*, *modrzak*, *modrzeniec*, *modry kwiatek*, *modre kwiecie*, *modrokwiat*, *gołąbek*, *sucha jadwiżka*, *żytny kwiatek* (2019: 173–184). Zasięgi fitonimów *modrak*, *głowacz*, *bławat*, *wasilek* i *wołoszek* znane są dzięki opracowaniu K. Nitscha, który stwierdził, iż:

(...) geograficzne rozłożenie nazw polskich dla *Centaurea cyanus* na ogół odpowiada podziałowi dialektycznemu i plemiennemu Polski (1955, II: 102).

Stąd

[w] Małopolsce pld. i wsch. oraz w Lubelskiem *bławat*, w Polsce pln., na Śląsku i w Małopolsce zach. *chaber*. W Polsce pln.-zach. *modrak*, w Polsce pln. i czasem na Podhalu *głowacz*, *głowatnik* (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 113).

Mały słownik gwar polskich notuje nazwę *modrak* jako funkcjonującą w Małopolsce północno-zachodniej, Wielkopolsce, na Pomorzu południowym i Kaszubach (MSGP: 139).

Określenie *chaber*, z psł. **chbrъ-*, ma związek z leksemami nazywającymi ‘zielska, chwasty’ (SEB: 175; SEBń, I: 121) lub ‘zarośla’ (Nitsch, Mrozówna 1955: 97–98; SES, I: 57–58). *Słownik etymologiczny języka polskiego* W. Borysia podaje, że psł. dial. **chrbъ* oznaczało pewne chwasty i było w ścisłym związku etymologicznym z chorwackim leksemem **hrb* oznaczającym ‘skorupę (z rozbitego

naczynia)'. Stąd mogło się rozwinąć znaczenie 'bezwartościowa, nieużyteczna roślina' (SEBor: 55). W gwarach łowickich *chaber* oznaczał tyle co 'chwast' (Budziszewska 1965: 234).

Modrak to nazwa utworzona od przymiotnika 'modry', nadana roślinie ze względu na kolor jej kwiatów. Słowo *modry* służy już od wieków na określenie (nasyconych) odcieni niebieskiego (por. Zaręba 1950: 17).

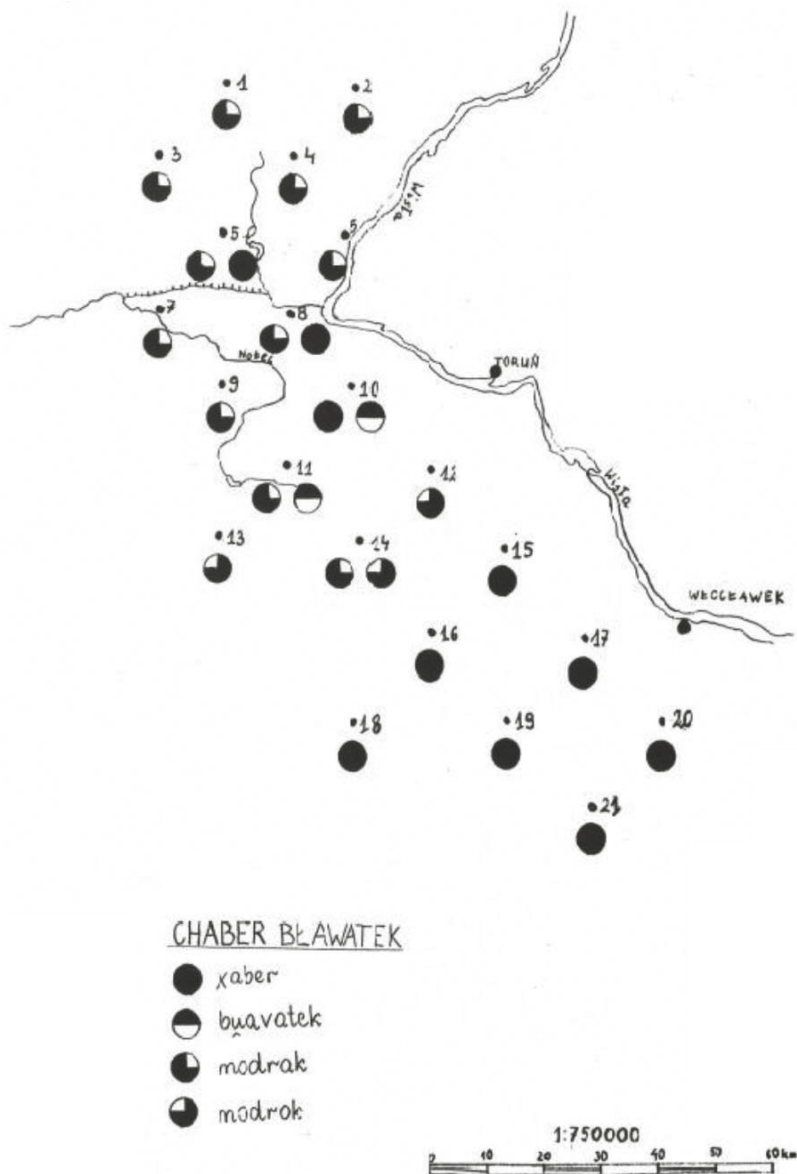
Na Kujawach, ze względu na położenie na granicy dwóch dialektów (wielkopolskiego i mazowieckiego), pojawia się zarówno określenie *modrak* — charakterystyczne dla Wielkopolski, jak i nazwa mazowiecka — *chaber* (por. SGP, II: 282; SGP, III: 422; SGKK, I: 111).

Nazwy zanotowane podczas badań własnych na tym obszarze to: *modrak* (oraz wariant fonetyczny *modrok*), *χaber*, *buavatek*. W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwy *modrak* i *chaber* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Nazwę *modrak* zanotowała również K. Podczaska w *Małym słowniku gwary kujawskiej* (2013: 35), a także W. Prusak w *Słowniku gwary kujawskiej czyli jak mówiono w Inowrocławiu i okolicy* (SGK 2021: 41), przy czym w obu tych opracowaniach nie wskazano innych nazw *chabry bławatka*.

1. *modrak* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Włoki (6), Józefkowo (7), Wielki Sosnowiec (9).
2. *modrak* / *buavatek* — punkt Kania (11).
Bławatek to forma zdrobniała od *bławat* i motywowana jest kolorem kwiatu *chabry*. Leksem prawdopodobnie zapożyczony z dialektu śr.niem. *blā*, *blaver* 'modroblady' (Nitsch 1955: 95). W staropolszczyźnie określenie to odnosiło się do kilku desygnatów, m.in. kwiatu *Centaurea cyanus*; jedwabiu o barwie niebieskiej oraz tkaniny bawełnianej. Za K. Nitschem i E. Mrozówną należy przyjąć, że *bławat* (czyli pierwotnie nazwa materiału) „jest rezultatem podciągnięcia wyrazu niem. pod inne nazwy, jak szkarłat, granat” (1955: 95) (por. Waniakowa 2019: 175).
3. *modrak* / *χaber* — punkty: Gliszcz (5), Zielonka (8).
4. *modrak* / *modrok* — punkt Żerniki (14).
5. *modrok* — punkty: Kijewo (12), Ryszewko (13).
6. *χaber* — punkty: Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
7. *χaber* / *buavatek* — punkt Chrośna (10).
8. *modrak* / *buavatek* — punkt Kania (11).

Geografia występowania zebranych nazw wskazuje na szeroki zasięg określenia *chaber* podkreślającego bezużyteczny charakter rośliny — od północnej granicy z Krajną wzdłuż wschodniej granicy Kujaw (Wisły) oraz w centralnej części Kujaw i na ich południu (wpływy mazowieckie). Nazwa *modrak* kojarzona silnie z kolorem funkcjonuje w północnych gwarach graniczących z Kujawami oraz w zachodniej części Kujaw, ale tylko do szerokości zbliżonej do Aleksandrowa Kujawskiego i Ciechocinka. Poniżej tej linii bezwyjątkowo pojawia się nazwa

chaber. Zaledwie w dwóch miejscowościach położonych na zachodzie Kujaw pojawiła się podczas badań nazwa odnosząca się (podobnie jak w wypadku *modraka*) do barwy kwiatu — *blawatek*, na co wskazywał dla tego terenu wcześniej także *Słownik gwar polskich* (II: 282).



Mapa 1. Chaber bławatek

Źródło: opracowanie własne.

CHRZAN POSPOLITY**Łac.** *Armoracia lapathifolia* Gilib.**Bot.** chrzan pospolity.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: dziko — przydroża, rowy oraz uprawiany w ogrodach.

Rozmiar: 40–125 cm.

Wygląd: liście ogromne, podługne; kwiaty białe, o silnym, słodkim zapachu; korzeń gruby, silnie rozgałęziony, ponad 50 cm.

Cechy użytkowe: korzeń stosuje się powszechnie jako przyprawę do mięs, wędlin i ryb oraz jako środek konserwujący do marynat mięsnych i jarzynowych (zaśl. *kšan to my do k'íšeňa zafše daval'i, do m'ęsa, do ĭaj* — punkt 15 Topola). W medycynie stosuje się korzeń jako środek przeciwrheumatyczny i bakteriobójczy (Kuźnicka, Dziak 1984: 43). Chrzan uprawiany blisko ziemniaków ma uodparniać je na choroby (zaśl. punkt 16 Kobylnica). Cechy szczególne: korzeń o ostrym, szczypiącym smaku.

Leksem *chrzan* (psł. **χrěnz*) jest określeniem gatunku *Armoracia lapathifolia* we wszystkich językach słowiańskich m.in. cz. *křen*, r. *xpen*, ukr. *xpih*, sch. *hren*. Jest to nazwa nieznanej pochodzenia, zapewne pożyczka (SES, I: 84; Budziszewska 1965: 196; Gajdamowicz-Mazurek 1985: 76; SEBor: 70), możliwe, że łącząca gr. *kerais* 'chrzan' z *keras* 'róg', dodatkowo w języku polskim z niewyjaśnionym nagłosowym *χ*– (Moszyński 1957: 75). Wyraz ten trafił do innych języków europejskich poprzez języki słowiańskie do stwniem. i śrgniem. *krěn(e)* i stąd do języków romańskich (Rogowska 1998: 38; SEBń, I: 155).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *chrzan* (z wariantem fonetycznym *krzan*) (KAGP). Podobne wyniki przyniosły badania własne, w których wykscerpowano określenie *χšan* i jego wariant fonetyczny *kšan*.

1. *χšan* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Józefkowo (7), Chrośna (10), Żerniki (14), Rakutowo (20).
2. *χšan* / *kšan* — punkty: Gliszcz (5), Kania (11), Topola (15), Rybno (21).
3. *kšan* — punkty: Włóki (6), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Kijewo (12), Ryszewko (13), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19).

Badania wykazały, że na terenie Kujaw pojawia się tylko jedna nazwa w dwóch wariantach fonetycznych. Nazwa ta jest powszechna i typowa nie tylko dla gwar (por. MSGP: 116), ale także dla polszczyzny ogólnej.

CYKORIA PODRÓŻNIK**Łac.** *Cichorium intybus* L.**Bot.** cykoria podróżnik, podróżnik błękitny.

Kategoria: zioło (punkty 1–3, 5–9, 11–17, 19–21), chwast (punkty 2–3, 5–6, 8, 11–12, 16–17, 21).

Występowanie: przydroża, śmietniska, rumowiska, nasypy kolejowe, miedze, nieużytki.

Rozmiar: łodyga mocno rozgałęziona; liście drobne, skupione, sercowate; kwiaty jasnoniebieskie o wąskich, języczkowatych płatkach.

Cechy użytkowe: suszony korzeń stosowany jako dodatek do kawy lub jej namiastki (*cykor'io to matka moja zam'ast kawy dawała, bo b'ido byuo u nos* — punkt 12 Kijewo). Stosowana była także na bezsenność i nadkwasotę (Kuźnicka, Dziak 1984: 46).

Cechy specjalne: kwiaty odwracają się do słońca i co pięć godzin zamykają płatki.

Cechy magiczne: podobno roślina ta ma w sobie życiodajne siły (zasł. punkt 17 Pikutkowo).

Cykoria występuje pospolicie na terenie całej Polski. Według przypowieści ludowej roślina ta zawdzięcza swój oryginalny kolor wypłakany, błękitnym oczom młodej dziewczyny (po stracie ukochanego) — to one zabarwiły *cykorię* na tak piękny odcień niebieskiego (WKZ: 68).

Nazwa *cykoria*, po raz pierwszy zanotowana dopiero w XVI wieku, jako synonim *podróżnika* (Spółnik 1990: 106), jest bezpośrednim zapożyczeniem z łaciny *cichorium* (SEB: 69; SEBń, I: 208). A. Brückner stwierdza, że określenie *podróżnik* (nazywające gatunek *Cichorium intybus*) jest kalką niemieckiej nazwy tej rośliny — *Wegwarte* (SEB: 69), a A. Spółnik traktuje je jako nazwę powstałą na gruncie polskim (1990: 106).

Słownik gwary i kultury Kujaw wskazuje na używane na tym obszarze nazwy: *cykoria*, *dzika cykoria*, *podróżnik* (2017, I: 145). Podczas prowadzonych badań zanotowane zostały nazwy: *cykor'ia* i warianty fonetyczne *cykor'io*, *cukor'ia* oraz *cyka*, *podruźnik*, *żika cykor'ia* (*żiko cykor'io*).

1. *cykor'ia* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Józefkowo (7), Ryszewko (13).
2. *cykor'ia* / *podruźnik* — punkty Gliszcz (5), Żerniki (14).
3. *cukor'ia* — punkt Włóki (6).
4. *cykor'io* — punkt Kijewo (12).
5. *cykor'io* / *cyka* — punkt Topola (15).

Określenie *cyka* jest przykładem derywacji bezafiksальной, ponieważ podstawa słowotwórcza wyrazu motywowanego uległa skróceniu w stosunku do tematu leksemu motywującego *cykor'ia* → *cyka*.

6. *cykor'io* / *podruźnik* — punkt Kania (11).

Miano *podróżnik* nawiązuje do częstego miejsca występowania *cykorii* — to określenie metaforyczne, które może wskazywać na „wędrowkę” rośliny obrzeżami dróg. Warto zaznaczyć, iż nazwa ta jest przykładem antropomorfizacji, nadaje bowiem roślinie możliwość przemieszczania się — *podróżowania* jak człowiek.

7. *podruźnik* — punkty: Lubodzież (2), Zielonka (8), Kobylnica (16).
8. *żika cykor'ia* — punkty: Pikutkowo (17), Rakutowo (20).

Zestawienie, w którym określający przymiotnik wskazuje fakt, iż nie jest to roślina uprawna, a więc jest to gatunek o niskiej wartości, nieużyteczny dla człowieka.

9. *żiko cykor'io* — punkt Wielki Sosnowiec (9).
 10. *żika cykor'ia* / *cykor'ia* / *podružnik* — punkty Redecz Wielki (19), Rybno (21).

Zgromadzone podczas badań własnych materiały wskazują, iż cykoria funkcjonuje na Kujawach pod dwoma nazwami — *cykoria* i *podružnik*. Oba określenia są powszechne w gwarach polskich (por. Cygal-Krupa 2005: 277; Kurek 2003: 58; Pelcowa 2017: 112, 362; SGKK, I: 145), a ich rozmieszczenie na Kujawach wskazuje na wymienne używanie tych nazw w wielu wsiach, przy czym jednak *podružnik* występuje rzadziej, bo tylko w dziewięciu wsiach środkowych Kujaw. Znamienne jest dookreślenie nazwy *cykoria* przydawką *dzika* (na południu Kujaw i we wsiach graniczących z nimi od tej strony), co może być przejawem antropocentryzmu — dla osób mieszkających na wsi kwestia braku przydatności dla człowieka, nieuprawnego charakteru gatunku deprecjonuje go i odbija się w procesie nominacji. W punktach: Glinki (4), Chrośna (10) i Wola Kozuszkowa (18) *cykoria* nie została rozpoznana przez informatorów.

DZIEWANNA DROBNOKWIATOWA

Łac. *Verbascum thapsus* L.

Bot. *dziewanna drobnokwiatowa*.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21), zioło (punkty 1–3, 7–14, 18, 20–21).

Występowanie: brzegi lasów, suche wzgórza, skały, kamieńce, przydroża.

Rozmiar: do 2 m wysokości.

Wygląd: lodyga pojedyncza; liście drobno karbowane, podługne, pokryte puszystymi włoskami; kwiaty jasnożółte w pęczkach na szczycie lodygi.

Cechy użytkowe: w lecznictwie ludowym korona kwiatu — jako lek na kaszel; nalewka z kwiatów stosowana przy nerwobólach (Kuźnicka, Dziak 1984: 56). Zioło *dziewanny* stosowane jest również w chorobach układu pokarmowego (także u bydła). Na Kujawach sokiem z *dziewanny* i jej liśćmi okładało się „puchliznę” (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 140).

Cechy magiczne: powszechne na Kujawach przysłowie „gdzie rośnie *dziewanna*, tam bez posagu panna” wskazuje na nieurodzajne gleby, na których lubi występować ten gatunek, co przekładać się ma na niemajątność pochodzących z tych terenów panien (zob. Kolberg 1867a: 198; SGP, VII: 240). *Dziewanna* stosowana była na Kujawach na robaki u bydła — przed wschodem słońca wychodziło się na dwór, szukało *dziewanny*, następnie odłamywało jej czubek, a potem wypowiadało trzykrotnie zaklęcie: *Jak tego srokatego bydlaka robok męczy, tak ja ciebie męczę*, po czym rzucało się pęd na ziemię i przygniatało go kamieniem (Kolberg 1867a: 97). Wódka z jej kwiecica ma chronić przed czarami i odpędzać złe duchy (zasł. w punkcie 9 Wielki Sosnowiec).

Dziewanna to nazwa niemalże ogólnosłowiańska (nie występuje jedynie w dolnołużyckim), ale w poszczególnych językach i dialektach ma różną postać: gł. *dziwizna*, stcz. *divizna*, slc. *divozel*, ukr. *дивина* / *диванна*, blr. *дзіванна*, r. *диванка*, słoweń. *devin*, sch. *divizna* (Budziszewska 1965: 226). Etymologia

formy, od której pochodzą te określenia, nie jest jasna. Jedni badacze kojarzą *dziewannę* z psł. czasownikiem **diviti* ‘łśnić, błyszczyć, świecić’, ze względu na jasno-żółtą barwę kwiatów (Spólnik 1990: 67), inni z psł. **divizna* od **divr* ‘dziki, dziko rosnący’ (Rostafiński 1900, I: 298; SES, I: 198; SEBń, I: 329), co jednak odrzucił Moszyński, wskazując, że „roślin dzikich jest tysiące” i nieuzasadnione wydaje się określenie *dziewanny* tym mianem (1953: 361). *Słownik stereotypów i symboli ludowych* wskazuje inną możliwą interpretację — iż nazwę wywieść można od słowa *dziw* (w znaczeniu ‘cud’), bo „w tradycji ludowej wierzone, że *dziewanna* ma zapewnić taką urodę, że ludzie będą się *dziwowali*” (II, 4: 120). Można jednak uznać, że w wypadku tej rośliny podstawą nazwy są raczej cechy wyglądu i dlatego etymologia A. Spólnik jest bardziej przekonująca, tym bardziej, że wiele określeń *dziewanny* (*knotnica leśna*, *świeca królewska*, *gorzygrot*, *gorzykwiat*) odwołuje się do tej samej cechy — jasnożółtej barwy kwiatów, które zdają się świecić.

Na badanym obszarze wskazana przez informatorów została tylko jedna nazwa — *żevanna* oraz jej warianty fonetyczne *żevanno*, *żivanna*, co wskazuje na silne utrwalenie w świadomości ludzi dawnego, wywodzącego się z prasłowiańszczyzny określenia. Podobnie dzieje się w innych polskich gwarach (por. Pelcowa 2017: 134; SGP, I: 435, 456).

1. *żevanna* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Topola (15), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).
2. *żevanno* — punkty: Kania (11), Ryszewko (13), Żerniki (14).
3. *żivanna* — punkty: Kijewo (12), Kobylnica (16), Rybno (21).

DZIURAWIEC ZWYCZAJNY

Łac. *Hypericum perforatum* L.

Bot. *dziurawiec zwyczajny*, *dziurawiec pospolity*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: łąki, pastwiska, suche wzgórza, miedze, zarośla, lasy.

Rozmiar: 20–60 cm.

Wygląd: łodyga silnie rozgałęziona; liście szerokie, jajowate, wydłużone, pod spodem jaśniejsze; kwiaty intensywnie żółte, gęsto okrywające roślinę.

Cechy użytkowe: w lecznictwie ludowym jako lek w schorzeniach układu pokarmowego; nalewka na spirytusie do okładów na trudno gojące się rany oraz przy bólach reumatycznych (Paluch 1989: 71); w gospodarstwie stosowany jako składnik gorzkich nalewek (na bóle głowy) oraz na bóle menstruacyjne (MKZ: 113).

Cechy szczególne: gdy patrzy się na liście pod światło, można dostrzec mnóstwo drobnych kropek (są to zbiorniczki z olejkim eterycznym).

Cechy magiczne: na św. Jana (pora kwitnienia *dziurawca*) z pędów wije się wieńce oraz snuje wróżby (z ilości wyciekającego z rośliny soku oraz krwistości jego barwy); *dziurawiec* przechowywany w oborze chroni bydło przed wpływem „cioty” (Szulczewski 1932: 96). Na Kujawach wkładało się także *dziurawiec* do wianków na Boże Ciało (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 147).

Dziurawiec zwyczajny to roślina niezwykle. Legenda ajtiologiczna wskazuje, iż diabeł przestrzelił liście *Hypericum perforatum* z zazdrości o ich moc leczniczą — stąd nazwa *przestrzelon* (SSiSL, II, 4: 139). Niezwykłe właściwości tego ziele dostrzegł Paracelsus (1493–1541), który okrzyknął *dziurawiec* wszechlekiem (por. Kuźnicka, Dziak 1984: 59).

Nazwa *dziurawiec* rozpowszechniła się w Polsce w XVI wieku i jest tłumaczeniem drugiego członu łacińskiej nazwy *perforatum* (Hensłowa 1976: 232) ze względu na wygląd liści — podziurawionych od spodu (patrz: cechy szczególne gatunku).

Na badanym obszarze informatorzy wskazali podczas badań własnych następujące nazwy: *żurawiec* (lub *żurawiec*), *żurawiec uonchny*, *kżyżowe żele*. Wcześniej J.W. Szulczewski zanotował na Kujawach jedynie określenie *krzyżowe ziele* (1932: 96).

1. *żurawiec* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Włoki (6), Zielonka (8).
2. *żurawiec* / *kżyżowe żele* — punkty: Gliszcz (5), Józefkowo (7).
Krzyżowe ziele to zestawienie oddające ułożenie liści *dziurawca* — rosną one naprzeciwległe, tworząc krzyż (określenie spotykane w innych gwarach: na Pomorzu, Kaszubach, w Wielkopolsce, w Małopolsce północnej i na Mazowszu, zob. Hensłowa 1976: 233; MSGP: 116–117; Waniakowa 2012: 89–90).
3. *żurawiec* — punkty: Chrośna (10), Kania (11).
4. *żurawiec* / *żurawiec uonchny* — punkt Wielki Sosnowiec (9).
Dziurawiec łączny — w tym zestawieniu przydawka pełni funkcję lokalizującą i określa miejsce występowania rośliny: *on uonchny iezd bo na uonce rośnie* (zaśl. punkt 9 Wielki Sosnowiec).
5. *żurawiec* / *kżyżowe żele* — punkty: Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Rakutowo (20).
6. *kżyżowe żele* — punkty: Kijewo (12), Ryszewko (13), Redecz Wielki (19), Rybno (21).

Niemal we wszystkich miejscowościach kujawskich i na Pałukach utrzymuje się nazwa *krzyżowe ziele*, wskazana w latach 30. XX wieku przez J.W. Szulczewskiego (1932: 96) (wyjątek stanowiły wsie Zielonka i Chrośna). Obok niej synonimicznie pojawiła się nazwa *dziurawiec*, nienotowana wcześniej w tym rejonie, choć powszechna w innych gwarach (por. Hensłowa 1976: 232; Kulak 2018: 25; Kurek 2003: 64; Pelcowa 2017: 142–143). Występowała ona niemal na całych Kujawach, z wyjątkiem części pld.-zach. i środkowej — w miejscowościach Kijewo, Ryszewko, Redecz Wielki i Rybno. Jedna z informaterek w Wielkim Sosnowcu (punkt 9) wskazała dodatkowo nazwę o funkcji lokalizującej miejsce występowania rośliny — *dziurawiec łączny*. Warto jeszcze przytoczyć używane często na Kujawach przysłowie, wiążące się z dziurawcem: „Od brzucha bolenia użyj świętojańskiego korzenia” (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 147). Na tym terenie piło się bowiem nalewkę z dziurawca na ból żołądka (na czczo). Przysłowie wskazuje na sakralizację tej rośliny w świadomości ludzi mieszkających na wsi i kojarzenie jej z dniem św. Jana.

FIOŁEK TRÓJBARWNY**Łac.** *Viola tricolor* L.**Bot.** fiołek trójbarwny, fiołek trójkolorowy, bratek zwyczajny.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21), zioło (punkty 5–12, 16, 19, 20–21).

Występowanie: pospolicie na polach, wzgórzach, przydrożach, w lasach i zaroślach.

Rozmiar: do 40 cm.

Wygląd: lodyga rozgałęziona; liście różnokształtne, na brzegach ząbkowane; kwiat złożony z pięciu płatków (dwa górne fioletowe, dwa boczne fioletowe lub białawożółte, jeden dolny jaskrawożółty).

Cechy użytkowe: napary działają moczopędnie i poprawiają przemianę materii oraz dobrze wpływają na cerę (Chodurska 2013: 5). Zasl. na Kujawach: *baṕka moĳa piȳa napar z buavotka, bo kref ċyści* (punkt 11 Kania).

Nazwa *fiołek* jest zapożyczeniem z łaciny, które trafiło do naszego języka przez őrrgniem. *vĳol*, *vĳole*, *vĳel*, dziś niem. *Viole* (SEB: 122; SES, I: 229; SEbń, I: 371; SEBor: 149). W Polsce to nazwa powszechna w języku ogólnym od XV wieku (SSiSL, II, 3: 89) i w gwarach (por. Cygal-Krupa 2005: 276; Kaś 2015, I: 376; Kulak 2022b: 455; Kurek 2003: 151; Pelcowa 2017: 148; Sychta 1976, VII: 70).

Wcześniej na badanym obszarze funkcjonowały nazwy: *jaskółczy ślep*, *macoszka* (Szulczewski 1932: 95, 97). Podczas badań informatorzy podali następujące określenia: *bratek*, *f'iołek* (lub *f'ouek*), *żiki bratek*, *bratek polny*, *macoška*, *żiko macoška*, *macoħa*.

1. *bratek* — punkty: Lubodzieź (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Zielonka (8), Kijewo (12), Żerniki (14), Kobylnica (16).

Określenie *bratek* jest nazwą rodzimą, która poza językiem polskim występuje także w bliźszych językach ruskich (najczęściej w liczbie mnogiej), np. ukr. *ópaṃku* i bór. *ópaṃki* (Budziszewska 1965: 247; Szcześniak 2008: 130). Jest to zdrobnienie od leksemu ‘brat’, którego od XV wieku zaczęto używać na określenie gatunku *Viola tricolor* (SEB: 38). Zgodnie z legendą trójbarwny *bratek* pojawił się „w wyniku metamorfozy już to zakochanych w sobie z wzajemnością brata i siostry” (Chodurska 2013: 5). Określenie to notują także inne gwary, przede wszystkim małopolskie i mazowieckie (Waniakowa 2005: 123).

2. *bratek* / *macoška* — punkty: Glinki (4), Włóki (6).

Nazwa *macoszka* (forma zdrobniła od *macocha*, sufiks *-ka*) to XIX-wieczna kalka z języka niemieckiego — *Stiefmütterchen* (Budziszewska 1965: 247; Nowiński 1977: 233). Notują ją także inne polskie gwary: małopolskie, wielkopolskie, lubelskie i kaszubszczyzna (Kulak 2022b: 455; MSGP: 131; Pelcowa 2017: 86; SGP, III: 93; Sychta 1969, III: 33; Sychta 1972, V: 298).

3. *bratek* / *żiki bratek* — punkty: Topola (15), Rakutowo (20).

Przymiotnik *dziki* w zestawieniu wskazuje na miejsce występowania kwiatu i fakt, że nie jest to roślina hodowlana.

4. *bratek / bratek polny* — punkt Rybno (21).
Przymiotnik *polny* (podobnie jak *dziki*) wskazuje, iż mamy do czynienia z nazwą konkretyzującą miejsce występowania.
5. *polny bratek / żiko macoška* — punkt Wielki Sosnowiec (9).
6. *polny bratek* — punkt Chrośna (10).
7. *żiki bratek* — punkty: Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19).
8. *żiki bratek / bratek / macoška / macoχα* — punkt Wilkowo (1).
Nazwa *macocha* (podobnie jak *macoszka*) jest kalką niemieckiego wyrazu *Stiefmütterchen*.
9. *f'ioŋek* — punkt: Józefkowo (7).
10. *f'ouek* — punkt: Kania (11), Ryszewko (13).

Zebrane materiały wskazują, iż *fiolatek trójbarwny* znany jest Kujawiakom pod kilkoma nazwami. Najpowszechniejszą uzyskaną podczas badań własnych nazwą dla *Viola tricolor* był *bratek* — miano to usłyszeć było można na całych Kujawach, Pałukach, w Krajnie i we wsiach Wielkopolski wschodniej, graniczących z Kujawami. Niekiedy nazwa *bratek* zyskiwała precyzujące miejsce występowania określenie — *polny*, jednak zjawisko to dotyczyło wsi na północy Kujaw (Chrośna) i wsi na Pałukach (Wielki Sosnowiec) oraz jednej miejscowości na południu Kujaw (Rybno). Również trzykrotnie zanotowane zostało miano *dziki bratek* (dwukrotnie na Kujawach — Pikutkowo i Redecz Wielki i raz w Krajnie, w Wilkowie), które wskazywało na nieuprząy charakter tej rośliny i odróżnienie jej od *fiolka ogrodowego*. Określenie *macoszka* (i wymienione jeden raz określenie *macocha*), dawniej spotykane na Kujawach, wskazane zostało przez informatorów jedynie w Krajnie (Wilkowo, Glinki, Włóki) i trafiło tam zapewne pod wpływem kaszubszczyzny (por. Sychta 1969, III: 33; Sychta 1972, V: 298). Nienotowana wcześniej na Kujawach nazwa *fiolatek* spotykana dotychczas przede wszystkim w Małopolsce i na Kaszubach (por. Cygal-Krupa 2005: 276; Kąs 2015, I: 376; Kulak 2022b: 455; Kurek 2003: 151; Pelcowa 2017: 148; Sychta 1976, VII: 70) pojawiła się na Pałukach (wieś Józefkowo) i w dwóch wsiach Kujaw zachodnich (Kania, Ryszewko). Podane w latach 30. XX wieku przez Szulczewskiego określenie *jaskółczy ślep* (1932: 95, 97) nie zachowało się ani na Kujawach, ani na terenach z nimi graniczących.

GLISTNIK JASKÓŁCZE ZIELE

Łac. *Chelidonium majus* L.

Bot. *glistnik jaskółcze ziele, jaskółcze ziele*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: w okolicach zamieszkałych, na rumowiskach, przydrożach, w zaroślach i na murach.

Rozmiar: od 30 do 100 cm.

Wygląd: łodyga obła, rozgałęziająca się; liście ciemnozielone, od spodu sine, pierzaste; kwiaty żółte, o czterech płatkach.

Cechy użytkowe: w lecznictwie wyciąg stosuje się na stany zapalne dróg żółciowych i choroby wątroby, a także do odrobaczania (Kuznicka, Dziak 1984: 63); stosowano sok z *glistnika* do farbowania ziaren pszenicy, by zwabić nimi ptaki lub ryby (Wierzbička Ag. 2021: 5). Ponieważ *glistnik* działa przeciwbólowo (a nawet odurzająco, podobnie jak narkotyki), stosowano go przy schorzeniach nowotworowych, przygotowując napar z młodych liści lub sok z zieleń i korzeni (SGKK, I: 146). Powszechnie stosowany w lecznictwie ludowym do usuwania brodawek, kurzajek, nagniotków (Paluch 1989: 73).

Cechy szczególne: *glistnik* zjedzony w większych ilościach jest trujący (Mowszowicz 1987: 137; Waniakowa 2021a: 42).

Glistnik jaskółcze ziele to roślina stosowana przez człowieka od wielu wieków. Pierwszy człon nazwy wskazuje na cechę użytkową tego gatunku — służył on dawniej odrobaczaniu (od leksemu 'glista'). Drugi człon jest kalką z języka łacińskiego *chelidonia* 'jaskółka' ≤ gr. *χελιδων* 'chelidon' (Spólnik 1990: 87; Waniakowa 2012: 171). Jest to roślina wysoko ceniona i uważana przez wieki za dar nieba (zob. SSiSL, II, 4: 147).

Dawniej dla *glistnika* na badanym obszarze stosowane były powszechnie nazwy *cyndalia* bądź *cyngalia* (Szulczewski 1932: 94). B. Szychowska-Boebel wskazała nazwę *cyndalia* (1972: 134). W *Słowniku gwary i kultury Kujaw* odnotowane zostały nazwy: *cyndalia*, *cyngalia*, *glizdownik* (2017: 146). Natomiast zanotowane podczas badań własnych w latach 1999–2000 nazwy *glistnika* to: *iaskuuće żele*, *ptaśe żele*, *cyndal'ia*.

1. *iaskuuće żele* — punkty: Gliszcz (5), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *iaskuuće żele* / *cyndal'ia* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9).
Cyndalia to prawdopodobnie przekształcona fonetycznie łacińska nazwa *chelidonium*, na co zwraca uwagę J. Waniakowa (por. 2012: 171; 2015: 205–206). Źródłosłów ten może potwierdzać cytat pochodzący z XVI-wiecznego tekstu Marcina z Urzędowa: „Celidonia od jaskółki, iż chelidon znaczy po grecku jaskółkę” (Marcin z Urzędowa 1595: 90, cyt. za Spólnik 1990: 87). Etymologię łączyć należy ze zbieżnością czasu zakwitania i zamierania *glistnika* z terminami przylotów i odlotów jaskółek (por. Wierzbička Ag. 2021: 4).
3. *cyndal'ia* — punkty: Chrośna (10), Topola (15), Kobylnica (16), Wola Kozuszkowa (18).
4. *iaskuuće żele* / *ptaśe żele* — punkt Wilkowo (1).

Ptaśe ziele to zestawienie niespotykane w odniesieniu do gatunku *Chelidonium majus* na Kujawach i w innych gwarach (por. SSiSL, II, 4: 147–151). Być może używane było przez informatorkę dlatego, iż farbowane sokiem ziarna przywabiły ptaki (oraz ryby) (patrz: cechy użytkowe), lub — co bardziej prawdopodobne — wiązać je można z zastąpieniem nazwy konkretnego gatunku (*jaskółki*) określeniem o charakterze ogólnym (*ptak*).

Przeprowadzone badania własne wskazały, że na części terenu Kujaw (na północy i w części centralnej) oraz w Krajnie do końca XX wieku utrzymała się nazwa *cyndalia* wskazana w latach 30. XX wieku przez J.W. Szulczewskiego (1932: 94). Często podawaną nazwą stało się także zestawienie *jaskółcze ziele*, powszechne w polszczyźnie ludowej (por. SSiSL, II, 4: 146) — nie wystąpiło ono jedynie na płn.-wsch. krańcu Kujaw i w ich części centralnej. Zaledwie w jednej wsi krajeńskiej pojawiła się nazwa *ptasie ziele* (Wilkowo). Jednak ze względu na fakt, iż podała je tylko jedna informatorka, uznać je można za indywidualizm językowy. Przytaczana za B. Szychowską-Boebel (1972) w *Słowniku gwary i kultury Kujaw* nazwa *glizdownik* (2017: 146) nie została zanotowana podczas badań, z czego można wnosić, iż w na przełomie XX i XXI wieku zanikło w świadomości Kujawiaków kojarzenie z *jaskółczym ziele* jego zastosowania do odrobaczania.

GORCZYCA POLNA

Łac. *Sinapis arvensis* L.

Bot. *gorczyca polna*.

Kategoria: chwast (punkty 2–6, 8–11, 14–19), zioło (punkty 1–3, 10–15, 18–21).

Występowanie: pola, ogrody, śmietniska, jako chwast w zbożach jarych.

Rozmiar: 30–60 cm.

Wygląd: łodyga rozgałęziona, owłosiona; liście dolne o kształcie liry, górne podługne; kwiaty żółtawozielone o czterech płatkach; owoce drobne, okrągłe o czarnej barwie.

Cechy użytkowe: roślina miododajna (Mowszowicz 1987: 123); stosowana przy zaburzaniach trawienia (Kuźnicka, Dziak 1984: 67).

Cechy specjalne: nasiona mają charakterystyczny, gorzki smak — *goško strasne jest' i pal'i f' język okrutnie* (punkt 11 Chrośna).

Nazwa *gorczyca* odziedziczona jest z psł. **gorbъkъ* z sufiksem *-ica* (**gorbъčica*) i znaczy tyle co 'ziele gorzkie, palące' (SES, I: 319; SEBń, I: 455). Określenie to znane jest w większości języków słowiańskich (z niewielkimi zmianami w jęz. południowosłowiańskich): cz. *hořčice*, słowac. *horúčka*, dł. *górcyc*, gł. *horčica*, śl. *horčica*, ukr. *зірчуща*, r. *горчица*, błr. *зарчыца*, sch. *gorušica* (Machek 1954: 59; SEBor: 172; Wróbel 1962: 21). Jak stwierdza J. Waniakowa: „Mimo że [nazwa *gorczyca* — przyp. aut.] nie powstała na polskim gruncie gwarowym, jest jasna pod względem słowotwórczym” (2020: 25–26), a podstawą wszystkich tych określeń jest przymiotnik 'gorzki'. Tak też jest w polskich gwarach (zob. Basara, Basara 1989: 19–29; Dubisz 1977; Kulak 2022b: 186; Pelcowa 2017: 166).

Wcześniej notowano na obszarze Kujaw nazwę dla *gorzycy* — *hodrych* (za pożyczanie z języka niemieckiego) (Szulczewski 1932: 95). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *łopucha* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Podczas badań własnych zgromadzono natomiast nazwy: *gorčica*, *ogniχα* (lub wariant z labializacją **ogniχα*).

1. gorczyca — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Pikutkowo (17), Rakutowo (20).
2. gorczyca / ogníxa — punkty: Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Kania (11), Ryszewko (13), Żerniki (14), Kobylnica (16), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
Często używane w gwarach zgrubienie *ognicha* (od wyrazu podstawowego ‘ogień’) łączy się z charakterystycznym ostrym, palącym smakiem czarnych nasion *gorczycy* (patrz: cechy specjalne). Mianem *ognichy* nazywana jest także inna roślina — z wyglądu bardzo podobna do *gorczycy* — *rzodkiew świrze-pa* (*Raphanus raphanistrum* L.).
3. gorczyca / ogníxa — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Topola (15), Rybno (21).

Eksцерpowane podczas badań własnych w latach 1999–2000 nazwy nie oddają stanu spisane-go w latach 1989–1991 w Kartotece *Atlasu gwar polskich*, jak również nie utrzymało się na obszarze Kujaw notowane w latach 30. XX wieku określenie zapożyczone *hodrych*. Geografia zebranych nazw wskazuje, iż oba fitonimy (*gorczyca* i *ognicha*) są powszechnie używane niemal na całym terenie Kujaw. Nazwa znana z polszczyzny ogólnej *gorczyca* została zanotowana we wszystkich wsiach Kujaw i ziemiach z nimi graniczących, natomiast określenie *ognicha* (wraz z wariantem fonetycznym) jest nieco rzadsze i nie pojawia się w pld.-wsch. krańcu ziemi kujawskiej i w Krajnie. Co ciekawe, oba określenia (zarówno pochodzące z prasłowiańszczyzny, jak i to powstałe na gruncie polszczyzny) ściśle wiążą się z cechą szczególną, wyróżniającą ten gatunek rośliny — jej smakiem.

JASKIER OSTRY

Łac. *Ranunculus acer* L.

Bot. *jaskier ostry*, *jaskier pstry*.

Kategoria: chwast (punkty 1–21), kwiat (punkty 4, 7–8, 12–16, 18, 21).

Występowanie: łąki, pastwiska, zarośla, miejsca trawiaste, przydroża, miedze.

Rozmiar: 30–100 cm.

Wygląd: łodyga rozgałęziona; liście pierzaste; kwiaty żółto-żółte o pięciu błyszczących płatkach.

Cechy użytkowe: roślina tępiona na pastwiskach ze względu na trujące właściwości (Mowszowicz 1987: 114).

Cechy szczególne: sok tej rośliny jest trujący; w niepogodę i na noc kwiaty zwieszają kielichy.

Nazwa *jaskier* nadana jest temu gatunkowi prawdopodobnie ze względu na specyficzne właściwości rośliny. Określenie tej rośliny wywodzone było od ‘jaskrawości’ kwiatów, które lśnią intensywnie (SEBń, I: 576) oraz drażnią „rażącym blaskiem oczy” (SEBor: 205). Jednak trafniejsza wydaje się etymologia,

która łączy nazwę z trującymi właściwościami, jak stwierdza J. Rostański: „liście jaskrów przyłożone na ciało wywołują zapalenie, ciało czerwienieje, iskrzy się” (1900, I: 168), co potwierdzać mogą także słowa A. Brücknera:

[...] nie nazwany od koloru niby *jaskrawego* kwiatów, jak botanik z początku 17. wieku twierdził, lecz że ‘liście *jaskrów* przyłożone na ciało wywołują zapalenie, ciało czerwienieje, *iskrzy się*’, a więc to samo co *iskra* (SEB: 200).

Tę drugą etymologię poświadczają może używany w gwarach synonim *ja-skra* — *pryszczeniec* ‘roślina, której sok powoduje pryszcze, bąble’ (Budziszewska 1985; Spólnik 1990: 102).

Wcześniej na badanym obszarze używano dla *jaskra* określenia *guziczek* (Szulczewski 1932: 95). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwy *jaskier* (z wariantami fonetycznymi) i deminutyw *ja-skieriek* (KAGP). Notowane w *Słowniku gwary i kultury Kujaw* nazwy to: *guziczek*, *bole oczy*, *wole oczy* (2017: 88). Ekskserpowane podczas badań własnych nazwy to: *iasker* i *bole ocy* (wraz z formą labializowaną *b^uole^uocy*).

1. *iasker* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Józefkowo (7), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10).
2. *iasker* / *bole ocy* — punkty: Gliszcz (5), Kania (11), Żerniki (14).
Bole oczy to zestawienie odwołujące się do szkodliwych właściwości *jaskra*. Zatarcie oczu tą rośliną powoduje ‘ból, pieczenie oczu’. Nazwa ta odnotowana była także na Kaszubach (por. Rogowska-Cybulska 1998: 30).
3. *iasker* / *b^uole^uocy* — punkt Rakutowo (20).
4. *bole ocy* — punkty: Włoki (6), Zielonka (8), Ryszewko (13), Kobylnica (16), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
5. *b^uole^uocy* — punkty: Kijewo (12), Topola (15), Pikutkowo (17), Rybno (21).

Geografia zebranych nazw wskazuje, iż najczęściej występującym określeniem *jaskra ostrego* są *bole oczy* odnotowane aż w 13 miejscowościach — frekwencję taką potwierdza także materiał *Słownika gwary i kultury Kujaw* (2017: 88). Wyekskserpowana podczas badań własnych w latach 1999–2000 nazwa *jaskier* (znana w innych gwarach, zob. Cygal-Krupa 2005: 276; Pelcowa 2017: 188) używana jest na Kujawach rzadko i przede wszystkim w płn.-zach. części tego regionu oraz w jednej wsi na pld. wschodzie (punkt 20 Rakutowo). To znacząca różnica w stosunku do podanych w Kartotece *Atlasu gwar polskich* nazw *jaskier* i *jaskieriek* (dla punktów 315, 316, 320, 321, 325, 326 leżących na południu, badanych w latach 1989–1991), wskazująca, iż obszar użycia miana *jaskier* znacząco zmniejszył się na południu Kujaw. Warto także podkreślić, iż oba pozyskane podczas badań własnych określenia ściśle wiążą się z cechą szczególną *jaskra* — z wywoływanymi przez niego skutkami, czyli podrażnieniami skóry (*jaskier*) czy oczu (*bole oczy*).

JASNOTA BIAŁA**Łac.** *Lamium album* L.**Bot.** *jasnota biała*.

Kategoria: zioło (punkty 3–13, 15, 17, 19–21), chwast (punkty 1–6, 14–20).

Występowanie: przydroża, przychacia, śmietniska, mury, nasypy kolejowe.

Rozmiar: 20–50 cm.

Wygląd: lodyga pojedyncza; liście podobne do liści *pokrzywy pospolitej*; kwiaty kremowobiałe, zebrane wokół lodygi.

Cechy użytkowe: w ziołarstwie stosowana jako środek przeciwkrwotoczny i przeciwzapalny w chorobach kobiecych, chorobach układu pokarmowego oraz w leczeniu febry (zimnicy) (Paluch 1988: 88–89; Paluch 1989: 77).

Jasnota biała do XVIII wieku nazywana była *martwą*, *głuchą* lub *białą pokrzywą*, ze względu na uderzające zewnętrzne podobieństwo jej liści do *pokrzywy*. Dopiero B.S. Jundziłł w *Opisaniu roślin w prowincji W.X.L. naturalnie rosnących, wg układu Linneusza* (1791) wprowadził (prawdopodobnie na wzór ruskiego określenia *яснотка* — por. Szcześniak 2008: 190) nazwę *jasnota* odnoszącą się do jasnego, białego koloru kwiatów — utrzymaną do dziś w terminologii botanicznej (Budziszewska 1965: 227; Spólnik 1990: 104).

W gwarach polskich dla określenia *Lamium album* spotyka się przede wszystkim zestawienia, w których członem głównym jest leksem *pokrzywa* dookreślany przymiotnikiem jakościującym (*biała*, *głucha*, *martwa*, *ślepa*) (por. Pelcowa 2017: 456; *Rośliny w wierzeniach* 2016: 382–383; SGKK, I: 261), co wynika z podobieństwa liści *jasnoty* do liści *pokrzywy*. Sporadycznie pojawia się nazwa *jasnota* (por. Kulak 2022b: 448; Pelcowa 2017: 190).

Na badanym obszarze zanotowano nazwy: *бі́лаа покшы́ва* (*bała pokšyva*, *bauo pokšyvo*), *жі́ка покшы́ва* (*žiko pokšyvo*), *гу́уха покшы́ва* (*guuħo pokšyvo*), *март-фа покшы́ва* (*martva pokšyva*), *ślepo pokšyvo*, *iasnota*.

1. *гу́уха покшы́ва* — punkty: Józefkowo (7), Chrośna (10), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18).

Przymiotnik *głucha* został dodany prawdopodobnie do nazwy ze względu na fakt, że gdy dotyka się *jasnoty*, ona nie parzy i nie reagujemy krzykiem (Rudnicka-Fira 1979: 179; Zaręba 1960: 22). Nazwa ta nadana została ze względu na charakter działania rośliny. Z tym zestawieniem możemy spotkać się w innych językach i gwarach słowiańskich, np. cz. *hluchá kopřiva*, ukr. *глу́ха кро́пива*, biał. *глу́хая крані́ва*, r. *глу́хая крані́ва* (Budziszewska 1965: 227; Waniakowa 2012: 159), a także polskich gwarach (por. Pelcowa 2017: 456; *Rośliny w wierzeniach* 2016: 382–383; SGKK, I: 261).

2. *гу́уха покшы́во* — punkty: Kania (11), Topola (15).
3. *гу́уха покшы́ва* / *бі́лаа покшы́ва* — punkt Wilkowo (1).

Biała pokrzywa to określenie nadane od koloru kwiatów. Nazwa ta jest rozproszona i spotykana m.in. na Lubelszczyźnie (Pelcowa 2017: 70) czy

w gwarze opoczyńskiej (Cygan 2018: 40), ale także w języku górnołużyckim *běle kopřivo* (Budziszewska 1965: 227).

4. *guuxa pokšyva* / *iasnota* — punkty: Lubodzież (2), Wielki Sosnowiec (9).
5. *guuxa pokšyva* / *martfa pokšyva* — punkty: Redecz Wielki (19), Rybno (21). Zestawienie *martwa pokrzywa* (podobnie jak *głucha pokrzywa*) odnosi się do działania rośliny — nie parzy (jak *pokrzywa pospolita* — *Urtica dioica* L.), więc jest ‘martwa’. Z tym określeniem można spotkać się m.in. w Polsce w okolicach Hrubieszowa i Chełma (Pelcowa 2017: 288). Natomiast poza Polską w słoweń. *mrtva lisasta kopriva*, sch. *mrtva kopriva*, mac. *mrmba konpuva*, błg. *mrmba konpuva* (Budziszewska 1965: 227).
6. *martfa pokšyva* — punkty: Kobylnica (16), Rakutowo (20).
7. *martva pokšyva* — punkt Gliszcz (5).
8. *martfa pokšyva* / *żika pokšyva* — punkt Glinki (4).
Przymiotnik *dzika* w tym wypadku wskazuje prawdopodobnie na fakt, że gatunek *Lamium album* uznawany jest przez mieszkańców wsi za ‘gorszą’ i ‘zdziaczałą’ odmianę *pokrzywy pospolitej* (*Urtica dioica*). Nazwa w tym wypadku deprecjonuje wartość użytkową tego gatunku.
9. *żika pokšyva* — punkty: Włoki (6), Zielonka (8).
10. *żiko pokšyvo* — punkt Żerniki (14).
11. *bauo pokšyvo* — punkt Ryszewko (13).
12. *bauo pokšyvo* / *ślepo pokšyvo* — punkt Kijewo (12).
Ślepa pokrzywa to znów zestawienie odwołujące się do właściwości rośliny: *nie poży luži, bo iχ nie víži i zvom iom ślepom* (definicja interlokutora).
13. *iasnota* — punkt Suchorączek (3).

Badania własne prowadzone w latach 1999–2000 wskazały, iż na terenie Kujaw mamy do czynienia ze znaczną liczbą synonimów określających *Lamium album*. Spośród sześciu ekscerpowanych nazw aż pięć ma ten sam człon *pokrzywa* dookreślany epitetami przedmiotowymi (*biała*, *głucha*, *martwa*, *ślepa*), wskazującymi na cechy szczególne tego gatunku (podobnie zresztą jak nazwa *jasnota*). Geografia nazw ukazuje ich znaczne rozproszenie. *Martwa pokrzywa* pojawia się na południowych Kujawach (i w jednej z wsi Krajny), *biała pokrzywa* w dwóch wsiach na środkowych Kujawach (i w jednej z wsi Krajny), *głucha pokrzywa* na południu Kujaw, zachodnich Pałukach i zachodniej Krajnie. Natomiast *dzika pokrzywa* pojawiła się w jednej wsi na północy Kujaw i jednej wsi w zachodniej ich części. Z kolei *ślepa pokrzywa* zaledwie w jednym punkcie w środkowo-wschodnich Kujawach i podobnie *jasnota* — notowana tylko w jednej wsi Krajny.

KĄKOL POLNY

Łac. *Agrostemma githago* L.

Bot. *kąkol polny*, *kąkolnica*.

Kategoria: chwast (punkty 1–21).

Występowanie: powszechnie w zbożach i na polach.

Rozmiar: 80–100 cm.

Wygląd: lodyga rozwidlająca się; kwiaty o pięciu płatkach, purpurowe, drobne; liście lancetowate o wyraźnie zaznaczonych trzech nerwach.

Cechy użytkowe: brak.

Cechy magiczne: o *kąkolu* mówi się, że jest rośliną diabelską (siedzi w niej diabeł), przyciągającą pioruny (zasł. w punkcie 11 Kania). Prawdopodobnie źródłem tych wierzeń ludowych jest Biblia (Budziszevska 1972a: 575): „Kąkolem są synowie Złego. Nieprzyjacielem zaś, który go posiał, jest diabeł” (Mat 13, 38–39). Dlatego na Kujawach nie święci się *kąkolu* w wiankach w oktawę Bożego Ciała z innym ziołami (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 187).

Kąkol to nazwa ogólnosłowiańska, która początkowo była określeniem ‘chwa-stu, zielska’. W innych językach i dialektach: słowiń. *kóŭkòul*, płb. *kõchũül*, dł. *ku-keł* / *kukol*, m., gł. *kokol*, cz. *koukol*, śl. *kúkol*, ukr. *кyкiль*, błr., r. *кyкoль*, słoweń., sch. *kukolj*, błg. *кѹкѹлѹ* (Budziszevska 1965: 216–217). W staropolszczyźnie powszechna dla gatunku *Agrostemma githago* była nazwa *kąkolnica* z sufiksem deminutywnym *-ica* (podobna forma funkcjonowała w języku bułgarskim — Budziszevska 1965: 217).

Nazwę *kąkol* łączy się z psł. **kqk-* / *kuk-* ‘krzywizna, zagiętość’ (z przyrostkiem *-ol*) ze względu na krzywy kształt lodyg rośliny (SEB: 224). Inna etymologia wywodzi to określenie od **kqkoljъ* (tyle co w lit. *kañkalas* ‘dzwonek, brzękadło’ i biał. **kalkala-* ≤ **kankalas* ‘dzwonek’), ponieważ kwiaty *Agrostemma githago* przypominają swoim kształtem dzwonek (SES, II: 118–119). Podobnie wskazuje W. Boryś, wywodząc nazwę gatunku od psł. **kolkolъ*, ze względu na „dzwonkowaty kształt kwiatów” (zob. SEBor: 226).

Kartoteka *Atlasu Gwar Polskich* podaje (dla punktów 315, 316, 320, 321, 325, 326 leżących na południu Kujaw) jedynie nazwę *kąkol* (wraz z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Natomiast w latach 1999–2000 występowały: nazwa *koŋkol* (wraz z wariantami fonetycznymi *koŋkól*, *koŋkõł*, *koŋkũł*, *koŋkul*) i zestawienie *d’iabelny kf’at*.

1. *koŋkõł* — punkty: Lubodziez (2), Żerniki (14), Redecz Wielki (19), Rybno (21).
2. *koŋkõł* / *koŋkul* — punkt Rakutowo (20).
3. *koŋkól* — punkty: Suchorączek (3), Gliszcz (5), Kijewo (12).
4. *koŋkũł* — punkty: Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18).
5. *koŋkul* — punkty: Zielonka (8), Ryszewko (13).
6. *koŋkol* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10).
7. *d’iabelny kf’at* / *koŋkol* — punkt Kania (11).

Metaforyczne zestawienie *diabelny kwiat* odwołuje się do cech magicznych przypisywanych *kąkolowi* (jest on uznawany za symbol zła i grzechu, ściśle związany z postacią diabła — patrz: cechy magiczne) i — podobnie jak nazwy *diabelskie kwiaty*, *diabelskie ziele*, *roślina diabelska* notowane w polskich gwarach

— powinno być dla ludzi ostrzeżeniem (zob. Pelcowa 2017: 124; Waniakowa 2012: 109): *bo d'jabou v nim šež' i do gžeχu cōngñe* (zaśl. punkt 11 Kania).

Zgromadzony materiał ukazuje, że na całym obszarze Kujaw i wsi graniczących z nimi znana jest i powszechnie używana nazwa *kąkol* (w różnych wariantach fonetycznych), a określenie o charakterze ajtiologicznym *diabelny kwiat* jest rzadkie, notowane zaledwie w jednej wsi (Kania), co może wskazywać na zatarcie w pamięci Kujawiaków źródła tej metaforycznej nazwy.

KOCIMIĘTKA WŁAŚCIWA

Łac. *Nepeta cataria* L.

Bot. *kocimiętka właściwa*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: zarośla, przypłocia, przydroża, ogrody.

Rozmiar: 60–120 cm.

Wygląd: liście grube z wierzchu zielone, pod spodem szare, sercowatojajowate; łodyga rozgałęziona, mocno owłosiona; kwiaty białawe lub bladoróżowe purpurowo nakrapiane. Cechy użytkowe: roślina miododajna (pszczelarze nacierają *kocimiętką* nowe ule, by zwabić pszczoły — zaśl. punkt 8 Zielonka); w lecznictwie ludowym stosowana do przywrócenia wzroku i jako środek pomocny na poczęcie (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 195). Cechy szczególne: intensywny, miły zapach podobny do zapachu *melisy lekarskiej* (*Melissa officinalis* L.), w roślinie lubią tarzać się koty.

Złożenie *kocimiętka* zostało nadane *Nepeta cataria* prawdopodobnie dlatego, że roślina ta wabi swoim mocnym zapachem koty (lubią one także się w niej tarzać — patrz: cechy szczególne gatunku), a ponadto swym wyglądem zewnętrznym przypomina *miętę pieprzową* (*Mentha piperita* L.) (zob. Stec 2014: 218). Oba człony tej kompozycji są znane w innych językach słowiańskich: leksem *kot* i utworzoną od niego nazwę zwierzęcia niedorosłego *kocię* spotyka się we wszystkich językach północnosłowiańskich, podobnie jest ze słowem *mięta* (zob. Mośzyński 1967, II: 223) (choć jest to wyraz o znacznie szerszym zasięgu, por. hasło *mięta polna*).

Inna etymologia odnosząca się do formy zestawienia z członem *koci* (oraz *psi*, *wilczy*, *koński*) może wskazywać na jego deprecjatywność i podkreślać fakt, iż określona roślina jest gatunkiem podrzędnym ze względu na nieużyteczność dla człowieka (por. Machek 1954: 178; Wróbel 1962: 41) lub wabi pewne konkretne gatunki (*koci*) (por. Kulak 2022b: 202–203; Waniakowa 2021a: 117–118).

Na badanym obszarze zanotowane dla *Nepeta cataria* nazwy to: *koća mįenta* (z wariantem fonetycznym *koćo mįenta* lub *koćo mįinta*), *koća mįentka*, *koćimįentka* (*koćimįentka*), *koćimįenta* (*koćimįinta*), *kićimįentka*, *żika mįenta* (*żiko mįinta* lub *żika mįenta*), *pśa mįenta* (*pśo mįenta*), *kojska mįenta*.

1. *koća mįenta* / *koća mįentka* / *żika mįenta* — punkt Wilkowo (1).

Przydawki dookreślające nazwę *mięta* podkreślają szczególne lubienie rośliny przez dany gatunek zwierzęcia (*kocia*) albo miejsce jej występowania

(dzika). Główny człon zestawienia występuje w formie bądź neutralnej (*mięta*), bądź zdrobnialej (*miętka*).

2. *koćo męnta* — punkty: Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Ryszewko (13).
3. *koćo męnta* — punkty: Kijewo (12), Kobylnica (16).
4. *koćimęnta* / *żika męnta* — punkt Żerniki (14).
5. *koćimęnta* — punkt Pikutkowo (17).
6. *koćimęntka* — punkty: Glinki (4), Włoki (6).
7. *koćimęntka* — punkt Kania (11).
8. *kićimęntka* / *koćimęntka* — punkt Lubodzień (2).
Pierwszy człon nazwy *kicimęntka* odwołuje się prawdopodobnie do deminutywu 'kicia' lub zawołania na kota 'kici, kici'.
9. *żika męnta* — punkt Gliszcz (5).
10. *żiko męnta* — punkt Józefkowo (7).
11. *żika męnta* / *końska męnta* — punkt Suchorączek (3).
Zestawienie *końska mięta* (podobnie jak inne zestawienia, w których pierwszym członem są przymiotniki *psia*, *kocia*) wskazuje na podrzędność *koćimiętki* w stosunku do *mięty pieprzowej* czy *polnej*.
12. *pśa* / *pśo męnta* — punkty: Topola (15), Rybno (21).
13. *pśa męnta* — punkty: Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
14. *pśo męnta* — punkt Rakutowo (20).

Wśród zebranych nazw przeważa liczba zestawień nad złożeniami — co wskazuje, iż badana gwarą kujawska zachowuje dawniejszy stan języka. Większość spośród ośmiu określeń odnosi się do członu *koci* (*kici*), wiążącego się z faktem lubienia tej rośliny przez koty — nazwy te występowały na terenie środkowych, północnych Kujaw oraz Krajny. Formy deprecjatywne *dzika mięta*, *psia* i *końska mięta* były zaś używane rzadziej i często w dużym rozproszeniu. *Dzika mięta* w jednej miejscowości zach.-śr. Kujaw (Żerniki) i w trzech wsiach Krajny (Suchorączek, Gliszcz, Józefkowo). *Psia mięta* w pięciu miejscowościach na południowo-wschodnim krańcu Kujaw i w miejscowościach z nimi graniczących (Topola, Wola Kożuszkowa, Redecz Wielki, Rakutowo, Rybno). Natomiast *końska mięta* wyłącznie w jednej wsi krajeńskiej (Suchorączek).

KOMOSA BIAŁA

Łac. *Chenopodium album* L.

Bot. *komosa biała*.

Kategoria: zioło (punkty 1–8, 12–13, 15, 18, 20–21), chwast (punkty 3, 6–13, 14, 19).

Występowanie: pola, ogrody, łąki, śmietniki.

Rozmiar: 20–100 cm.

Wygląd: liście o kształcie rombu lub lancetowate, białawe pod spodem; łodyga pojedyncza; kwiaty zielonawo-białe, zebrane w niby-kłosy.

Cechy użytkowe: liście *komosy* zawierają wiele wartościowych składników odżywczych, a jej nasiona mają dużą ilość tłuszczu, dlatego stosuje się ją jako paszę dla drobiu (a w czasach głodu nawet jako pożywienie dla ludzi) (*Rosliny w wierzeniach* 2016: 401); z listków gotowało się potrawę zwaną jarmuż (Szulczewski 1932: 4).

Cechy szczególne: po zjedzeniu nasion i przebywaniu na słońcu występują objawy uczucia na słońce.

Nazwa *komosa* znana była już w staropolszczyźnie i występowała głównie na obszarze Wielkopolski i Mazowsza (SES, II: 392; Budziszewska 1965: 219). Etymologia tego wyrazu nie jest pewna, prawdopodobnie jest to *nomen agentis* od czasownika ‘komosić się’ — ‘zachowywać niespokojnie, być rozhukanym’ (bo po zjedzeniu *komosy* świnie zdychały, por. SES, II: 393). Inną powszechnie stosowaną nazwą dla *Chenopodium album* jest *lebioda* (*Origanum vulgare*). W gwarach desygnat *lebioda* jest synonimem *komosy*, jednak w botanice każde z tych określeń oznacza inną roślinę: *lebioda* to *Origanum vulgare*, a *komosa* *Chenopodium album*.

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dwie nazwy dla *Chenopodium album*: *komosa* i *lebioda* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). W latach 1999–2000 na badanym obszarze interlokutorzy określili gatunek *Chenopodium album* następującymi nazwami: *kamosa* (*komosa*), *leńboda* (*lebioda*).

1. *kamosa* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Ryszewko (13), Żerniki (14), Wola Kożuszkowa (18), Rybno (21).
2. *kamosa* / *leńboda* — punkty: Gliszcz (5), Włoki (6).
Leksem *lebioda* ma zasięg ogólnosłowiański i pochodzi prawdopodobnie od psł. **elboda* związanego z łacińskim wyrazem *albus* ‘biały, siwy, błądy, jasny, świetlisty’, co jest odniesieniem do białego spodu liści (SES, IV: 90; SEBor: 281; Spółnik 1990: 67). I. Kulak (za J. Kąsiem) wskazuje, że ludności wiejskiej desygnat *lebioda* kojarzy się z ‘człowiekiem wątłym, słabym fizycznie’, czyli takim, który żył w czasie niedostatku, głodu (Kulak 2022b: 353; por. MSGP: 123).
3. *kamosa* / *leńboda* — punkt Kobylnica (16).
4. *komosa* — punkty: Kijewo (12), Topola (15), Pikutkowo (17), Rakutowo (20).
5. *komosa* / *leńboda* — punkt Redecz Wielki (19).
6. *leńboda* — punkt Lubodzież (2).

Geografia wyekscerpowanych nazw wskazuje, że dominującym określeniem w odniesieniu do gatunku *Chenopodium album* na Kujawach była *komosa* — występowała ona we wszystkich wsiach kujawskich i graniczących z nimi. Z kolei nazwa *lebioda* notowana była w gwarach Krajny graniczących od północy z Kujawami oraz na południowo-zachodnim krańcu Kujaw.

KONICZYNA ŁĄKOWA**Łac.** *Trifolium pratense* L.**Bot.** konieczyna łąkowa.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: łąki, przydroża.

Rozmiar: 15–30 cm.

Wygląd: liście zebrane na łodygach po trzy, jajowate lub eliptyczne; kwiat kulisty, purpurowoczerwony lub różowy, składający się z wielu drobnych rurek.

Cechy użytkowe: cenna roślina paszowa; w zielarstwie stosuje się kwiatostan; roślina miododajna (Mowszowicz 1987: 174).

Cechy magiczne: znalezienie czterolistnej konieczyny ma przynosić szczęście (powszechne powtarzanie tej cechy magicznej przez informatorów podczas badań własnych, np. *kończyna co čtyry l'istk'i ma ščęšće pšynošić* — punkt 13 Ryszewko). Na Kujawach liście konieczyny wplatane były krowom w ogon, co miało zapewnić pomyślną sprzedaż tych zwierząt, a dla uchronienia od czarów podkładało się krowy wiankiem z ziół z konieczyną (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 198).

Pochodzenie nazwy *konieczyna* nie jest jasne. Znane współcześnie określenie funkcjonuje w naszym języku od około drugiej połowy XVIII wieku — notuje ją jako pierwszy M.A. Trotz (1764: 627). W staropolszczyźnie *Trifolium pratense* nazywano *konik* lub *konicz*. Według hipotezy Moszyńskiego (1955: 127–130) nazwa *konieczyna* pochodzi od nieutrwalonej w języku polskim, a wywodzącej się z prasłowiańszczyzny, nazwy pszczoły **komonika* (powstała od formy pl. *komoniki* — m.in. w języku litewskim *kamāne*, we wschodniolotewskim *kamane* 'pszczoła'). Taka etymologia jest bardzo prawdopodobna, ponieważ *konieczyna* jest ulubioną rośliną pszczoł (zbierają z niej pyłek — patrz: cechy użytkowe gatunku). Później ten leksem skojarzony został z **komonjъ* 'koń'. Natomiast F. Sławski i A. Bańkowski (SES, II: 418; SEBń, I: 780; SEBor: 247) łączą bezpośrednio *konieczynę* ze zdrobnieniem 'konik', powstałym od leksemu 'koń' (ponieważ ten gatunek był pokarmem dla koni). Również i ta hipoteza wydaje się prawdopodobna. Nazwa ta powszechna jest w polszczyźnie potocznej i gwarach (por. KAGP).

W gwarach kujawskich dawniej notowano dla *konieczyny* nazwę *kończywiec* lub *kotki* (Szulczewski 1932: 96). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *konieczyna* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Zanotowane podczas badań własnych określenia to: *kończyna*, *kończyna*, *kończynka*.

1. *kończyna* — punkty: Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Kobylnica (16), Rybno (21).
2. *kończyna* / *kończyna* — punkty: Wilkowo (1), Gliszcz (5), Topola (15), Rakutowo (20).
3. *kończyna* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Chrośna (10), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
4. *kończyna* / *kończynka* — punkt Wielki Sosnowiec (9).

Zarówno badania własne, jak i przeprowadzone wcześniej, w latach 1989–1991, badania do *Atlasu gwar polskich* (KAGP) wskazały powszechne użycie na Kujawach znanej w polszczyźnie ogólnej i gwarach nazwy *koniczyna* (por. MAGP, VI, mapa 291), natomiast określenia wskazywane przez Szulczewskiego (1932: 96) nie pojawiły się. Podczas badań własnych pojawiła się jedna forma deminutywna *koniczynka* — nie miała ona jednak powszechnego zasięgu i wystąpiła zaledwie w jednej wsi (Wielki Sosnowiec).

KONWALIA MAJOWA

Łac. *Convallaria majalis* L.

Bot. *konwalia majowa*.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21), zioło (punkty 11, 16).

Występowanie: w lasach i zaroślach, ale także hodowana w ogrodach.

Rozmiar: 20–25 cm.

Wygląd: liście podługne, przeważnie dwa; kwiaty białe, dzbanuszkowate zebrane na łodydze w grona; owoc wielkości grochu, czerwony.

Cechy użytkowe: roślina ozdobna; w lecznictwie wykorzystywane są jej właściwości nasercowe (Paluch 1989: 83).

Cechy szczególne: bardzo intensywnie pachnące kwiaty; owoce trujące.

Nazwa *konwalia* jest zapożyczeniem bezpośrednim od średniołacińskiego (*lilium*) *convallium* — ‘lilia dolin’ (SES, II: 443; SEBń, I: 790; SSiSL, II, 3: 117). Określenie to weszło do użycia około XVI–XVII wieku, zastępując starsze zestawienie *łanie uszka* (stosowane ze względu na podobieństwo liści do uszu łani) lub nazwę *łanki* utworzoną od niego drogą dodania sufiksu (SEBń, I: 790). Nazwa ta powszechna jest w polszczyźnie potocznej i gwarach (por. KAGP).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *konwalia* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Na badanym obszarze jedyną używaną nazwą była *konval’ia* (z wariantem *kqval’ia*) (punkty 1–21).

KRWAWNIK POSPOLITY

Łac. *Achillea millefolium* L.

Bot. *krwawnik pospolity*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: suche łąki, pastwiska, pola, przydroża, miedze, nieużytki.

Rozmiar: od 15 do 80 cm.

Wygląd: łodyga sztywna, gęsto ulistniona; liście ciemnozielone, pierzaste, pokrojem podobne do piór ptasich; kwiaty zebrane w baldachy, najczęściej białe lub różowawe.

Cechy użytkowe: ceniona roślina pastewna: *odrasta pod zębami bydła* (zaśl. w punkcie 15 Topola), szczególnie lubią ją młode indyki (zaśl. w punktach: 3 Suchorączek, 9 Wielki Sosnowiec, 12 Kijewo, 14 Żerniki, 16 Kobylnica, 20 Rakutowo oraz Paluch 1988: 27); w medycynie ma zastosowanie przeciwzapalne i bakteriostatyczne, zawiera związki przeciwkrwotoczne (witaminę K) (Paluch 1988: 26). Na Kujawach zalecano picie naparu z krwawnika: *Kto ma niewiele krwi, to raniutko niech pije herbatę* [z krwawnika

— przyp. aut.] (Kolberg 1867a: 334–335) oraz picie mieszanki ziołowej przy bólach brzucha (złożonej z *krwawnika*, *rumianku* i *centurii pospolitej* — Paluch 1988: 26).

Cechy szczególne: *krwawnik* to jedno z ziół, które święci się 15 sierpnia na święto Matki Boskiej Zielnej.

Cechy magiczne: jedzenie przez zwierzęta *krwawnika* miało zabezpieczać je przed urokami (Nowiński 1980: 171).

Nazwa łacińska *Achillea* jest kalką i pochodzi od imienia bohatera wojny trojańskiej Achillesa — miał on być odkrywcą tej rośliny i z powodzeniem stosować *krwawnik* do ratowania swoich żołnierzy, ponieważ ma on właściwości przeciwkrwotoczne (Świejkowski 1990: 443; Waniakowa 2012: 47; WKZ: 38). Polska nazwa jest także odwołaniem do właściwości leczniczych *Achillea millefolium*. To określenie znane północnej słowiańszczyźnie (dł. *kšawnik*, gł. *krawnik*, ukr. *krivavnyk* / *krovavnyk*, błr. *крывавнік*, r. *крававик*; Budziszewska 1965: 238) jest prawdopodobnie kalką śrlac. nazwy *sanguinaria* (SES, III: 188; SEBń, I: 829). Postać prasłowiańska **kr̥vavъnikъ* jest urzeczownikowionym przymiotnikiem **kr̥vavъnъ* (Spólnik 1990: 81). Nazwa *krwawnik* jest powszechna w polszczyźnie potocznej i gwarach (por. SSiSL, II, 4: 162).

Drugi człon nazwy *millefolium* to połączenie *mille* — tysiąc z *folium* — liść (Świejkowski 1990: 443), stąd też prawdopodobnie znana niektórym gwarom polskim kalka *tysiąclist* (np. w Lubelskiem, zob. Pelcowa 2017: 475; SSiSL, II, 4: 162).

Na badanym obszarze powszechnie występowało na przełomie XX i XXI w. określenie *krvavník* (*krfavník*). Ponadto zanotowana została w trzech punktach nazwa, w której wystąpiło uproszczenie w grupie spółgłoskowej *krv-* > *kv-* (*krvavník* / *krfavník* > *kvavník* / *kavník*).

1. *krvavník* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Włóki (6).
2. *krfavník* — punkty: Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Rakutowo (20).
3. *krvavník* / *kvavník* — punkt Gliszcz (5).
4. *krfavník* / *kfavník* — punkty: Redecz Wielki (19), Rybno (21).

Podsumowując, nazwa *krwawnik* jest jedynym określeniem *Achillea millefolium* dla całego obszaru Kujaw i terenów z nimi graniczących.

LEBIODKA POSPOLITA

Łac. *Origanum vulgare* L.

Bot. *lebiodka pospolita*.

Kategoria: zioło (punkty 1–4, 7–8, 10–11, 13–14, 16–21).

Występowanie: brzegi lasów, zarośla, wzgórza, zbocza, bory.

Rozmiar: 20–80 cm.

Wygląd: lodyga omszona, czterokańciasta; liście jajowate; kwiaty zebrane w małe baldachy — różowe, różowo-lila lub białe.

Cechy użytkowe: w ziołolecznictwie stosowana jako środek do płukania jamy ustnej (Mowszowicz 1987: 187); odwar stosowano na duszności, a listki przykładano na oparzenia (*Rosliny w wierzeniach* 2016: 215); bywała również używana jako barwnik do uzyskania koloru jasnokarmazynowego (Moszyński 1929, I: 371).

Cechy szczególne: zapach wydzielany przez *lebiodkę* jest uderzająco podobny do zapachu *majeranku ogrodowego* (*Majorana hortensis* Mnch.).

Cechy magiczne: *lebiodka* miała chronić człowieka przed rzucanymi na niego czarami (Nowiński 1980: 152). Wkładanie *lebiodki* w czasie burzy do naczyń z mlekiem miało uchronić je przed skwaszeniem (zasł. w punktach 9 Wielki Sosnowiec i 17 Pikutkowo).

Nazwa *lebiodka* jest deminutywem powstałym od leksemu *lebioda*⁵. Tym mianem określa się także w polskich gwarach *komosę białą* (*Chenopodium album*) — por. artykuł hasłowy *komosa biała*. Jednak na badanym obszarze nie używa się nazwy *lebioda* dla określenia gatunku *Origanum vulgare*. Zamiast niej pojawia się zestawienie *dziki majeranek* czy *dziki majeran*, które znane są innym polskim gwarom (por. Pelcowa 2017: 140; Waniakowa 2012: 38). To określenie jest zapożyczeniem ze śrlac. *majorana* wywodzonego od greckiego *amarakon* (SEB: 318; Spólnik 1990: 55).

1. *żiki majeranek* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Zielonka (8), Chrośna (10), Ryszewko (13), Żerniki (14), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

2. *żiki majeran* — punkty: Józefkowo (7), Kania (11), Kobylnica (16).

Nazwa *majeran* jest bezpośrednią kontynuacją śrlac. *majorana*, dopiero później upowszechniła się nazwa deminutywna *majeranek*, która jednak jest znaczeniowo neutralna.

Gatunek *Origanum vulgare* nie był powszechnie rozpoznawany na terenie Kujaw i we wsiach z nimi graniczących, co potwierdza brak materiałów z wsi: Gliszcz (5), Włóki (6), Wielki Sosnowiec (9), Kijewo (12), Topola (15). W pozostałych miejscowościach określany był wyłącznie mianami *dziki majeranek* i *dziki majeran*, w których przydawka *dziki* stanowiła atrybut związany z nieuprawnym charakterem tej rośliny.

LULEK CZARNY

Łac. *Hyoscyamus niger* L.

Bot. *lulek czarny, szaleń czarny.*

Kategoria: chwast (punkty 2, 5–21).

Występowanie: przydroża, przychacia, podwórze, pustkowia, mury, rumowiska, śmietniska.

Rozmiar: 20–80 cm.

⁵ Objaśnienie pochodzenia nazwy *lebioda* znaleźć można w haśle *komosa biała*.

Wygląd: liście szarzielone, duże; lodyga pojedyncza, omszona; kwiaty żółte, rozmieszczone na szczycie lodygi; nasiona drobne podobne do nasion maku.

Cechy użytkowe: *lulek* to roślina silnie trująca (wszystkie jej części: liście, lodyga, kwiat, nasiona i korzeń) (Mowszowicz 1987: 145); w lecznictwie ludowym używano nasion jako środka stosowanego na ból zębów (Paluch 1989: 90).

Cechy szczególne: cała roślina pokryta jest lepкими włoskami oraz wydziela nieprzyjemny, odurzający zapach; zjedzenie *lulka* (podobnie jak *blekotu pospolitego*) powoduje zaburzenia mowy.

Lulek to nazwa, która weszła do języka polskiego ze ǣrgniem. *lulch*, *lullich*, a pochodzi od łacińskiego wyrazu *lolium* ‘życica roczna’ (SES, IV: 377–378; Spółnik 1990: 92; SEBń, II: 75). Tym mianem w językach i dialektach słowiańskich określa się kilka gatunków, m.in. *pokrzyk wilczą jagodę* *Atropa belladonna* L. (moraw. *l’ul’ek*), *psiankę czarną* *Solanum nigrum* L. (cz. *lilek*, śłc. *l’ul’ok*.), *życicę roczną* *Lolium temulentum* L. (sch. *ljúljak*, *ljúljka*, słoweń. *ljúljka*), *stokłosę dachową* *Bromus tectorum* L. (słoweń. *ljúlj*), *kielisznik zaroślowy* *Calystegia sepium* L. (dial. błg. *ljúlja*) i samego *lulka czarnego* *Hyoscyamus niger* L. (pol. *lulek*, *lulka*, ukr. *лyлок*) (SES, IV: 377–378). Prawdopodobny jest także wpływ etymologii ludowej wywodzącej nazwę od psł. **ljuljati* ‘lulać’, ponieważ roślina ma silne właściwości usypiające (SES, IV: 378; SSiSL, II, 4: 176). Nazwę *lulek* notuje się m.in. na Lubelszczyźnie (Pelcowa 2017: 272–273).

Na badanym obszarze podczas badań własnych pojawiły się następujące określenia *Hyoscyamus niger*: *lulek*, *śalej*.

1. *lulek* — punkty: Kania (11), Żerniki (14), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
2. *lulek* / *śalej* — punkty: Pikutkowo (17), Rybno (21).
Nazwa *śalej* nadana jest *lulkowi* ze względu na jego właściwości trujące — zjedzenie rośliny powoduje najpierw bełkotliwą mowę, dziwne zachowanie (objawy ‘szaleństwa’), a następnie głęboki sen (por. Kuźnicka 1992: 116) — patrz: cechy szczególne gatunku. Nazwa ta jest powszechnie notowana również na Lubelszczyźnie (Pelcowa 2017: 435), a także w wariantach morfologicznych w innych polskich gwarach, np. *szaleniec*, *śalej-szaleniec*, *szalone ziele* (Pelcowa 2017: 435; Spółnik 1990: 114; SSiSL, II, 4: 176).
3. *śalej* — punkty: Lubodzież (2), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Ryszewko (13), Topola (15), Kobylnica (16), Rakutowo (20).

Geografia nazw zgromadzonych podczas badań własnych na Kujawach w latach 1999–2000 wskazuje dla *Hyoscyamus niger* powszechne użycie nazwy *śalej*, odnoszącej się do specyficznego działania tej rośliny na układ nerwowy człowieka. Rzadziej używaną nazwą (głównie w Krajnie i na pld.-zach. krańcu ziem kujawskich) jest zapożyczenie *lulek*. Określenie to, podobnie jak nazwa *śalej*, wskazuje na właściwości trujące rośliny. We wsiach Krajny (Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4)), graniczących z Kujawami, nie zgromadzono danych.

ŁOPIAN WIEKSZY**Łac.** *Arctium lappa* L.**Bot.** łopian większy.

Kategoria: chwast (punkty 1–21), zioło (punkty 3, 9, 10–11, 19).

Występowanie: przydroża, przychacia, śmietniska, rumowiska, zarośla.

Rozmiar: 30–150 cm.

Wygląd: liście bardzo duże, sercowate, z góry zielone, pod spodem szare; łodyga gruba, prosta; kwiaty okrągłe, purpurowe, pokryte drobnymi haczykami.

Cechy użytkowe: roślina tępiona ze względu na łatwo rozsiewające się kwiaty (patrz: cechy szczególne); do celów leczniczych używa się jedynie jej korzenia, który ma składniki bakteriobójcze i grzybobójcze (leczenie chorób skóry, pielęgnacja włosów oraz na bóle głowy, obrzęki ciała i zranienia; Paluch 1988: 60).

Cechy szczególne: kwiaty łopianu zakończone drobnymi, kłującymi niby-haczykami z łatwością przyczepiają się do ubrań, sierści zwierząt (zasł. *one še čepaĭo ĭag ĭady pot koščo-um* — punkt 3 Suchorączek).

Cechy magiczne: łopianem majono chałupy w wigilię św. Jana, w celu zabezpieczenia ludzi i zwierząt przed złośliwym działaniem czarownic (Paluch 1988: 60–61).

Nazwa *łopian* (w psl. **lopěnъ*, **lopěna*) wywodzona jest od prasłowiańskiego leksemu **lopъ* ‘liść’ (Budziszewska 1965: 222) lub ‘coś płaskiego, (duży) liść’, choć, jak stwierdza B. Kuryłowicz, „ta charakterystyczna cecha nie została eksplicitnie ujawniona w nazwie” (2006b: 48). W ten sposób określano wiele roślin o dużych liściach, np. *grzybień białe*, *grążele żółte*, *dziewanny*, co świadczy o znacznym zróżnicowaniu semantycznym (SEBor: 301; SSiSL, II, 4: 180). Nazwa *łopian* występuje powszechnie na obszarze Słowiańszczyzny: cz. *lopuch* (‘grzybień, grązeł’), mor. *lopun* (‘łopian’), slc. *lopúch* (‘łopian’), ukr. *лонyx* (‘łopian, grzybień, grązeł’), błr. *lanyx* (‘łopian’), r. *лонyx* (‘kaczeniec’), *лорyxа* (‘grzybień, grązeł’), słoweń. *lapuch* (‘łopian’), sch. *lopuch* (‘łapiężnik’) i *lopuch gorki* (‘łopian’), błg. *лонен* (‘dziewanna’). Wyjątkowo brak go w grupie łużyckiej (Budziszewska 1965: 222–223). Znana jest także powszechnie polskim gwarom w różnych wariantach fonetycznych i morfologicznych (zob. KAGP; KSGP; Kulak 2022b: 443; Pelcowa 2017: 279; SSiSL, II, 4: 180).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw wskazano nazwę *łopian* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP), a K. Podczaska zanotowała określenie *łopiun* (MSGK 2013: 33). Podczas badań własnych prowadzonych w latach 1999–2000 na Kujawach i we wsiach z nimi graniczących odnotowano wiele synonimów określenia *łopian*, podobnie jak i w innych regionach Polski (por. Paleczna 1978: 125–132): *babā* (*bapska*) *veš*, *ĭady* (pl.), *ĭiki* *rabarbar*, *kol’ibaba*, *uopux*, *uopĭan* (wraz z wariantami: *uopān*, *uopōn*, *uopūn*), *opĭan* (i warianty fonetyczne: *opān*, *opĭun*, *opūn*), *pĭndyrynda*, *šyxa*, *šyška*, *žep*. Wśród tych nazw znalazła się grupa określeń będących synekdochami (*pars pro toto*), które odwołują się do owocu łopianu (*babia* / *babska wesz*, *kolibaba*, *szycha*, *szyszka*, *žep*) i jego liści — *uopux*. Nazwę *łopuch* J. Waniakowa (2012: 164–165) wywodzi

za W. Borysiem z prasłowiańszczyzny **lopuχъ* ‘roślina z wielkimi liśćmi’, derywat z sufiksem *-uχ-ъ od szczątkowo zachowanego psł. **lop-ъ* ‘coś płaskiego, (duży) liść’ (SEBor: 301). Według D. Palecznej określenie *uopuχ* (notowane od XVII wieku) jest późniejsze od nazwy *łopian* i zdecydowanie rzadziej występuje w gwarach (1978: 127).

1. *uopʹian* / *kol'ibaba* — punkt Lubodzież (2).
Złożenie *kolibaba*, podobnie jak notowana przez S. Dubisza w gwarach ostródzko-warminsko-mazurskich nazwa *kol'ibok* (por. Dubisz 1977: 133), jest określeniem nadanym tej roślinie ze względu na specyficzną właściwość owoców — jej kolące zakończenia (nazwy o podobnej motywacji w polskich gwarach to *bodłak* / *bodziak* / *bodak*, zob. Pelcowa 2020: 124).
2. *uopʹian* / *ʹady* (pl.) — punkt Suchorączek (3).
Nazwa *dziady* (stosowana tylko w liczbie mnogiej), często stosowana na południu Polski (por. Paleczna 1978: 130), jest znów odwołaniem do owoców *łopianu*, które do ubrań: *čepʹio še, jag ʹady pot koščouem* (zasł. punkt 3 Suchorączek). E. Rudnicka-Fira klasyfikuje określenie *dziady* jako nazwę przezwiskową (1979: 182). Z kolei podobne nazwy *dziad* i *dziadownik* J. Waniakowa określa jako „opierające się na stereotypie dziada-zebraka, którego wyróżniającą cechą jest między innymi natręctwo” (2021a: 55).
3. *opʹiun* / *żep* (pl. *żepy*) — punkt Glinki (4).
Określenie *opiun* wskazuje na hiperpoprawne unikanie etymologicznie uzasadnionej w tym wyrazie nagłosowej głoski „u”.
Natomiast nazwa *rzep* (i forma pl. *rzepy*) (z psł. **repъjъ* ‘chwytająca się, czepiwa roślina’) po raz pierwszy została zanotowana w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku i często stosuje się ją jako określanie *Arctium lappa* (Spólnik 1990: 65). Traktować ją należy jako metaforyczną, motywowaną właściwościami czepnymi owoców (synekdocha *pars pro toto*) (zob. Waniakowa 2021a: 55).
4. *opʹian* / *uopʹian* / *żep* (pl. *żepy*) / *ʹyška* — punkt Gliszcz (5).
Ogólnosłowiańska nazwa *szyszka* (częściej spotykana w pl. *szyszki*) odsyła ponownie do owocu *łopianu*.
5. *opʹian* — punkt Włóki (6).
6. *żep* (pl. *żepy*) — punkty Józefkowo (7), Zielonka (8).
7. *uopʹan* / *żep* (pl. *żepy*) — punkt Wielki Sosnowiec (9).
8. *uopʹan* / *żep* (pl. *żepy*) / *ʹiki rabarbar* — punkt Chrośna (10).
Zestawienie *dziki rabarbar* nadane jest prawdopodobnie ze względu na podobieństwo liści obu gatunków. Przymiotnik *dziki* wskazuje na nieużyteczny, podrzędny charakter tej rośliny.
9. *uopʹan* / *uopuχ* / *ʹiki rabarbar* / *ʹyχa* — punkt Kania (11).
Określenie *szycha* jest formacją zgrubiałą (od *szyszka*) i łączy się ponownie z owocem *łopianu*.
10. *uopʹun* — punkt Kijewo (12).

11. *ońan* — punkt Ryszewko (13).

12. *uońan* / *šyška* / *baša veš* — punkt Żerniki (14).

Zestawienie *babia wesz* nie było dotąd notowane w Polsce. Jedynie w okolicach Nowego Sącza funkcjonuje podobne określenie *dziadowska wesz*, a w dawnym województwie płockim *kocia wesz* (Paleczna 1978: 130). Kompozycję tę traktować można (podobnie jak *dziady*) jako nazwę przezwiskową i nadaną roślinie ze względu na uciążliwe (niczym *wszy*), czepliwe owoce *łopianu*.

13. *uońan* / *uońun* / *bapska veš* / *šyxa* — punkt Topola (15).

14. *uońan* / *ońun* / *žep* (pl. *žepy*) — punkt Kobylnica (16).

15. *uońan* / *babska veš* / *pindyrynda* — punkt Pikutkowo (17).

Nazwa *pindyrynda* (na Kujawach tyle co ‘kobieta lekkich obyczajów’ — Szulczewski 1932: 98) jest również przykładem nazwy przezwiskowej związanej z owocem *łopianu*. Prawdopodobnie nadanie takiego określenia wiązało się z ‘czepianiem się każdego’, bo kobiety źle prowadzące się zaczęły mężczyzn (por. Sawaniewska-Mochowa 2016: 31–32), na co mogłaby wskazywać pieśń ludowa z Sędzina (w powiecie aleksandrowskim):

Nasiałam ja rozmarynku,
Tak mi ładnie wschodzi.
Rozmarynek dla panienek,
Dla mężatek kwiatki.
Dla wdowców pindyrynda,
A dla chłopców żgawki ‘pokrzywy’

(Kukier 1975: 170).

Dawniej nazwa *pindurynda* / *pindyrynda* funkcjonowała jako określenie innej rośliny — *bielunia dziędzierzawy* (ma on owoce bardzo podobne do *łopianu*) i być może została przeniesiona na *Arctium lappa* (zob. Kolberg 2014: 127, 178; Szulczewski 1932: 98).

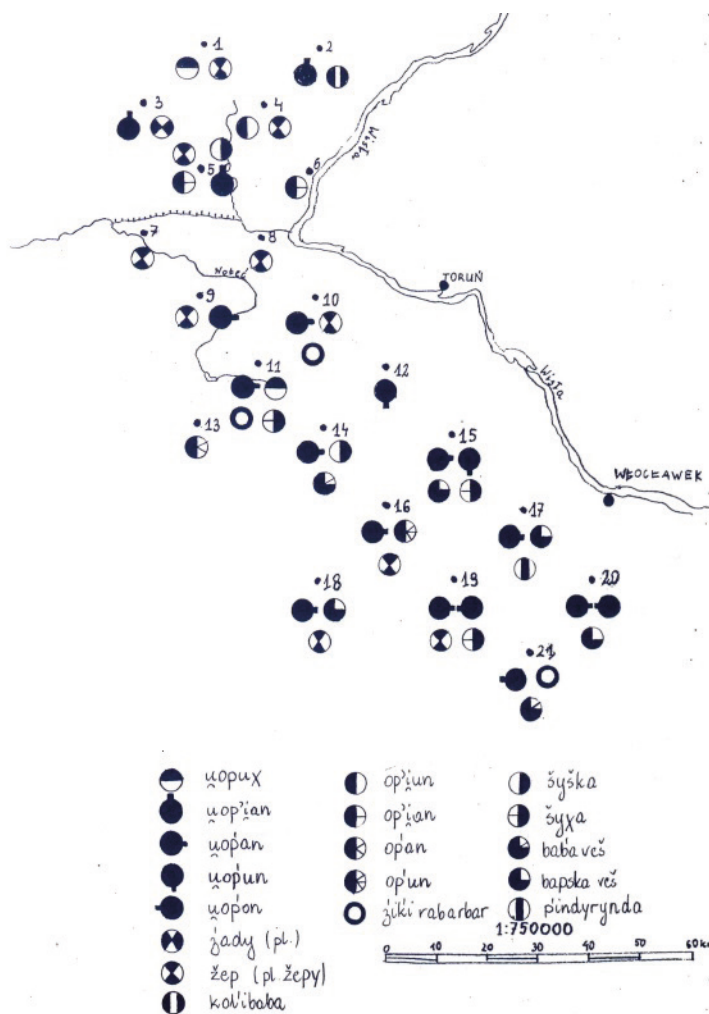
16. *uońan* / *babska veš* / *žep* (pl. *žepy*) — punkt Wola Kozuszkowa (18).

17. *uońan* / *uońon* / *žep* (pl. *žepy*) / *šyxa* — punkt Redecz Wielki (19).

18. *uońan* / *uońon* / *babska veš* — punkt Rakutowo (20).

19. *uońon* / *žiki rabarbar* / *baša veš* — punkt Rybno (21).

Łopian większy to gatunek reprezentowany w gwarze Kujaw aż 10 określeniami. Analizując geografie ich występowania (zob. Mapa 2. *Łopian większy*), należy uznać, iż niemal w każdej z badanych miejscowości występuje pod kilkoma nazwami (wyjątek stanowią wsie: Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Kijewo (12), Ryszewko (13)), co wskazywać może na fakt silnego, ale i trwałego funkcjonowania tego gatunku w świadomości ludzi mieszkających na wsi.



Mapa 2. Łopian większy

Źródło: opracowanie własne.

Warto podkreślić, że występujące na Kujawach określenia tworzone są przede wszystkim w odniesieniu do silnie kojarzonych z łopianem owoców (szycha, szyszka) i ich kolących, czepliwych właściwości (kolibaba, rzep) lub też z przezwiskowych, metaforycznych atrybutów (baba / babska wesz, dziady, pindyrynda), ale także liści rośliny (łopian, łopuch).

MAK POLNY**Łac.** *Papaver rhoeas* L.**Bot.** mak polny, maczek polny.

Kategoria: chwast (punkty 1–21), zioło (punkty 5–7, 11, 14, 20).

Występowanie: pola (chwast rosnący najczęściej w zbożach), ugory.

Rozmiar: 30–60 cm.

Wygląd: liście pierzaste, ząbkowane na brzegach; łodyga prosta, pojedyncza, delikatnie owłosiona; kwiat purpurowy lub brudnoczerwony o czterech płatkach.

Cechy użytkowe: roślina tępiona w zbożu (stąd określana mianem chwastu); w lecznictwie wykorzystuje się uzyskiwane z maku składniki (kodeinę i morfinę) w celach nasennych i uśmierzających ból (Paluch 1989: 92); odwar wewnętrznie stosowano przy: przeziębieniach, koklusz, konwulsjach, nowotworach (Paluch 1988: 97); nasiona stosowane były w gospodarstwie domowym (dodatek do ciast, pieczyw itp.).

Cechy szczególne: ziele i sok mleczny z łodygi są trujące.

Współcześnie używana nazwa ogólnosłowiańska *mak* pochodzi od prasłowiańskiego leksemu **makъ* i jest znana językom słowiańskim, m.in. cz. *mák*, słc. *mak*, r., biał., ukr. *мак*, sch. *mak*, błg. *мак* (Budziszewska 1965: 186; Spólnik 1990: 62; SSiSL, II, 4: 201). Prawdopodobnie jest to bardzo stary dialektyzm indoeuropejski gr. *mékon*, doryc. *mākōn*, stwniem. *mago* i stsas. *māho* (Rogowska 1998: 90), który kontynuuje prapostać **mākō(n)* (Danka 1966: 107) lub **māk(en)* (Sędzik 1977: 25). Nazwa *mak* powszechna jest zarówno w polszczyźnie ogólnej, jak i w gwarach.

Dawniej na badanym obszarze *Papaver rhoeas* określano mianem: *maku polnego* (Majewski 1894: 560), deminutywem *maczek* (Szulczewski 1932: 97). Podczas badań własnych informatorzy podawali najczęściej nazwę *mak* i sporadycznie *makufka*, zanotowane zostały także zestawienia: *żiki mak*, *mak polny*.

1. *mak* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Włoki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Kobylnica (16), Rybno (21).
2. *mak* / *makufka* — punkty: Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Rakutowo (20).

Określenie *makówka* to podobnie jak *mak* leksem ogólnosłowiański (Budziszewska 1965: 186). Z nazwą tą (oraz określeniem *makowica*) można spotkać się już w staropolszczyźnie nie tylko jako nazwą suchego kwiatostanu, ale także kwitnącego *Papaver rhoeas* (Budziszewska 1965: 186). Jest to nazwa będąca synekdochą (*pars pro toto*).

3. *mak* / *żiki mak* — punkty: Glinki (4), Redecz Wielki (19).

Pojawienie się w zestawieniu *dziki mak* przymiotnika *dziki* może wskazywać, iż jest to gatunek podrzędny, gorszy od *maku lekarskiego* (*Papaver somniferum* L.), lub że jest to roślina dziko rosnąca. Jest to więc nazwa deprecjatywna, nadana *makowi* ze względu na jego nieużyteczność (por. *dziki koper*).

4. *mak / mak polny* — punkt Kania (11).

Zestawienie *mak polny* to nazwa wskazująca na miejsce występowania gatunku: *bo f polu, v zbożu makuf byuo zaśse dużo* (zaśl. punkt 11 Kania).

Na obszarze Kujaw nie zanotowano w latach 1999–2000 podczas prowadzonych badań własnych nazwy deminutywnej *maczek*, wskazywanej przez J.W. Szulczewskiego w latach 30. XX wieku (1932: 97), natomiast w jednym punkcie (Kania) odnotowane zostało dawne, XIX-wieczne zestawienie *mak polny* (por. Majewski 1894: 560). Geografia zgromadzonych nazw wskazuje na powszechne stosowanie na ziemi kujawskiej i wsiach z nią graniczących nazwy ogólnopolskiej *mak* (o rodowodzie prasłowiańskim). W czterech wsiach Kujaw śr.-płd. (Topola, Pikutkowo, Wola Kozuszkowa, Rakutowo) pojawia się obok tej nazwy określenie *makówka*, odnoszące się do części kwiatostanu rośliny. Zdecydowanie rzadsze są zestawienia, które określają pośledniość i nieużytkowy charakter *maku* (*dziki mak* — nazwa rozproszona, w dwóch oddalonych od siebie wsiach Glinki i Redecz Wielki) oraz precyzują miejsce występowania tego gatunku (*mak polny* — w miejscowości Kania).

MARCHEWNIK ANYŻOWY

Łac. *Myrrhis odorata* Mill.

Bot. *marchewnik anyżowy* (*anyżkowy*), *marchewnik wonny*.

Kategoria: zioło (punkty 1–3, 5–6, 9–17, 19, 21).

Występowanie: łąki, potoki, skały, zbocza, ogrody.

Rozmiar: 40–100 cm.

Wygląd: liście pierzaste, ludzaco podobne do naci *marchwi* lub młodych liści *paproci*; lodyga dęta, rozgałęziona; kwiaty białe zebrane w baldachy.

Cechy użytkowe: cała roślina uznawana w lecznictwie ludowym jako środek wzmacniający; liście używane były w kuchni na zupę i jarmuż (Łuczaj, Köhler 2011: 752).

Cechy szczególne: liście pachną i smakują jak anyż.

Nazwa *marchewnik* to derywat, który powstał od leksemu *marchew* kontynuującego psł. formę **mārky*, deklinacja **-ū-* (Budziszewska 1965: 196). Określenie nadane zostało ze względu na podobieństwo liści *Myrrhis odorata* do *marchwi* zwyczajnej (*Daucus carota* L.).

W językach i dialektach słowiańskich w związku z dwojakim rozwojem **mārky* spotkać można następujące określenia: zakończone głoską *-v* (cz. *mrkev*, r. *морковь*, mac., błg. *морков*, słoweń. *mrkev*) lub zakończone *-a* (w związku z upodobnieniem do rzeczowników rodzaju żeńskiego *-a/-ja-*, np. ukr., błr. *морква*, gł. *morchwja*, ślc. *mrkva*, sch. *mrkva*) (Budziszewska 1965: 196–197). Istnieją dwie hipotezy dotyczące etymologii. Brückner stwierdza, iż jest to „ogólnie słowiańska pożyczka z niem. dawnego *morha* dziś *Möhre*” [*Möhre* ‘marchew’ — przyp. aut.] (SEB: 322). Natomiast Budziszewska (za Preobrażenskim) wywodzi nazwę z gockiego *maúrhō* (1965: 197).

W opublikowanych dotychczas materiałach dotyczących nazw roślin w gwarach polskich nikt nie badał i nie opisał określeń *marchewnika anyżowego*. Zebrane podczas badań własnych na Kujawach nazwy dla tego gatunku to: *marχevník*, *marχf'ica* (*marχvica*), *marχf'anka*, *marχf'ona*, *żika marχef*, *paproć*.

1. *żika marχef* – punkty: Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13).

W kompozycji *dzika marchew* występuje przymiotnik deprecjonujący, służący odróżnieniu gatunku *Myrrhis odorata* od *marchwi zwyczajnej* i podkreśleniu nieużyteczności nieuprawnego gatunku.

2. *żika marχef / paproć* — punkty: Lubodzież (2), Gliszcz (5).

Zastanawiające jest stosowanie określenia *paproć* dla *marchewnika*. Nie można w tym wypadku mówić o myleniu przez informatorów desygnatów — różniali oni bowiem wskazane rośliny. Oba gatunki łączy niewątpliwie podobieństwo liści i stąd może pojawia się nazwa *paproć*. Może być to uwarunkowane faktem, iż jest to roślina lepiej znana ludziom, łatwiej przez nich kojarzona?

3. *paproć* — punkty: Włóki (6), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rybno (21).

4. *marχf'ica* — punkt Chrośna (10).

Określenie *marchwica* to derywat utworzony od leksemu *marchew* przy pomocy charakterystycznego (m.in. dla nazw roślin) sufiksu *-ica* (por. *bukwica*, *popielica*, *przytulica*, *życica* itp.).

5. *marχvica* — punkt Suchorączek (3).

6. *marχf'anka* — punkt: Żerniki (14).

Nazwa utworzona metodą derywacji sufiksальной (przyrostek *-anka*, charakterystyczny dla innych nazw roślin, np. *macierzanka*, *kocanka*, *marzanka*).

7. *marχf'ona* — punkt: Wielki Sosnowiec (9).

Nazwa utworzona metodą derywacji sufiksальной (przyrostek *-ona*, wskazujący na formację zgrubiałą).

8. *marχevník* — punkt: Wilkowo (1).

Marchewnik anyżowy określony został przez Kujawiaków czterema nazwami utworzonymi od leksemu *marchew* oraz jednym zestawieniem (którego podstawą również była nazwa gatunkowa *marchew*), co wynika z pewnością z uderzającego podobieństwa liści *Myrrhis odorata* do *Daucus carota*. Geografia wyekscerpowanych nazw (*marχevník*, *marχf'ica* (*marχvica*), *marχf'anka*, *marχf'ona*, *żika marχef*) wskazuje na ich znaczne rozproszenie. Inaczej jest w wypadku określenia *paproć*, które pojawia się w pięciu sąsiadujących ze sobą wsiach Kujaw środkowych i południowych (Topola, Kobylnica, Pikutkowo, Redecz Wielki, Rybno). *Marchewnik anyżowy* nie został rozpoznany w punktach: Glinki (4), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20).

MIĘTA POLNA**Łac.** *Mentha arvensis* L.**Bot.** *mięta polna*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: bagniste łąki, rowy, pola, łęgi, torfowiska.

Rozmiar: 5–40 cm.

Wygląd: liście jajowate lub eliptyczne, karbowane lub ząbkowane; łodyga silnie owłosiona; kwiaty lila bądź różowe podobne do dzwonka.

Cechy użytkowe: ludzie mieszkający na wsi uważali, iż *mięta polna* jest wartościowym surowcem leczniczym (poprawiającym trawienie i apetyt) i cenną przyprawą kuchenną (jak *mięta pieprzowa*), natomiast roślina ta nie posiada tych właściwości (Kuźnicka, Dziak 1984: 111–112).

Cechy szczególne: roślina o ładnym zapachu i ostrym, szczypiącym smaku.

Cechy magiczne: ususzoną miętą podkładało się krowy, by uchronić je od czarów — przede wszystkim w nieszpory lub w oktawę przed Zielonymi Świątkami, ponieważ wtedy czarownice szkodziły najbardziej (Kolberg 1867a: 99).

Nazwa *mięta* kontynuuje psł. **męta* : *męty* : *mętave* i określa „w polszczyźnie ludowej różne gatunki z rodzaju *Mentha*” (SSiSL, II, 4: 232). Prawdopodobnie jest to zapożyczenie z łaciny — *mentha* (SEBor: 328; SSiSL, II, 4: 232), które dostało się do języków słowiańskich przez dialekty germańskie — *mintē* (SEB: 336; Moszyński, II, 1967: 223). Określenie rośliny łączone było w starożytności z imieniem rzymskiej bogini Mens (lub greckiej nimfy Minthe), która była uosobieniem zdrowego rozsądku (MKZ: 118).

J.W. Szulczewski badając nazwy roślin kujawskich, zanotował powszechnie stosowane określenie znane z tekstów staropolskich — *miętkiew* (powstałe przez analogię do takich nazw jak *marchew*, *rzodkiew*) (Szulczewski 1932: 97). Podczas badań własnych informatorzy podawali tylko jedno określenie gatunku *Mentha arvensis*, które było zróżnicowane fonetycznie: *mjęnta* (*mienta*), *minta*.

1. *mjęnta* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Gliszcz (5), Włóki (6).
2. *mienta* — punkty: Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Ryszewko (13), Żerniki (14).
3. *mienta* / *minta* — punkty: Kijewo (12), Kobylnica (16), Pikutkowo (17).
4. *minta* — punkty: Topola (15), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

Przeprowadzone badania własne wskazują, iż na terenie Kujaw i we wsiach z nimi graniczących powszechnie używało się dla *mięty polnej* określenia *mięta*, znanego w innych gwarach (por. Kulak 2022b: 440; MSGP: 137; Pelcowa 2017: 298) i polszczyźnie ogólnej. Kujawiacy nie wskazywali nazw precyzujących miejsce występowania tej rośliny (np. *polna*, *ogrodowa*, *leśna*), jej nieuprawnego charakteru (np. *dzika*) czy nazw odwołujących się do użyteczności gatunku jako pokarmu dla zwierząt (np. *końska mięta*, *kobyła mięta*), co może być wynikiem

odróżniania *mięty polnej* od innych gatunków *mięt*. Co ciekawe, klasyfikują *miętę polną* wyłącznie jako zioło, uzasadniając: *mínta dobra jest na choroby różne* (zasł. punkt 17 Pikutkowo) i *ve bžuxu bul uadńie rosxoži* (zasł. punkt 11 Kania).

MNISZEK POSPOLITY

Łac. *Taraxacum officinale* L.

Bot. *mniszek pospolity*, *mniszek lekarski*.

Kategoria: zioło (punkty 1–3, 5–13, 16–19, 21), chwast (punkty 1–21).

Występowanie: przychacia, miedze, łąki, pola, przydroża, śmietniska, widne lasy.

Rozmiar: 5–50 cm.

Wygląd: liście długie, mocno „postrzępione”; łodyga pojedyncza, pusta; kwiaty intensywnie żółte, złożone z wielu języczkowatych płatków, po przekwitnięciu kwiatostan zamienia się w białą niby-puchową kulę.

Cechy użytkowe: mleczny sok rośliny służył jako lekarstwo przeciw brodawkom (Waniakowa 2012: 101); w lecznictwie roślina stosowana jako środek poprawiający trawienie i żółciopędny; stanowi cenną paszę i jest rośliną miododajną, ale jest tępiona w ogrodach (Paluch 1988: 62); palone korzenie nadawały się na „kawę” (Mowszowicz 1987: 155). Na Kujawach *mniszek* był lekiem stosowanym na wściekliznę (Paluch 1989: 96; Wisła 1900: 336).

Cechy szczególne: roślina wydziela biały sok mleczny (o gorzkim smaku), który zasychając, brązowieje.

Nazwa *mniszek* (deminutywum od ‘mnich’) nadana została *Taraxacum officinale* ze względu na podobieństwo kwiatu do mniszej tonsury i funkcjonuje w języku polskim od XVI wieku (Spółnik 1990: 112). Jednak określenie to nie jest używane w gwarach — tu popularniejsza jest nazwa starsza, związana z sokiem wydzielanym przez ten gatunek — *mlecz* od psł. **melčb*, ‘substancja przypominająca (białą barwą, konsystencją) mleko’ (SEBor: 331). To miano nosi szereg gatunków, które łączy wspólna cecha — wszystkie wydzielają biały, mleczny sok (m.in. *mlecz zwyczajny* — *Sonchus oleraceus*, *mniszek lekarski* — *Taraxacum officinale*, *wilczomlecz ogrodowy* — *Euphorbia peplus*). Z postacią bezprzyrostkową *mlecz* spotkać się można we wszystkich językach zachodniosłowiańskich (i wyjątkowo w grupie ruskiej, jako oboczność w ukraińskim), np. dł. *mlac*, cz. *mlěč*, śl. *mlieč*, ukr. *mołoč* (Budziszewska 1965: 217; Szcześniak 2008: 225; Waniakowa 2012: 106). W Polsce to nazwa ogólnogwarowa (Waniakowa 2012: 165), powszechna także w polszczyźnie potocznej (USJP, II: 682).

Dawniej na Kujawach funkcjonowało kilka określeń *Taraxacum officinale*, m.in. *brodawnik*, *mlecz świński*, *mniszek* (Szulczewski 1932: 97). Podczas badań własnych została podana przez informatorów jedynie nazwa *mleč* (i warianty fonetyczne *mlyč*, *mlyčč*).

1. *mleč* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Zielonka (8), Chrośna (10), Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

2. *mleć / młyć* — punkty: Kania (11) — [mlecz – przyp. aut.] *jakoby młyko z uodygi lećauo* (zasł.), Kobylnica (16).
3. *młyć* — punkty: Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7).
4. *młyć* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14).

Przeprowadzone badania własne wskazują, iż na terenie Kujaw i we wsiach z nimi graniczących powszechnie używa się dla *mniszka pospolitego* określenia *mlecz*, znanego w innych polskich gwarach (por. m.in. Cygal-Krupa 2005: 272; Krokocka 2009: 103; Kulak 2022b: 192; Pelcowa 2017: 302; SSiSL, II, 4: 241; Waniakowa 2013: 765) i polszczyźnie potocznej (USJP, II: 682).

NAPARSTNICA ZWYCZAJNA

Łac. *Digitalis grandiflora* Mill. lub *Digitalis ambigua* L.

Bot. *naparstnica zwyczajna* lub *naparstnica wielokwiatowa*.

Kategoria: zioło (punkty 1–4, 5–9, 10–21), kwiat (punkty 5, 8–11, 17, 20).

Występowanie: lasy liściaste i mieszane, łąki śródleśne, zarośla, hodowana także w ogrodach.

Rozmiar: 30–120 cm.

Wygląd: liście jajowolancetowate, pod spodem pokryte drobnymi włoskami; łodyga pojedyncza; kwiaty zwisłe w kształcie dzwonka, naparstka o barwie jasnożółtej, we wnętrzu znaczone na brunatno.

Cechy użytkowe: liście *naparstnicy* zawierają digitoksyny — silny środek stosowany w chorobach serca, w dużych ilościach trujący (Mowszowicz 1987: 106).

Cechy szczególne: roślina bardzo niebezpieczna, zjedzenie liści może spowodować zatrucie i śmierć.

Nazwa *naparstnica* (motywowana od ‘naparstek’) nadana została roślinie ze względu na kształt kwiatów — podobnych do zakładanego na palec naparstka i jest poświadczona w pisanych źródłach polskich od XVI wieku (Spółnik 1990: 112). Podobnie jest w innych językach, gdzie określenia *Digitalis grandiflora* wywodzą się od palca (niem. *Fingerhut*) bądź naparstka, kontynuując psł. **pvrsto* ‘palec’ (por. r. *наперстянка*, Szczesniak 2008: 228). A. Spółnik przyjmuje, że określenie *naparstnica* nie jest tłumaczeniem łacińskiej nazwy *digitalis* (1990: 112). Określenie *naparstnica* notowane jest w polszczyźnie ogólnej, a także w gwarach (zob. Kulak 2022b: 446; Kurek 2003: 62), również w formie męskiej *naparstnik* w okolicach Poznania oraz w Lubelskiem (por. Pelcowa 2017: 314; Waniakowa 2012: 79).

Na badanym obszarze informatorzy podali następujące nazwy dla *Digitalis grandiflora*: *naparstnica* oraz *leżny uubin*.

1. *naparstnica* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

2. *naparstnica* / *leśny uulbin* — punkty Lubodzież (2), Suchorączek (3). Zestawienie *leśny lubin* nadane zostało *naparstnicy* prawdopodobnie ze względu na podobieństwo do *lubinu żółtego* (*Lupinus luteus* L.). Dodatkowo przymiotnik *leśny* odsyła do najczęstszego miejsca występowania *naparstnicy* — lasu (patrz: występowanie gatunku).
3. *leśny uulbin* — punkt Gliszcz (5).

Na terenie Kujaw notowana jest dla *Digitalis grandiflora* wyłącznie nazwa *naparstnica* (spotkać ją można także na Lubelszczyźnie — Pelcowa 2017: 314) — nie zostały natomiast podane inne określenia, np. *naparstek*, *naparstnik*, *dzbanuszek*, *dzwonek*, *dzwoneczek*, *palcznik*, *paluszniczek*, które spotkać można w innych gwarach w Polsce (por. Kurek 2004; Pelcowa 2017; SGP; Waniakowa 2012). Określenie *leśny lubin*, wskazujące na miejsce występowania rośliny, pojawiło się we wsiach Krajny, graniczących z obszarem Pałuk i Kujaw.

NAWŁOĆ POSPOLITA

Łac. *Solidago virga-aurea* L.

Bot. *nawłóć pospolita*.

Kategoria: chwast (punkty 1–5, 6–7, 9–11, 13–21), zioło (punkty 1–3, 9, 11, 13–15, 19–20).

Występowanie: widne lasy liściaste, mieszane, iglaste, zarośla, łąki i pastwiska.

Rozmiar: 15–100 cm.

Wygląd: liście podługne, ząbkowane na brzegach; łodyga pojedyncza; kwiaty żółto-żółte, drobne, zebrane w wiechy, złożone z wielu języczkowatych płatków.

Cechy szczególne: smak liści cierpko-gorzki.

Cechy użytkowe: w lecznictwie ludowym leczono *nawłocią* gościę; w medycynie wyciążi z *nawłoci* stosuje się w chorobach układu moczowego i pokarmowego; z kwiatów uzyskuje się żółty barwnik (MKZ: 174; Mowszowicz 1986: 119).

Nazwa *nawłóć* pochodzi prawdopodobnie od rdzenia *włóć*, „prasłowa dla ‘kłosa’” (SEB: 626–627), i wiązać ją można z wyglądem kwiatu *Solidago virga-aurea*. Bańkowski uważa, że określenie *nawłóć* jest „sztuczną nazwą rośliny amerykańskiej” (SEB, II: 284).

Podczas badań własnych na Kujawach informatorzy podali następujące nazwy dla *nawłoci*: *m̨ietl'ica*, *m̨ietelnica*, *navuoc*, *zuotnik*.

1. *m̨ietl'ica* — punkt Glinki (4).

Nazwa *mietlica* nadana została ze względu na podobieństwo kwiatostanu do ‘miotły’ (i utworzona za pomocą formantu –ica, podobnie jak w innych nazwach roślin, np. *życica*, *bukwica*): *a bo "ono pańi ĩak m̨etuo vyglondo* (zaśl. punkt 19 Redecz Wielki).

2. *m̨ietelnica* / *navuoc* — punkt Kania (11).

Nazwa *mietelnica* (nazwa motywowana, podobnie jak *mietlica*, rzeczownikiem ‘miotła’ z formantem –nica) wskazuje na zewnętrzne podobieństwo *Solidago virga-aurea* do ‘miotły’.

3. *navuoc* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Ryszewko (13), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17).
4. *navuoc* / *zuotnik* — punkt Wilkowo (1).
Określenie *złotnik* (które funkcjonuje także w innych gwarach jako nazwa *pięciornika gęsiego* *Potentilla anserina* L. — por. Kulak 2022b: 153; Pelcowa 2015: 565; Wierzbicka 2021: 4 — czy *gorczycy polnej* oraz *rzodkwi świrze-py* — por. Pelcowa 2017: 508) nadane zostało *nawłoci* ze względu na barwę kwiatów (i motywowane leksemem ‘złoty’).
5. *zuotnik* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Żerniki (14), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

Najpowszechniejszą uzyskaną podczas badań własnych nazwą dla *Solidago virga-aurea* była *nawłoc* — notowana w centralnej części Kujaw (nazwa ta używana jest także w gwarach lubelskich, por. Pelcowa 2017: 316). Trudno stwierdzić, czy jest to określenie rozpowszechnione za pośrednictwem języka ogólnopolskiego, czy jednak typowe dla gwar, bowiem poza wskazaniem H. Pelcowej brak w źródłach dialektologicznych jakichkolwiek wzmianek o *nawłoci*. Drugie określenie *złotnik* wiąże się ściśle z kolorem kwiatostanów tego gatunku i pojawiło się na północy oraz południu Kujaw. Nazwy *mietlica* i *mietelnica*, nawiązujące do podobieństwa pokroju rośliny, wystąpiły w Krajnie (Glinki) i jednej wsi zachodnich Kujaw (Kani). W punktach: Włóki (6), Zielonka (8), Kijewo (12) informatorzy nie rozpoznali *nawłoci polnej*.

OSET NASTROSZONY

Łac. *Carduus acanthoides* L.

Bot. *oset nastroszony*.

Kategoria: chwast (punkty 1–21).

Występowanie: przydroża, rumowiska, śmietniska, pastwiska, ogrody.

Rozmiar: 30–100 cm.

Wygląd: liście pierzaste zakończone ostrymi kolcami; łodyga pojedyncza, rozgałęziona dopiero na szczycie; kwiaty purpurowe złożone z wielu niby-rurek.

Cechy użytkowe: brak — roślina tępiona.

Nazwę *oset* można spotkać prawie wszędzie na obszarze Słowiańszczyzny — słowiń. *vúost*, płb. *úostac*, dł. *wóset*, gł. *wóst*, cz. *oset*, śl. *ost'*, ukr., r. *ocom*, błr. *acom*, słoweń. sch. *osat* — wyjątkowo nie występuje ona w języku bułgarskim (Budziszewska 1965: 224). Określenie to pochodzi od psł. **osъto* ‘cierń, kolec’ (podobnie jak **bodilъ* ‘cierń, kolec’), a więc podkreśla właściwości łodyg i liści tego gatunku, których człowiek doświadcza za pośrednictwem zmysłu dotyku (por. Spólnik 1990: 69; SEBor: 397). Jak zauważa K. Prorok:

W *Słowniku staropolskim* pod hasłem *oset* notowanych jest aż 13 znaczeń (...), bo, jak wyjaśnił Józef Rostański, „oset jest tak ogólną nazwą, że nie można jej odnieść do żadnego gatunku obu tych subtelnie różnych rodzajów” (2019: 181–182).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw dla *ostu nastroszonego* odnotowano wyłącznie nazwę *oset* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP), co potwierdziły prowadzone na Kujawach w latach 1999–2000 badania własne. Wyekscerpowano bowiem właśnie tę formę i jej postać labializowaną *“oset*.

1. *oset* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Kania (11), Ryszewko (13), Żerniki (14), Kobylnica (16), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
2. *“oset / oset* — punkty: Chrośna (10), Topola (15).
3. *“oset* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Kijewo (12), Pikutkowo (17), Rakutowo (20), Rybno (21).

Nazwa używana dla *ostu nastroszonego* na Kujawach powszechna jest także w innych rejonach Polski, m.in. w kieleckim i łódzkim (Dejna 1979: 251), na Lubelszczyźnie (Pelcowa 2017: 333) czy w łomżyńskim (Rogowska-Cybulska 2005b: 294).

PERZ WŁAŚCIWY

Łac. *Agropyron repens* L. lub *Triticum repens* L.

Bot. *perz właściwy, perz pełzający.*

Kategoria: chwast (punkty 1–21).

Występowanie: pola, łąki, ogrody, zarośla, skraje lasów.

Rozmiar: 30–150 cm.

Wygląd: rodzaj trawy z bardzo długimi, pełzającymi rozłogami podziemnymi; kłos gęsty, zielony; liście sinozielone lub zielone.

Cechy użytkowe: jest to roślina tępiona w rolnictwie i ogrodnictwie: *czym złodziej w komorze, a wilk w oborze lub świnie w szkodzie, tym perz w ogrodzie* (zasł. punkt 12 Kijewo), jednak posiada walory lecznicze — „czyści krew” (Kuźnicka, Dziak 1984: 122); działa moczopędnie (Paluch 1989: 102); w okresach głodu mielone kłęczce dodawano do mąki (MKS: 220).

Nazwa *perz*, zróżnicowana morfologicznie w innych językach i dialektach słowiańskich, to nie tylko określenie gatunku *Triticum repens* (m.in. dł. *pyr* / *pyró*, gł. *pór* / *pyr*, cz. *pýr*, slc. *pýr*, ukr. *nupiū*, blr. *нырнік*, r. *ныреў*, słoweń. *pirika*, błg. *nupeŭ*), ale także *pszenicy orkisz* (strus. *piro*, słoweń. *pir*, sch. *pir*) (Budziszewska 1965: 206; Waniakowa 2012: 148). *Perz* to nazwa pochodząca prawdopodobnie od słowa *pyro*, prasłowa dla ‘pszenicy’, funkcjonująca jako nazwa zarówno *pszenicy*, jak i chwastu (SEB: 402; SEBń, II: 532; SEBor: 421).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *perz* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Podczas badań własnych odnotowane zostały następujące nazwy dla tego gatunku: *peś* (wraz z wariantami fonetycznymi *pyś* oraz *pyś*), *peżysko*.

1. *peś* — punkty: Lubodzież (2), Gliszcz (5), Zielonka (8), Chrośna (10), Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *peś / pyś* — punkt Kobylnica (16).
3. *pyś* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14).
4. *pyś* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4), Włoki (6), Józefkowo (7).
5. *peżysko / peś* — punkt Redecz Wielki (19).
Określenie *perzysko* (formant *-ysko*) jest zgrubieniem utworzonym od leksemu *perz*.

Zgromadzony materiał potwierdza, iż wśród dziko „występujących roślin zielnych najmniej zróżnicowane nazwy mają chwasty zbożowe, jak kąkol czy *perz*” (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 39), a podane przez jednego z interlokutorów *augmentativum perzysko* wskazywać może na podkreślenie szkodliwego charakteru *perzu* w uprawach rolnych i ogrodniczych.

PIĘCIORNIK KURZE ZIELE

Łac. *Potentilla erecta* L.

Bot. pięciornik kurze ziele.

Kategoria: zioło (punkty 1–2, 4–5, 7–21).

Występowanie: lasy, zarośla, pastwiska, suche łąki, torfowiska, brzegi wód.

Rozmiar: 15–30 cm.

Wygląd: łodyga rozgałęziona; liście 3–5-palcaste, karbowane, owłosione; kwiaty drobne, żółte, złożone z czterech płatków (u nasady każdego z płatków znajduje się czerwona plamka).

Cechy użytkowe: w zielarstwie stosowany na nieżyty przewodu pokarmowego (Paluch 1989: 103); stosowany także do płukanek, okładów, jako środek ściągający (MKZ: 223).

Nazwa *kurze ziele* została nadana gatunkowi *Potentilla erecta* ze względu na kształt liści, które przypominają swoim ułożeniem kurzą stopkę i — jak zwraca uwagę W. Stec — „roślina ta nie służy jako pokarm dla ptactwa domowego, w tym kur” (2014: 205). Nazwę tę spotyka się w gwarach polskich (zob. Kulak 2022b: 169; Pelcowa 2017: 254; Rostański 1900, I: 193; Waniakowa 2012: 129). Natomiast pierwszy człon tego zestawienia — *pięciornik* — odsyła nas do liczby listków składających się na cały liść (podobnie jak inna gwarowa nazwa *pięćpaluszki*, zob. Waniakowa 2012: 129).

Podczas badań własnych informatorzy podali następujące nazwy dla tej rośliny: *kuże źele* (żoŋo), *kużyślat*.

1. *kuże źele* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Glinki (4), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Zielonka (8), Chrośna (10), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

2. *kuże żele / kużyślat* — punkty: Kania (11), Wola Kozuszkowa (18).
Zrost *kurzyślad* (podobnie jak zestawienie *kurze ziele*) nadane zostało temu gatunkowi ze względu na podobieństwo liścia do śladu pozostawianego przez stopkę kury. Dodać należy, iż interlokutorzy nie dokonywali błędnego rozpoznania *pięciornika* i nie mylili go z *kurzyśladem polnym* (*Anagallis arvensis* L.). Oba te gatunki różnią następujące cechy: *kurzyślad* ma tylko dwa naprzeciwległe liście — *pięciornik* trzy do pięciu, *kurzyślad* ma kwiat koloru krwistoczerwonego — *pięciornik* żółtego. Poza tym dla określenia *Anagallis arvensis* na Kujawach (jak również na obszarze innych gwar) używano i używa się obecnie jedynie określenia *kurzy ślep*, bo leczy się tą rośliną kurzą ślepotę (por. Szulczewski 1932: 96; Spólnik 1990: 97).
3. *kuże żouo* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Ryszewko (13).
4. *kużyślat* — punkty: Kijewo (12), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17).

Najpowszechniejszą uzyskaną podczas badań własnych nazwą dla *pięciornika* była kompozycja *kurze ziele / kurze ziolo*. Występowała ona na pñ.-zach. krańcu Kujaw i w Krajinie oraz na krańcu pñ.-zach. Kujaw. Centralna część Kujaw i ich wschodnia część zdominowane zostały przez określenie *kurzyślad*. Wszystkie wymienione nazwy motywowane były podobieństwem liścia rośliny do kurzej stopy. W punktach Suchorączek (3) oraz Włóki (6) *pięciornik* nie został rozpoznany.

PODBIAŁ POSPOLITY

Łac. *Tussilago farfara* L.

Bot. *podbiał pospolity*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: na polach, zboczach, nad brzegami wód, w wilgotnych zaroślach.

Rozmiar: 10–15 cm.

Wygląd: łodyga pojedyncza, pokryta łuskowatymi listkami; liście okrągławo-sercowate, pod spodem białawe; kwiaty żłocistożółte, zebrane w koszyczki.

Cechy użytkowe: w ziołarstwie ceniony środek w chorobach dróg oddechowych (działanie wykrztuśne) (Paluch 1989: 104), pokarmowych i moczowych — do leczenia wykorzystywane są korzenie, liście, susz (MKZ: 37).

Cechy szczególne: kwiaty *podbiału* zamykają się na noc.

Określenie *podbiał* występuje w prawie wszystkich dialektach i językach słowiańskich (bez dialektów łużyckich), chociaż u naszych wschodnich sąsiadów częściej możemy usłyszeć inną nazwę tego gatunku — na Ukrainie *mat'macyxa* (Moszyński 1967, II: 223), a w Rosji *мать-и-мачеха* (БР 1959, III: 768). Powszechna jest także w polskich gwarach (zob. m.in. Hrycyna 2019: 141; Kuryłowicz 2006a: 160; Pelcowa 2017: 359–360).

Określenie *podbiał* wywodzi się od koloru liści tej rośliny, ponieważ są one pod spodem 'w jasnym kolorze, białe' (zob. Kuryłowicz 2006a: 48; Pelcowa

2012: 240; Waniakowa 2012: 89). Podczas badań własnych zanotowano tylko jedno określenie *podbiał*, w dwóch wariantach fonetycznych: *podbĭau* (punkty 1–8) oraz *podbĕau* (punkty 9–21).

POKRZYWA POSPOLITA

Łac. *Urtica dioica* L.

Bot. *pokrzywa pospolita*, *pokrzywa zwyczajna*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21), chwast (punkty 2–4, 6–8, 10–16, 18, 20–21).

Występowanie: przydroża, przychacia, pola, ogrody, lasy, zarośla — bardzo powszechnie.

Rozmiar: 40–150 cm.

Wygląd: lodyga zazwyczaj pojedyncza, pokryta drobnymi, parzącymi włoskami; liście ułożone naprzeciwległe, podługne, na brzegach ząbkowane, ciemnozielone.

Cechy szczególne: liście i lodygi parzą skórę.

Cechy użytkowe: zioło cenione ze względu na wysoką zawartość witamin C i K, mikroelementów i chlorofilu (Kuźnicka, Dziak 1984: 129); siekanej *pokrzywy* dodaje się do paszy dla zwierząt (dla kur, krów) oraz na jarzyny (Mowszowicz 1987: 252); stosowana także do wzmocnienia włosów — *ja curce vȕosy pȕkaȕam, coby zdrove i gęste byl'i* (punkt 17 Pikutkowo).

Nazwa *pokrzywa* pochodzi od psł. leksemu **kopriva* (Budziszevska 1965: 226) lub **kropiva* (Machek 1954: 91). Ta prapostać utrzymała się właściwie w większości języków i dialektów słowiańskich: słowiń. *kùopřävā*, plb. *küöpräi-va*, gł. *kopřiwa*, stcz., cz. *kopřiva*, sch. *kopriva*, błg. *konpuša*. W językach naszych wschodnich sąsiadów możemy spotkać się z nieco innymi formami: ukr. *kponuša*, błr. *kpaniša*, r. *kpausa* — z przestawką głoski *r* „pod wpływem adideacji do czasownika kropić” (Budziszevska 1965: 226). W języku polskim do około XV wieku funkcjonowała starsza postać — *koprzywa* (SEB: 428; Spólnik 1990: 70). Z czasem zastąpiło ją określenie z przestawką głoski *p* (SEBor: 458). Nazwy podobne do polskiej można spotkać także w dialekcie dolnołużyckim i wschodniosłowackim (Budziszevska 1965: 226).

Znaczenie prasłowiańskiej postaci **kopriva* / **kropiva* nie jest do końca pewne. Przyjmuje się najczęściej, iż łączy się ono z czasownikiem **kropiti* — byłaby to więc nazwa wskazująca na parzące właściwości tego gatunku (Machek 1954: 91; Wróbel 1962: 112).

Na badanym obszarze wszyscy informatorzy (punkty 1–21) podali tylko jedno określenie dla *Urtica dioica*: *pokšyva*. Natomiast w *Małym słowniku gwary kujawskiej* wskazane zostało określenie *żagawki*, *żgawki* w odniesieniu do *pokrzywy*, bez sprecyzowania jednak, czy chodzi o *pokrzywę pospolitą*, czy może o *pokrzywę żegawkę* (MSGK 2013: 64).

POKRZYWA ŻEGAWKA**Łac.** *Urtica urens* L.**Bot.** pokrzywa żegawka.

Kategoria: zioło (punkty 3, 7, 9, 13, 18, 21) lub chwast (punkty 1–21).

Występowanie: ogrody, pola, przychacia, przydroża, lasy, rumowiska.

Rozmiar: 15–60 cm.

Wygląd: łodyga gałęzista, pokryta włoskami; liście ułożone na krzyż, jajowate lub eliptyczne, na brzegach ząbkowane, pokryte parzącymi włoskami, jasnozielone.

Cechy użytkowe: podobnie jak pokrzywa pospolita.

Cechy szczególne: pokrzywa żegawka parzy dotkliwiej od pokrzywy pospolitej.

Określenie *żegawka* spotkać można w prawie wszystkich językach słowiańskich, jako nazwę nie tylko *Urtica urens*, ale także innych gatunków pokrzywy: dł. żagajca 'żegawka' i inne, gł. żahalca 'żegawka', cz. žahavka 'pokrzywa', śl. žihl'ava 'pokrzywa', sch. žigavica 'żegawka', ukr. жыхалка 'żegawka', biał. жызычка 'żegawka', r. жегалка 'żegawka' (Budziszewska 1965: 227; Szcześniak 2008: 204). Wszystkie te nazwy wywodzi się od psł. *žbgq, *žekti 'palić, zapalić', a ich znaczenie wskazuje na palące, piekące liście tej rośliny (Spólnik 1990: 69).

Zarówno w odmianie potocznej polszczyzny, jak i w polskich gwarach (por. Kulak 2022b: 298; Kuryłowicz 2006a: 49; MSGP: 349; Pelcowa 2017: 514; Rościński 1900, I: 147–148) gatunek *Urtica urens* jest określany mianem *żegawka* (lub wariantami fonetycznymi tej formy). Brak jest nazw, w których występowałby człon *pokrzywa*.

Dawniej na obszarze Kujaw O. Kolberg zanotował dla gatunku *Urtica urens* nazwę *żegaweczka* (1867b: 47), natomiast Szulczewski nazwy *żagawka* i *żegawka* (1932: 99). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *żegawka* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Podczas badań w latach 1999–2000 informatorzy podawali następujące określenia: *żogofka* / *żogafka* / *żagafka*, *żegofka* / *żygofka*, *żegovica*, *pażafka*, *pażyguova*. W *Małym słowniku gwary kujawskiej* zanotowano określenie *żagawki*, *żgawki* w odniesieniu do pokrzywy, nie precyzując jednak, czy chodzi o pokrzywę pospolitą, czy może o pokrzywę żegawkę (MSGK 2013: 64).

1. *żogofka* — punkty: Kania (11), Kijewo (12).
2. *żogofka* / *żogafka* — punkt Kobylnica (16).
3. *żogafka* — punkty: Suchorączek (3), Glinki (4), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9).
4. *żogafka* / *żagafka* — punkty: Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
5. *żogafka* / *żygofka* — punkt Żerniki (14).
6. *żogafka* / *pażyguova* — punkt Wilkowo (1).

Złożenie *parzyglowa* nie zostało odnotowane w dotychczas opublikowanych pracach poświęconych nazwom roślin, ani jako określenie pokrzywy żegawki,

ani innego gatunku. Niewątpliwie nazwa ta została nadana ze względu na cechę wyczuwaną dotykiem — ‘parzenie’. Być może jest to tylko indywidualizm językowy, bowiem miano to podała tylko jedna interlokutorka.

7. *żagafka* — punkty: Gliszcz (5), Pikutkowo (17).

8. *żagafka* / *żegafka* / *pażafka* – punkt Topola (15).

Nazwa *parzawka* była notowana na Pomorzu i Kaszubach (MSGP: 184). Z tym określeniem, jako nazwą gatunku *Urtica urens*, można spotkać się także w dolnołużyckim dialekcie Senftenburga — *pařewka* (Budziszewska 1965: 227). Jest to określenie, które wskazuje na właściwości wyczuwalne dotykiem, bowiem roślina ‘parzy’.

9. *żagafka* / *pażafka* — punkt Lubodzież (2).

10. *żegofka* / *żegovica* — punkt Chrośna (10).

Nazwa stworzona ze znanej z leksemu *żegawka* podstawy słowotwórczej *żeg-* i formantu *-wica* jest notowana tylko w jednym punkcie, ale spotkać ją można w innych gwarach.

11. *żygofka* — punkt Ryszewko (13).

12. *pażafka* — punkt Włóki (6).

Najpowszechniejszą uzyskaną podczas badań własnych nazwą dla gatunku *Urtica urens* była *żegawka* (z licznymi wariantami fonetycznymi, na co wskazują zarówno badania własne, jak i materiały Kartoteki *Atlasu gwar polskich* dla terenu Kujaw). Obok niej pojawiło się określenie *parzawka* w dwóch miejscowościach Krajny i, co zaskakujące, na wschodnich Kujawach, w miejscowości Topola — być może pod wpływem kaszubszczyzny. Zanotowaną zaledwie raz nazwę *parzygłowa* (ze wsi Wilkowo) traktować można jako indywidualizm językowy.

POWÓJ POLNY

Łac. *Convolvulus arvensis* L.

Bot. *powój polny*.

Kategoria: chwast (punkty 1–21).

Występowanie: pola, ogrody, przydroża, śmietniska, nasypy kolejowe.

Rozmiar: łodygi dochodzą do 80 cm.

Wygląd: roślina pnąca lub pełzająca; kłącza rozgałęzione, nitkowate; liście strzałkowe; kwiaty białe lub różowe o lejkowatej koronie.

Cechy użytkowe: w medycynie ludowej nie znalazł szerokiego zastosowania (Paluch 1989: 107), niekiedy wykorzystywano go do leczenia chorób serca (Mowszowicz 1987: 80).

Cechy szczególne: zapach kwiatów przypomina wanilię.

Nazwa *powój* powstała na gruncie języka polskiego. Z podobnie motywowanymi określeniami można spotkać się m.in. w ukr. *noviŭ* / *noviŭka*, r. *повилука*, biał. *nasimyxa*, biał. *novumuuŭa*, gł. *powitka* (Budziszewska 1965: 229). Wszystkie te nazwy odwołują się do ogólnego pokroju płożących się łodyg *powoju* i powstały

na bazie czasownika ‘wić’ (Budziszewska 1965: 228). Z kolei W. Boryś wskazuje, że nazwa pochodzi od „rzeczownika odczasownikowego od czasownika przedrostkowego powić ‘owinać, okręcić’, psł **po-viti*” (SEBor: 475). W staropolszczyźnie mianem tym określane były wszystkie wijące się rośliny (SEBor: 475).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *powój* (KAGP), natomiast podczas badań własnych na badanym obszarze informatorzy podali następujące nazwy dla *Convolvulus arvensis*: *povui*, *povui polny*.

1. *povui* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *povui* / *povui polny* — punkty: Lubodzież (2), Włoki (6).

W kompozycji *powój polny* przymiotnik *polny* wskazuje precyzyjnie miejsce występowania gatunku.

Powszechne występowanie określenia *powój* typowe jest nie tylko dla gwary kujawskiej — nazwa ta notowana jest bowiem w innych regionach Polski, np. w Małopolsce (Kulak 2018: 27; MSGP: 219), Lubelskiem (Pelcowa 2017: 369), Świętokrzyskiem (Cygal-Krupa 2005: 277), Łowickiem (Krokocka 2009: 104).

RDEST PTASI

Łac. *Polygonum aviculare* L.

Bot. *rdest ptasi*.

Kategoria: chwast (punkty 1–21), zioło (6, 9, 11–15, 17, 20).

Występowanie: przydroża, murawy, pola, podwórka, ugory, śmietniska, pastwiska.

Rozmiar: płozące łodygi dochodzące do 50 cm.

Wygląd: niebieskawozielone łodygi (bardzo rozgałęzione), rozchodzą się promieniście po ziemi, pokryte są drobnymi listkami; kwiaty malutkie, czerwonozielone lub różowozielone.

Cechy użytkowe: roślina ta stanowi ulubiony pokarm ptactwa domowego i świń — *kurki moje lub’o barzo skubaż rdes* — punkt 16 Kobylnica; *a na to powadają u nas śf’ińsko tróva bo śf’ińom dawajom iQ do żarća* — punkt 12 Kijewo; w lecznictwie ludowym na Kujawach przykładano tę roślinę do świeżych ran (Paluch 1989: 111).

Cechy szczególne: roślina o gorzkim smaku; mleko krów jedzących kłacza *rdestu* nabiera niebieskawej barwy (ze względu na zawartość krzemionki).

Nazwa *rdest* (prawdopodobnie od psł. **rǫdǫstǫ*) znana jest w prawie wszystkich językach i dialektach słowiańskich i określa dwa gatunki — *rdest ptasi* i *rdestnicę pływającą*: dł. *drest* ‘rdest’, gł. *drǫst* / *dróst* ‘rdest’, cz. *rdesno* ‘rdest’, ukr. *pǫdecn* ‘rdest’, blr. *ipǫzecn* ‘rdest’, słoweń. *drist* ‘rdestnica’, sch. *rdes* ‘rdest’, mac. *drǫdrec* ‘rdestnica’ (Budziszewska 1965: 230). Znaczenie tego określenia nie jest jasne. Według A. Brücknera być może pochodzi od tego samego rdzenia co ‘rdza’ (SEB: 455) albo łączy się z psł. **rǫdrǫ* ‘czerwonawy, rudy, brunatny’ (SEBor: 512).

lub **rɔdɛti* **rɔdɔ* ‘stawać się czerwonym, czerwienić się’ i wskazuje na czerwoną lub różową barwę kwiatów *rdestu* (Spólnik 1990: 78). Nazwa ta spotykana jest m.in. w Łowickim (Krokocka 2009: 101), Lubelskim (Pelcowa 2017: 391).

Dawniej na badanym obszarze *rdest* nazywano *kręzołkiem* (Szulczewski 1932: 96). Podczas badań własnych na Kujawach rozmówcy podali inne określenia dla *Polygonum aviculare*: *derdest*, *ptaśi rdes*, *rdes*, *śfińska trawa* (*śfińsko trôva*, *świńsko trôva*, *świńska trawa*).

1. *ptaśi rdes* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3).
Rdest to roślina, którą lubią jeść ptaki (patrz: cechy użytkowe) — stąd w zestawieniu przydawka *ptasi*. W drugim członie nastąpiła redukcja wygłosowego *t*, być może dlatego, iż w tym wyrazie mamy do czynienia z nagromadzeniem grup spółgłoskowych.
2. *ptaśi rdes* / *rdes* / *śfińska trawa* — punkt Redecz Wielki (19).
Zestawienie *świńska trawa* nadane zostało *rdestowi* ze względu na fakt, iż stanowi on paszę dla świń (por. cechy użytkowe oraz Rudnicka 1979: 181). Nazwa ta wpisuje się w antropocentryczny model świata wyrażający się m.in. w opozycji *homo* : *animal*, w wyniku której „dla ludzi (...) zostały zarezerwowane wyrazy »lepsze«, dla zwierząt — »gorsze«” (Kielak 2021: 161). Podobnie zresztą jest w wypadku omówionej powyżej nazwy *ptasi rdes*.
3. *rdes* / *śfińska trawa* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Rakutowo (20), Rybno (21).
4. *rdes* / *świńska trawa* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Józefkowo (7), Zielonka (8).
5. *rdes* / *śfińsko trôva* — punkt Kijewo (12).
6. *rdes* / *świńska trôva* — punkt Gliszcz (5).
7. *derdest* / *świńska trawa* — punkt Włoki (6).

W określeniu *derdest* nastąpiła antycypacja fonetyczna części *de*.

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą dla *Polygonum aviculare* był *rdest* (wraz z wariantami) — określenie to wystąpiło we wszystkich wsiach kujawskich, a także w rozproszeniu w Krajnie (Wilkowo, Glinki, Gliszcz). Obok niego równie popularnym fitonimem na Kujawach było zestawienie *świńska trawa*. Trzecia nazwa *ptasi rdes* pojawiła się w rozproszeniu, w jednej wsi pld.-zach. Kujaw (Redecz Wielki) i dwóch oddalonych od siebie wsiach Krajny (Suchorączek i Glinki).

RUMIANEK POSPOLITY

Łac. *Matricaria chamomilla* L.

Bot. *rumianek pospolity*, *rumianek lekarski*.

Kategoria: zioło (punkty 1–17, 19–20), chwast (5–10, 13, 15, 17–18, 21).

Występowanie: pola, łąki, brzegi dróg, ugory, rumowiska.

Rozmiar: 10–40 cm.

Wygląd: łodyga prosta, rozgałęziona; liście pierzaste; kwiaty nieduże — żółte koszyczki z języczkowatymi białymi płatkami — są silnie pachnące.

Cechy użytkowe: zioło uniwersalne w lecznictwie ze względu na bakteriobójcze, przeciwdziałalne i odkażające właściwości (Paluch 1989: 112).

Cechy szczególne: jest to roślina-zegar. Do godziny 16 białe płatki *rumianku* podnoszą się do pozycji poziomej, by potem przyłgnąć do łodygi (ok. godziny 19).

Cechy magiczne: wierzone, że *rumianek* posadzony przy chorej roślinie miał ją uzdrowić (Świejkowski 1990: 444).

Znana obecnie nazwa *rumianek*, w której formant *-ek* nie nosi charakteru ekspresywnego i jest deminutywem zneutralizowanym⁶ w gwarze Kujaw, została utworzona od funkcjonującego w staropolszczyźnie określenia *rumen* / *rumień* / *romien* (SEB: 468). Prawdopodobnie jest to bezpośrednie zapożyczenie z języka czeskiego *rmen*, *rmenek*, w którym „wtórne *a* powstało przez analogię do przymiotnika *rumiany*” (Spółnik 1990: 85). Pierwotne źródło pożyczki to łaciński przymiotnik ‘rzymski’ określający nazwę roślin, np. *chamaemellum romānum* ‘rumianek rzymski’ (SEBor: 527).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *rumianek* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Podczas badań własnych *Matricaria chamomilla* określano następującymi mianami: *rumiānek* (*rumiānek*), *rumiāneg żiki*, *rumianešek*, *rumiān*.

1. *rumiānek* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Zielonka (8).

2. *rumiānek* / *rumiāneg żiki* — punkt Włóki (6).

Kompozycja *rumianek dziki* notowana była nie tylko na Kujawach, ale także w okolicach Tarnowa i Dąbrowy (Rudnicka 1979: 182). Wydaje się, iż przydawka *dziki* nie jest jednak dodana ze względu na nieużyteczność tej rośliny (jak sugeruje to w swoim artykule Rudnicka 1979: 181), a dlatego, że nie jest to roślina hodowana przez człowieka.

3. *rumiānek* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Ryszewko (13), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

4. *rumiānek* / *rumiān* — punkt Żerniki (14).

Forma *rumiān* jest prawdopodobnie nadal funkcjonującą w gwarze formą staropolską. Być może nazwa wskazuje na większy rozmiar rośliny (zob. SSiSL, II, 4: 349).

5. *rumiānek* / *rumianešek* — punkt Kania (11).

⁶ Na to zjawisko zwrócił uwagę jako pierwszy K. Nitsch, pisząc: „wyrazy o formie zdrobniałej, a niezdrobniałym znaczeniu pospolite są, jak wiadomo, w narzeczach ludowych” (1939: 98), a potem kolejni badacze, m.in. J. Basara (1972); K. Handke, H. Popowska-Taborska, J. Zieniukowa (1972).

Formę o zabarwieniu emocjonalnym dodatnim *rumianeszek* — podobnie w gwarach ostródzko-warminsko-mazurskich *rumianeczek* (Dubisz 1977: 134) — traktować należy jako deminutywną. Jej użycie należy wiązać z uniwersalnym stosowaniem *rumianku* w lecznictwie ludowym i przekonaniem, iż jest to zioło o wyjątkowej, wszechstronnej skuteczności — panceum: *rumianešek na fšystko dobry byu, na rany, na garduo do p'ića, iak še pšeijat ktoś, naiłepše žuuęčko* (zaśl. punkt 11 Kania) czy „ni mo równych sobie szafwia ji rumianek — lekarstwo na bóle zębów i dżiąseł” (Łukaszewicz 2014: 164).

Najpowszechniejszym uzyskanym podczas badań własnych mianem gatunku *Matricaria chamomilla* był *rumianek* (z wariantem fonetycznym), co potwierdza zgromadzony w latach 1989–1991 materiał Kartoteki *Atlasu gwar polskich* dla tego obszaru. Tak częste użycie nazwy ukazuje jej powszechną znajomość nie tylko w polszczyźnie ogólnej, ale także wśród użytkowników gwar (por. Cygał-Krupa 2005: 277; KAGP; Pelcowa 2017: 401; Spólnik 1990: 85). Pozostałe zgromadzone podczas badań nazwy: *rumianek dziki*, *rumian*, *rumianeszek*, pojawiają się pojedynczo i są rzadkością.

SKRZYP POLNY

Łac. *Equisetum arvense* L.

Bot. *skrzyp polny*.

Kategoria: chwast (punkty 1–21), zioło (punkty 4, 13, 18, 20).

Występowanie: podmokłe pola, ogrody, łąki, rowy, ugory.

Rozmiar: 15–40 cm.

Wygląd: wiosną wyrastają żółtobrunatne lub czerwone pędy zakończone szypułkowatym kłosem, po ich obeschnięciu rosną zielone pędy w kształcie sosenki; korzenie białe, nitkowate.

Cechy użytkowe: jest to roślina tępiona (na polach i w ogrodach), ale posiada także walory lecznicze (ze względu na dużą zawartość krzemionki) — w lecznictwie ludowym stosowano go przeciw krwotokom wewnętrznym, w chorobach dróg moczowych (Kuźnicka, Dziak 1984: 150) oraz jako środek przeciw wypadaniu włosów (MKZ: 137).

Określenie *skrzyp* zalicza się do rodzimych nazw prasłowiańskich (Spólnik 1990: 59) i swoim zasięgiem obejmuje północno-zachodnią Słowiańszczyznę — gł. *šćipk / šćipak / křipica*, cz. dial. *škřip*, śl. *škip / škřip* oraz Ukrainę *сқыпену* (Budziszewska 1965: 205). Nazwę tę nadano temu gatunkowi ze względu na wrażenia słuchowe, jakie wywołuje — gdy poruszy się rośliną, to wydaje ona lekkie skrzyp (nazwa onomatopeiczna — SEB: 496) czy też chrzęszczenie np. przy zrywaniu (SEBor: 555).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwy: *koszczka*, *koszczka polna*, *skrzyp* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Na badanym obszarze informatorzy podali następujące nazwy na określenie *Equisetum arvense*: *koći ogon*, *koścka*, *koščka*, *košyħa*, *skšyp*.

1. *koščka* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Kijewo (12), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

Określenie *koszczka* jest powszechnie używane w większości języków i dialektów słowiańskich: słowiń. *χùošč*, dł. *zły chóśc*, ukr. *хвощ*, biał. *хвощ*, r. *хвощ*, słoweń. *hvošč*, sch. *hvošče*, błg. *хвощ* i nadane zostało *Equisetum arvense* ze względu na podobieństwo zielonych pędów do ogona (Budziszewska 1965: 204). Leksemem motywującym jest tu 'chwost' ≤ psł. **χvostъ* 'ogon'. W wyniku uproszczenia w grupie nagłosowej *χv-* ≥ *χ-* i późniejszego przejścia *χ-* ≥ *k-*, palatalizacji wygłosowego *-st-* oraz dołączenia do wyrazu formantu *-ka* powstał znany wielu polskim gwarom leksem *koszczka* (powszechny w gwarach mazowieckich, kaszubskich, wielkopolskich i częściowo małopolskich — por. MAGP: 35 oraz Zaręba 1960: 31–33).

2. *koščka* / *košyχα* / *koščka* — punkt Kania (11).

Nazwa *koszycha* motywowana od *koszczka* utworzona została przez dodanie rzadko pojawiającego się w nazwach botanicznych formantu *-ycha*. Trudno dociec, czy pojawiający się tutaj sufix występuje w funkcji *augmentativum*, czy *deteriorativum*. Natomiast określenie *koščka* powstało w wyniku przekształcenia fonetycznego *koszczka*. Ze względu na coraz rzadszą znajomość i używanie wyrazu 'chwost' można dopatrywać się tu pewnego łączenia z leksemem 'kość' (por. Zaręba 1960: 32).

3. *koščka* / *koći ogon* — punkt Wielki Sosnowiec (9).

Zestawienie *koci ogon* (podobnie jak *koszczka*) nadane zostało *skrzypowi* ze względu na podobieństwo pędów tej rośliny do ogona (w tym wypadku kota). W polskich gwarach możemy spotkać się z podobnie motywowanymi określeniami, jak *koński ogon*, *lisi ogon* (zob. Budziszewska 1965: 204; Pelcowa 2017: 220, 270; Stec 2016: 106). Szulczewski odnotował na terenie Kujaw nazwę *koći ogon*, jednak dla innej rośliny — *szarlatu szorstkiego* (*Amaranthus retroflexus* L.) (1932: 96).

4. *koščka* / *skšyp* — punkty: Chrośna (10), Żerniki (14).

5. *koščka* / *koščka* — punkt Ryszewko (13).

Najpowszechniejszą uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Equisetum arvense* była *koszczka* (z jednym wariantem fonetycznym *koščka*) i występowała na całych Kujawach oraz w miejscowościach z nimi graniczących, co potwierdza zgromadzony wcześniej, w latach 1989–1991, materiał Kartoteki *Atlasu gwar polskich*. Jak zostało to wspomniane powyżej, nazwa ta powszechna jest w gwarach wszystkich dialektów i jest silnie utrwalona w świadomości ludzi mieszkających na wsi, stąd pojawiające się podczas rozmów z informatorami synonimy *skrzyp*, *koszycha*, *koci ogon* są niezwykle rzadkie i spotkać je można w zaledwie jednej (*koszycha*, *koci ogon*) czy dwóch wsiach (*skrzyp*).

SZCZAW ZWYCZAJNY**Łac.** *Rumex acetosa* L.**Bot.** szczaw zwyczajny.

Kategoria: jarzyna (punkty 1–21).

Występowanie: łąki, rowy, trawniki oraz uprawiany w przydomowych ogrodach.

Rozmiar: 30–100 cm.

Wygląd: łodyga kanciasta, pojedyncza, lekko czerwonawa; liście strzałkowate; kwiaty zebrane w gęsty kwiatostan, początkowo zielone, potem czerwone.

Cechy użytkowe: ceniona jarzyna na kwaśną zupę (zaśl. *na vosne munde l'istečki ja zryvam, co kfaž tak 'i zupe dajo* — punkt 19 Redecz Wielki).

Określenie *szczaw* (z pewnymi modyfikacjami morfologicznymi) można spotkać w prawie wszystkich językach i dialektach słowiańskich (wyjątkiem jest słoweński): dl. *ščaw*, gl. *ščehel*, cz. *šřovík* / *štavel*, mor. *ščáv*, slc. *štavel*’, ukr. *щавель*, łem. *ščawnyk*, błr. *ушавье*, r. *ушавель*, sch. *štav* / *štavalj* / *štavelj*, śrserb. *štav̑* / *štavije*, błg. *ушавел* (Budziszewska 1965: 218) i wywodzi się ono z prasłowiańskiego **ščavъ* ‘szczaw’, a ta forma od psł. **skati* ‘wydzielać z siebie ciecz’ (SEBor: 594). A. Spólnik wskazuje, iż nazwa ta została nadana *szczawiowi* ze względu na kwaśny smak (1990: 69).

Szulczewski zanotował w Wielkopolsce dla *Rumex acetosa* zestawienie *zajęcze ziele* (1932: 99). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowana została nazwa *szczaw* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Natomiast podczas badań własnych informatorzy podali określenia: *ščōf* (*ščaf*), *ščaf polny*, *ščav žiki*.

1. *ščōf* — punkty: Suchorączek (3), Gliszcz (5), Kijewo (12).
2. *ščaf* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20), Rybno (21).
3. *ščaf* / *ščaf polny* — punkt Kania (11).
Pojawienie się w zestawieniu przydawki *polny* wskazuje na miejsce występowania gatunku.
4. *ščaf* / *ščav žiki* — punkt Redecz Wielki (19).

Zestawienie *szczaw dziki* to określenie wskazujące na podrzędność tego gatunku lub jego niehodowlany charakter.

Usytuowanie przestrzenne nazwy *szczaw* (wraz z wariantami fonetycznymi) wskazuje na jej regularne, powszechne występowanie na Kujawach i na terenach ościennych, a także w innych polskich gwarach (por. KAGP). Wskazana przez Szulczewskiego w latach 30. XX wieku nazwa *zajęcze ziele* nie została powtórzona ani w Kartotece *Atlasu gwar polskich*, ani w badaniach własnych. Pozostałe nazwy zgromadzone podczas badań miały charakter precyzujący — wskazywały bądź na miejsce występowania gatunku (*szczaw polny*), bądź jego nieuprawny charakter (*szczaw dziki* — zaśl. *žiko rošne na polu, uonce, peuno go tu u nas* — punkt 9 Wielki Sosnowiec).

ŚLAZ DZIKI**Łac.** *Malva silvestris* L.**Bot.** *ślaz dziki*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: przydroża, przychacia, śmietniska, suche łąki i zarośla, zręby leśne, brzegi wód.

Rozmiar: 30–120 cm.

Wygląd: łodyga rozgałęziona, owłosiona; liście półkoliste, owłosione; kwiaty w kątach liści o średnicy około 4 cm, ciemnoróżowe lub purpurowe.

Cechy użytkowe: korzeń *ślazu* zawiera śluz stosowany w chorobach układu pokarmowego oraz oddechowego, a także zewnętrznie na schorzenia skórne (Paluch 1988: 112).Cechy magiczne: na Kujawach wierzono, że zjedzenie owoców *ślazu* powoduje choroby umysłowe (Szulczewski 1932: 93).

Nazwa *ślaz* (objaśnienie etymologii w artykule hasłowym *prawoślaz wysoki*) nie jest stosowana w gwarze kujawskiej dla gatunku *Malva silvestris*. Zarówno dawniej (por. Szulczewski 1932: 93), jak i podczas badań własnych ludzie mieszkający na wsi nazywali tę roślinę *babskim* (*babim*) *serkiem* (*serem*). Miano nadane zostało ze względu na wygląd nasion *ślazu*, które są podobne do sera robionego na wsi przez kobiety (*baby*): *a naśono take maue, podobne do sýra, co go baby ve f' si robił 'i* (zasł. punkt 7 Józefkowo).

Podczas badań własnych informatorzy podali następujące określenia *Malva silvestris*: *bałi serek* (*bałi syrek* / *sýrek*), *bałi syr*, *chłepki* (pl.).

1. *bałi serek* — punkty: Lubodzież (2), Gliszcz (5), Zielonka (8), Kijewo (12), Ryszewko (13), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *bałi serek* / *chłepki* (pl.) — punkt Chrośna (10).
Określenie deminutywne *chleбки* (nienotowane w innych źródłach) występuje wyłącznie w liczbie mnogiej i podobnie jak zestawienie *babi serek* nadane zostało *ślazowi* ze względu na wygląd jego nasion — tym razem kojarzonych z bochenkiem chleba.
3. *bałi sýrek* / *chłepki* (pl.) — punkt Suchorączek (3).
4. *bałi sýrek* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7).
5. *bałi syrek* — punkt Wielki Sosnowiec (9), Żerniki (14).
6. *bałi syr* — punkt Kania (11).

Wszystkie wyekscerpowane nazwy odnoszą się do wyglądu nasion *ślazu*. Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Malva silvestris* był *babi serek* (z wariantami fonetycznymi) — zestawienie to notowane było na całych Kujawach oraz na terenach z nimi graniczących (na Pałukach, w Krajnie i w Wielkopolsce wschodniej). Warto zaznaczyć, że nazwa ta pojawia się także na północ od Kujaw i Krajny, na Kaszubach (Sychta 1967, I: 35). Podobne określenie *babi ser* zanotowane na Kujawach uznać należy za jednostkowe (zastane jedynie we wsi Kania). Natomiast miano *chleбки* (nawiązujące do podobieństwa

nasion do małego bochenka chleba) jest geograficznie rozproszone i również rzadkie — występuje bowiem na płn.-wsch. Kujawach (Chrośna) i w Krajnie (Suchorączek), a także rozproszone jest w innych polskich gwarach (zob. SGP, III: 528), np. na Podlasiu, w Cieszyńskim, Lubelskiem (SSiSL, II, 4: 395).

ŚWIETLIK ŁAKOWY

Łac. *Euphrasia rostkoviana* Hayne.

Bot. świetlik łąkowy.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: łąki, pastwiska, wrzosowiska, zarośla, brzegi lasów.

Rozmiar: 5–25 cm.

Wygląd: łodyga rozgałęziona; liście jajowate, zakończone ząbkami; kwiaty drobne, wyrastające z kątów liści, dwuwargowe — warga górna bladoliliowa, dolna z fioletowymi prążkami i żółtą plamą.

Cechy użytkowe: *świetlik* stosuje się głównie w chorobach oczu (Paluch 1988: 114).

Podstawę onomazjologiczną nazwy *świetlik* łączyć należy z właściwościami leczniczymi zioła, bowiem „rozświetla” ono wzrok (Spólnik 1990: 81). Inna (prawdopodobna) etymologia wskazuje na wygląd rośliny — w porze kwitnienia łodygi *świetlika* przypominają ‘świeczki’ (por. SSiSL, II, 4: 402; MKZ: 140). Z określeniem *świetlik* dla *Euphrasia rostkoviana* możemy zetknąć się także w gł. *swětlik*, stcz., cz. *světlik*, słc. *svetlik* i ukr. *śvitlyk* (Budziszewska 1965: 232), jak również w polskich gwarach (zob. Hrycyna 2019: 141; Kulak 2022b: 258; Kurek 2003: 67; Pelcowa 2017: 455–456).

Na badanym obszarze informatorzy podali następujące określenia dla *Euphrasia rostkoviana*: *śvjetl’ik* (*śf’etl’ik*), *ptasie očka*.

1. *śvjetl’ik* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Gliszcz (5), Włoki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8).
2. *śf’etl’ik* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
3. *śf’etl’ik* / *ptasie očka* (pl.) — punkty: Ryszewko (13), Wola Kozuszkowa (18). Zestawienie *ptasie oczka* nadane jest *świetlikowi* ze względu na specyficzny wygląd kwiatu — żółta plamka na dolnej wardze z daleka przypomina oko (patrz: wygląd gatunku). To samo zestawienie można także spotkać w innych gwarach, zarówno jako określenie *świetlika* (por. Pelcowa 2017: 385; Dziak, Kuźnicka 1960: 109), jak i *niezapominajki błotnej* (por. Spólnik 1990: 116).

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Euphrasia rostkoviana* był *świetlik* (wraz z jednym wariantem fonetycznym) — został on określony tym mianem na całych Kujawach oraz na pograniczu Kujaw, Pałuk i w Krajnie oraz Wielkopolsce wschodniej. Notowane zestawienie *ptasie oczka* pojawiło się na wschodnim pograniczu Kujaw i Wielkopolski w zaledwie dwóch oddalonych od siebie wsiach (Ryszewko i Wola Kozuszkowa).

TASZNIK POSPOLITY**Łac.** *Capsella bursa pastoris* L.**Bot.** *tasznik pospolity*.

Kategoria: chwast (punkty 1–21).

Występowanie: pola, śmietniska, ogrody, przydroża, nasypy kolejowe.

Rozmiar: 10–40 cm.

Wygląd: lodyga pojedyncza; liście zebrane w różyczkę, podłużno-strzałkowate; kwiaty drobne, białe, zebrane w grono.

Cechy użytkowe: *tasznik* tępiony jest w ogrodach (zaśl. *fšyńže toto rošnie, xfašćisko "okropne* — punkt 7 Józefkowo), ale posiada właściwości lecznicze — przeciwkrwotoczne, więc zalecany był przy schorzeniach kobiecych (Paluch 1988: 115).

Cechy szczególne: owoce (łuszczyнки) mają charakterystyczny sercowaty kształt.

Cechy magiczne: na Kujawach choremu na zimnicę (febrę) zalecano włożenie tego zioła do buta (Paluch 1988: 115; *Rośliny w wierzeniach* 2016: 310).

Nazwa *tasznik* to prawdopodobnie zapożyczenie z języka niemieckiego *Tasche* ‘kieszeń’ (Rudnicka 1979: 177). *Capsella bursa pastoris* nosi takie miano ze względu na kształt owoców kojarzonych najczęściej z sakiewką — *tasznik*, *taszki* (pl.), *mieszki* (pl.) albo torbę — jak w nazwach *tobołki pastusze* (pl.), *pasterska torebka* (SEB: 572).

B. Osowski (za KSGP) stwierdza, iż dla terenu Kujaw funkcjonowała dawniej nazwa *babie serki* (pl.), *serek*, *serki* (pl.), *tasznik* (2022: 101, 109), a na podstawie stworzonej przez siebie ankiety wskazuje dla Wielkopolski i Kujaw określenia: *serduszka* (pl.), *serduszko*, *serdecznik* i *serduszkowiec* (2022: 108). Natomiast w latach 1999–2000 podczas badań własnych zgromadzono następujące nazwy dla gatunku *Capsella bursa pastoris*: *kaśka*, *taśnik*, *tobołki* (pl.).

1. *kaśka* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

Określenie *kaśka* powstało prawdopodobnie w wyniku skojarzenia fonetycznego z nazwą *taszka*.

2. *kaśka* / *tobołki* (pl.) — punkt Lubodzież (2).

Nazwa *tobołki* (używana wyłącznie jako pluralna), od stp. *toboła* ‘torba’ nadana została *Capsella bursa pastoris* ze względu na kształt i sposób otwierania się owoców (SEB: 572). Zanotowano ją ponadto poza Kujawami w powiecie raciborskim (Osowski 2022: 109).

3. *kaśka* / *taśnik* — punkt Żerniki (14).

4. *taśnik* — punkty: Suchorączek (3), Gliszcz (5), Kania (11), Ryszewko (13).

Najczęściej podawaną podczas badań własnych na Kujawach nazwą gatunku *Capsella bursa pastoris* była nazwa *kaśka*. Określenie to ma potwierdzenie w starszych źródłach (KSGP), ale nie pojawia się w przeprowadzonych przez B. Osowskiego badaniach. Zdecydowanie rzadką nazwą było określenie *tasznik*

— wystąpiło ono w trzech wsiach na zachodzie Kujaw (Kania, Ryszewko, Żer-niki) oraz w dwóch wsiach na zachodzie Krajny (Suchorączek, Gliszcz). Warto zaznaczyć, że na ziemiach kujawskich w odniesieniu do *tasznika* brak było po-danych przez mieszkańców wsi określeń: *babie serki* (pl.), *serek*, *serki* (pl.) oraz opartych na temacie serce (*serduszka*, *serduszko*, *serdecznik* i *serduszkowiec*), wska-zanych przez B. Osowskiego (2022).

WROTYCZ POSPOLITY

Łac. *Tanacetum vulgare* L.

Bot. *wrotycz pospolity*.

Kategoria: zioło (punkty 1–6, 8–11, 13–20), kwiat (punkty 5, 7, 9–13, 15, 17, 20–21).

Występowanie: przydroża, miedze, nasypy kolejowe, śmietniska, brzegi lasów, zarośla, brzegi rzek.

Rozmiar: 50–120 cm.

Wygląd: lodyga słabo rozgałęziona, na dole zdrewniała; liście duże, pierzaste, owłosione; kwiaty nieduże, żółte, zebrane w koszyczki w kształcie guziczka, z koszyczków składa się baldachowaty kwiatostan.

Cechy użytkowe: ze względu na specyficzny zapach kwiatów używało się ich do odstra-zania insektów i szkodników (Klepacki 2016: 56; MKZ: 145); w ziołolecznictwie we-wnętrnie stosuje się *wrotycz* na odrobaczenie (Paluch 1989: 127). Na Kujawach stoso-wano tę roślinę w chorobach kobiecych (Wiśła 1900: 5) oraz smarowano nim brodawki (Paluch 1989: 127).

Cechy szczególne: liście i kwiaty wydają silny zapach kamfory (bardzo balsamiczny) — stąd *wrotycz* bywa często określany mianem *piżma*.

Określenie *wrotycz* spotkać można nie tylko w języku polskim, ale także (z niewielkimi zmianami morfologicznymi) w gł. *wróćica*, cz. *vrátýč* / *vratíč*, ukr. *навпротиш* / *вротыч* / *прыворотэнь*, słoweń. *vratíč*, sch. *vratíč* / *vratik* / *vratika*, mac. *вратика*, błg. *вратига* / *вратика* (Budziszewska 1965: 222), r. gw. *вротичь*, *вротычь*, *вратичь* (Waniakowa 2021: 253). W polskich gwarach na-zwa *wrotycz* pojawia się również często — J. Waniakowa (2022: 253) podaje (za KSGP) występowanie tego miana w okolicach Krakowa, Białej Podlaskiej, Wło-dawy, Biłgoraja, Opola Lubelskiego, a badania H. Pelcowej wskazują na jego po-wszechnie występowanie na Lubelszczyźnie (2017: 493).

J. Rostański klasyfikuje ten wyraz jako zapożyczenie z języka czeskie-go (1900, I: 328). Według A. Brücknera jest to rodzimy leksem zbudowany z formantu *-yč* dodanego do prasłowiańskiego rdzenia **vortiti* i znaczy tyle, co ‘przywracanie panieństwa’ (SEB: 633). Ta etymologia może się potwierdzać, gdy skojarzy się ją z podstawowym zastosowaniem tego zioła na naszych ziemiach w dawnych wiekach — służyło ono bowiem często do ‘spędzania’ ciąży i wywoływania miesiączki (por. cechy użytkowe). Z kolei V. Machek (1954: 247) i H. Wróbel (1962: 34) łączą nazwę *wrotyczu* ze słowiańskimi nazwami związa-nymi z psl. **vort-*, czyli wierzeniami, według których roślina ta zapewnia szczęśliwy

powrót. Etymologię tę przedstawia także *Słownik symboli i stereotypów ludowych* (II, 4: 427). Owo ‘wracanie’ ma też potwierdzenie w ‘przywracaniu zdrowia’ (gwara górali rabczańskich — Kulak 2022b: 317) czy ‘nawracaniu chmur’ (Lubelskie — Pelcowa 2017: 493).

W Wielkopolsce J.W. Szulczewski dla *wrotyczu pospolitego* zanotował nazwę *maruna* (1932: 97). *Słownik gwar polskich* podaje, iż na tych terenach często używano tego określenia (SGP, III: 120), jak również nazwy *wrotycz* (SGP, VI: 165). Podczas badań własnych w latach 1999–2000 informatorzy podali następujące miana dla *Tanacetum vulgare*: *wrotyć* (*wrotyć*), *mlecznica*, *piżmak*.

1. *wrotyć* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Kania (11), Kijewo (12).
2. *wrotyć* — punkty: Lubodzień (2), Włoki (6).
3. *wrotyć* / *mlecznica* — punkt Gliszcz (5).

Określenie *mlecznica* nadane zostało *wrotyczowi* ze względu na mleczny sok, który wydzielają górne, niezdrewniałe łodygi. Jest więc to wyraz motywowany podobnie jak leksem ‘mlecz’. Miano to nie zostało odnotowane w odniesieniu do *wrotyczu* w innych polskich gwarach, a pojawia się jedynie w dwóch źródłach botanicznych (zob. Waniakowa 2012: 106) i opracowaniu *Flora i fitonimy na pograniczu polsko-ukraińskim* pod red. F. Czyżewskiego i D. Urban (2006: 13) w odniesieniu do *mniszka lekarskiego*.

4. *mlecznica* — punkty: Chrośna (10), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).
5. *mlecznica* / *piżmak* — punkt: Rybno (21).

Nazwa *piżmak* pojawia się jako określenie *wrotyczu* ze względu na wydawany przez niego intensywny, specyficzny zapach (patrz: cechy szczególne gatunku) — podobny do „substancji pochodzenia zwierzęcego (z gruczołu piżmowca)” (Zdancewicz 1968: 322). Określenie *piżmo* jest zapożyczeniem pośrednim z języków semickich, przez grekę, do średniołacińskiego *bisamum*, skąd poprzez staro-wysoko-niemiecki *bisam(o)* trafiło do języka czeskiego i wreszcie do Polski (SEB: 416). Dotychczas nazwy *piżmo* i utworzoną od niej *piżmak* jako określenia *wrotyczu* notowano w gwarach podlasko-suwańskich (Zdancewicz 1968: 321–325), a także lubelskich (Pelcowa 2017: 356–357) oraz dawniej nazwę *piżmo* na Kaszubach i Rusi południowej (*Rosliny w wierzeniach* 2016: 491).

Najczęściej podawaną podczas badań własnych na Kujawach nazwą gatunku *Tanacetum vulgare* była *mlecznica*. Określenie odnosiło się do soku wydzielanego przez łodygi rośliny. Miano to nie ma potwierdzenia w starszych źródłach dotyczących ziem kujawskich, ale było na niej powszechne na przełomie XX i XXI wieku (oraz na terenach Pałuk i na zachodniej granicy Kujaw z Wielkopolską). Druga, starsza nazwa *wrotycz* notowana była w Krajnie i na północy Kujaw. Trzecie określenie *piżmak* pojawiło się zaledwie w jednej wsi na południu Kujaw (Rybno), ale zostało podane przez dwoje niezależnych interlokutorów, więc uznać je należy za prawdopodobne i niebędące przejawem indywidualizmu językowego.

4.2. Rośliny ogrodowe

AKSAMITKA ROZPIERZCHŁA

Łac. *Tagetes patula* L.

Bot. *aksamitka rozpierzchła* (lub *aksamitek rozpierzchły*).

Kategoria: kwiat ozdobny (punkty 1–21).

Występowanie: ogród, przychacie.

Rozmiar: roślina niska (20 cm) lub średnia (do 70 cm).

Wygląd: łodyga rozkrzewiona; liście pierzaste; żółte, pomarańczowe kwiaty.

Cechy użytkowe: kwiat popularny w przydomowych ogrodach wiejskich, ale także chętnie sadzony na cmentarzach (Gargała i in. 2020: 272, 274); substancje wytwarzane przez korzenie *aksamitki* odstraszały nicienie (Kowalik, Kowalska 2013: 26).

Cechy szczególne: kwiaty wydzielają charakterystyczny, nieprzyjemny zapach.

Aksamitka to popularna roślina ogrodowa, która została sprowadzona do Europy pod koniec XVI wieku z Meksyku, jako „jedna z najdawniejszych amerykańskich roślin ozdobnych” (Nowiński 1977: 269). Różne odmiany tego gatunku uprawiali już Aztekowie (lub Toltekowie). Kwiaty nie od razu trafiły do Europy, ponieważ Portugalczycy zawieźli je najpierw do Indii. Być może dlatego w wielu krajach europejskich w nazwie tej rośliny pojawiło się określenie „indyjski”, „z Indii” (ang. *Tagetes indica*, franc. *Oeillet d'Inde*). Ogólnopolska nazwa *aksamitka* jest prawdopodobnie kalką niemieckiej nazwy botanicznej *die Samtblume* [niem. *Samt* — aksamit] (Rogowska 1998: 16) nadanej ze względu na aksamitną powierzchnię płatków kwiatów, co potwierdzają także eksplikacje podawane przez użytkowników polskich gwar (zob. Cygal-Krupa 2005: 274; Kulak 2022b: 177; Pelcowa 2017: 49).

Z. Sobierajski w *Gwarach kujawskich* wskazał, że mianem *aksamitek* określał „rodzaj ziół” (1952: 28), ale określenia tego nie odniósł do gatunku *Tagetes patula*. Na obszarze, gdzie prowadzone były badania własne, nie odnotowano nazw *aksamitka* czy *aksamitki*, ale określenia: *studenck'i kŕat*, *turek* (pl. *turk'i*).

1. *studenck'i kŕat* — punkty: Ryszewko (13), Żerniki (14).

Nazwa jest kalką z języka niemieckiego *die Studentblume*, która ma w języku polskim postać zestawienia *studencki kwiat*. Forma ta notowana jest także na terenie Kaszub (Rogowska 1998: 16).

2. *turek* (pl. *turk'i*) / *studenck'i kŕat* — punkty: Kobylnica (16), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19).

Turek i forma liczby mnogiej *turki* to określenia eponimiczne, których pochodzenie nie zostało do dziś jednoznacznie wyjaśnione. Etymologię wiąże się z krajem pochodzenia gatunku. Być może roślina trafiła do Polski przez Indie lub Afrykę. Według Nowińskiego (1977: 269) mało prawdopodobne jest przypuszczenie, iż kwiaty zostały tak nazwane, ponieważ sprowadzono je z Turcji. Można także źródeł tej nazwy szukać w niemieckim określeniu — *türkische Nelken* (tłum. ‘tureckie goździki’), co ponownie wiązałoby się z przywiezieniem tych kwiatów do Europy przez Turków. Wydaje się, że obie

te hipotezy mają swoje uzasadnienie — Turcja jest bowiem jednym z krajów południowego Orientu, skąd kwiaty pochodzą. Na badanym obszarze spotykać było można przede wszystkim nazwę pluralną, tj. *turki*, a rzadziej *turek*. Ta druga nazwa była w latach 30. XX wieku używana częściej na Kujawach (zob. Szulczewski 1932: 99).

3. *turek* (pl. *turk'i*) — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Topola (15), Pikutkowo (17), Rakutowo (20) i Rybno (21).

Najczęściej podawanymi podczas badań własnych nazwami gatunku *Tagetes patula* były eponimy *turek* bądź *turki* — określenia te notowane były zarówno na Kujawach, jak i w gwarach graniczących z nimi. Pojawiła się także nazwa zapożyczona z języka niemieckiego *studencki kwiat*, występująca regularnie na terenie zachodnich Kujaw i w miejscowościach leżących w pobliżu, we wschodniej Wielkopolsce.

CHMIEL ZWYCZAJNY

Łac. *Humulus lupulus* L.

Bot. *chmiel zwyczajny*, *chmiel pospolity*.

Kategoria: zioło (punkty 1–8, 11, 13–15, 20–21), roślina uprawna (punkty 1–13, 15–19, 21).

Występowanie: olszynki, wikliny, wilgotne zarośla; poza tym uprawiany.

Rozmiar: pnące do 5 m.

Wygląd: liście na brzegach ząbkowane, szorstkie; owoc w postaci niby-szyszki, początkowo jasnozielonej, potem żółtej.

Cechy użytkowe: szyszki służą do produkcji piwa; wyciągi chmielowe stosuje się na choroby nerwowe (wyczerpanie, nadpobudliwość, bezsenność) oraz do wspomagania wydzielania soku żołądkowego (Kuźnicka, Dziak 1984: 41–43), jak również do pielęgnacji włosów (Paluch 1989: 63).

Cechy szczególne: szyszki o intensywnym, miłym zapachu i smaku korzenno-gorzkim.

Cechy magiczne: przez wieki przypisywano chmielowi na Kujawach tajemną moc miłosną:

„Żebyś ty, chmielu, po tyczkach nie laźł,
nie robiłbyś ty z panien niewiast”.

(Kolberg 1867a: 274)

Jego pnące łodygi utożsamiane były z męską witalnością i obrzędami weselnymi:

„Oj chmielu, chmielu, ty bujane ziele,
nie będzie bez ciebie żadne wesele”.

(Kolberg 1867a: 275)

„Łoczepeła Kasie pszyśpiewkum »O chmielu, chmielu«.
Zdjęła wianek Kasi, śpiewając »O chmielu, chmielu...«”.

(Łukaszewicz 2014: 154).

Chmiel to roślina znana od wielu wieków. Już w starożytności młode, niezdrewniałe pędy można było kupić na targach, by potem jeść je jak szparagi (cesarstwo rzymskie) albo sałatkę (Grecja). Od IX wieku zaczęto używać chmielu w browarnictwie, ze względu na jego właściwości klarujące, konserwujące i zapachowe (Nowiński 1970: 321).

Chmiel jest bardzo starym leksemem znanym całej Słowiańszczyźnie (prasłowiańska forma **χmelъ*), zapożyczonym prawdopodobnie ze Wschodu tatar.-tur. *chomlak*, czuw. *chamla*, oset. *chumaellaeg*, węg. *komló* (SEB: 180; SES, I: 71). Według Bańkowskiego rodowód tej nazwy jest inny. Wywodzi on ją z germańskiego *humeli* ‘szyszki chmielu, wywar z nich’ i porównuje do stisl. *humli*, szwedz. *Humle*, stang. *hymele*, dawne hol. *hommel*, fiń. *humala* (ze szwedzkiego), ponieważ Słowianie przejęli „zwyczaj zaprawiania gotowego piwa i miodu pitnego (dla poprawienia jego smaku) wywarem z szyszek chmielu” (SEBń, I: 138). Według Borysia etymologię *chmielu* wiązać należy z awest. *haoma* ‘napój odurzający, używany przez wygniatanie jakiejś rośliny, może konopi indyjskich’ oraz ze stind. *soma* ‘ts’, od pie. *seu-* ‘ściskać, wygniatać’ (SEBor: 63) i jest to wielce prawdopodobna interpretacja, która ściśle wiąże się z przypisywaną temu gatunkowi mocą miłosną (patrz: cechy magiczne), gdzie *chmiel* jest uosobieniem aktywnego seksualnie, płodnego mężczyzny (zob. Hrycyna 2019: 140–141).

Z obszaru całej Polski brak przykładów wskazujących na występowanie nazw synonimicznych. Również na badanym terenie pojawiło się jedynie określenie *χmíel* z wariantami fonetycznymi *χmí̃el*, *χmíl*, *kmíel*.

1. *χmíel* — punkty: Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).
2. *χmí̃el* — punkty: Lubodziez (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5).
3. *χmíl* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7).
4. *kmíel* — punkty: Kijewo (12), Rybno (21).

CZĄBER OGRODOWY

Łac. *Satureja hortensis* L.

Bot. *cząber ogrodowy*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: przydomowe ogrody.

Rozmiar: 25–35 cm.

Wygląd: roślina o rozgałęzionej łodydze i długich, lancetowatych liściach; kwiaty białoliliowe lub białawe zapachem zbliżone do macierzanki.

Cechy użytkowe: w kuchni jako przyprawa do potraw pobudzająca apetyt (Paluch 1989: 65); w lecznictwie jako środek na choroby układu pokarmowego i wzmacniający organizm (Paluch 1988: 80).

Cechy szczególne: zioło silnie aromatyczne, o smaku korzennym; gotowany dłużej niż 10 minut nadaje potrawie gorzycy.

Cząber wywodzi się ze wschodnich rejonów Morza Śródziemnego i Bliskiego Wschodu. Do Europy trafił w średniowieczu sprowadzony przez mnichów. Stosowano go wtedy jako przyprawę kuchenną, lek i afrodyzjak.

Pochodzenie nazwy jest niejasne. Zarówno dokonana przez Sławskiego próba wyprowadzenia tego określenia z psl. *čębrъ : *čubrъ (SES, I: 114), jak i łączenie *cząbr* z nazwami: łacińską *timbra* i grecką *thýmbra* 'gatunek trzciny' (Rostafiński 1900, I: 287) nie wydają się uzasadnione. Według A. Spólnik najprawdopodobniej jest to „pożyczka z południa z bliżej nieokreślonego źródła” (1990: 76). Jest to leksem ogólnosłowiański stcz. *čubr* / *čibr*, mor. *čubr*, slc. *čúbrik*, ukr. *чабр*, r. *чабер*, błg. *чабор*, sch. *čubar*, nie spotyka się go jedynie w językach łużyckich i słoweńskich. W języku polskim notuje się go od XV wieku (Spólnik 1990: 76).

Na badanym obszarze można spotkać jedynie nazwę *comber*. Zanotowana została w punktach: Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Chrośna (10), Kania (11), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20). Gatunek nie został rozpoznany w: Wilkowie (1), Lubodzieży (2), Zielonce (8), Sosnowcu (9), Kijewie (12), Ryszewku (13), Pikutkowie (17), Woli Kozuszkowej (18) i Rybnie (21).

Określenie *cząber* jest nietypowe na Kujawach, ponieważ nie notuje się na tym obszarze form mazurzących. Być może jest to więc leksem, który zawędrował w ten region z gwar mazurzących, ewentualnie zachowuje postać staropolską *cząbr*. Można go także łączyć z innym znaczeniem 'comber', które określa 'część mięsa zwierząt łownych z okolicy łędźwiowo-krzyżowej'. W źródłach językoznawczych dotyczących polskich gwar brak prac porównawczych na temat nazewnictwa tej rośliny.

CZOSNEK POSPOLITY

Łac. *Allium sativum* L.

Bot. *czosnek pospolity*, *czosnek zwyczajny*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: uprawiany w przydomowych ogrodach lub dziko na polach, łąkach.

Rozmiar: 30–80 cm.

Wygląd: łodyga pojedyncza zakończona pęczkiem kwiatowym (małe roślinki dojrzewają na szczycie łodygi); okrągłą cebulę tworzą ząbki.

Cechy użytkowe: stosowany jako przyprawa kuchenna; w lecznictwie jako środek bakteriobójczy w przeziębieniach, stanach zapalnych, a także chorobach układu pokarmowego, ale również przy odrobaczaniu (przy owsikach), miał także odstraszać myszy (Paluch 1988: 22–23); na Kujawach stosowany na ból ucha, kaszel, odgniotki (SGKK,

I: 154); *pańi, čosnyŕk je dobry na fŕystko! garduo lečy, katar, kašel, žouondŕyk* (zaśl. punkt 13 Ryszewko).

Cechy szczególne: cała roślina o charakterystycznym zapachu, smak ząbków — piekący. Cechy magiczne: noszenie *czosnku* przy sobie miało zabezpieczać przed czarownicami, zarazami i przeciwdziałać „złym spojrzonom” (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 123). Wierząco, że chroni przed wampirami i czarownicami (powiedzenie *zmyka jak czarownica od czosnku* zaśl. w punkcie 11 Kania).

Czosnek to nazwa wywodząca się z psl. *česnъ rozszerzona przyrostkiem – *kъ*. Rzeczownik ten był utworzony od czasownika *česati *češq ‘rozrywać, rwać, drzeć, drapać’ (SES, I: 125; SEBń, I: 234). Określenie *czosnek* odnosi się do *ni-by-cebuli* składającej się z ząbków, które łatwo jest rozerwać (Spółnik 1990: 57; SEBor: 100). Tę nazwę notuje większość języków słowiańskich — cz. česnek, śl. cesnak / česnak, ukr. часник, blr. часнок, r. чеснок, słoweń. česen, sch. čehno / česan (Budziszewska 1965: 190). W Polsce określenie *czosnek* jest powszechnie używane od XIII wieku (SEBor: 100) i o charakterze ogólnogwarowym — por. Klepac-ki 2016: 57; Kuryłowicz 2006b: 48; SGKK I: 154.

Wcześniej na badanym obszarze pojawiła się dla *czosnku* nazwa *siedmiolatka*, ponieważ trzeba go przesadzać co siedem lat, żeby nie zginął (Szulczewski 1932: 99). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *czosnek* (KAGP), podobnie w Kartotece *Słownika gwar polskich* (KSGP). W *Słowniku gwary i kultury Kujaw* wskazano dla *czosnku* następujące synonimy: *czosnyk polny, dziki czosnek, dziko cebula, siedmiolatka, zajęczy czosnek* (2017: 154). Podczas badań własnych informatorzy podawali następujące określenia: *čosnek* (i wariant fonetyczny *čosněk*) oraz *žiki čosnek, čosnek polny, žiko cybula*.

1. *čosnek* — punkty: Lubodzież (2), Gliszcz (5), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *čosnyŕk* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4), Włoki (6), Józefkowo (7), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14).
3. *žiki čosnek / čosnek* — punkty: Chrośna (10), Kania (11), Redecz Wielki (19). Przymiotnik *dziki* przy nazwie rośliny wskazuje, iż nie jest to roślina hodowlana, a rosnąca na polach (por. SGKK, I: 211). Nazwa ta notowana była w XIX wieku na Mazowszu i w Małopolsce (zob. SGKK, I: 211), a współcześnie także w Lubelskiem (Pelcowa 2017: 139).

4. *žiko cebula / čosnek* — punkt Zielonka (8).

Zestawienie *dzika cebula* jest rzadko spotykanym określeniem *czosnku*. Jednak ze względu na podobieństwo fizyczne części podziemnej obu tych roślin użyta została nazwa innego gatunku, *cebula*. Człon przymiotnikowy (*dzika*), występujący obok rzeczownika, i w tym wypadku wyróżnia konkretny gatunek — *czosnek*. Nazwy tej nie można odnaleźć w odniesieniu do *czosnku* w innych polskich gwarach.

5. *čosnyk polny* / *čosnyk* — punkt Wielki Sosnowiec (9).

Przymiotnik *polny* wskazuje na miejsce występowania *czosnku*.

Najpowszechniejszą nazwą podawaną przez informatorów na określenie *Alium sativum* na Kujawach i w gwarach graniczących z nimi był *czosnek*. W rozproszeniu i wskazywane przez niewielu informatorów na Kujawach były nazwy *dziki czosnek* (Chrośna, Kania, Redecz) oraz *dzika cebula* (Zielonka). Tę ostatnią nazwę podał zaledwie jeden informator, więc można ją traktować z dużym prawdopodobieństwem jako indywidualizm językowy.

KMINEK ZWYCZAJNY

Łac. *Carum carvi* L.

Bot. *kminek zwyczajny*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: przydomowe ogrody, miedze, łąki, pastwiska.

Rozmiar: od 30 do 80 cm.

Wygląd: łodyga dęta, prosta; liście pierzaste; owoc podłużnie eliptyczny, aromatyczny; kwiaty białe (czasami różowe), zebrane w baldachy.

Cechy użytkowe: nasiona są cenioną przyprawą kuchenną; w ziołolecznictwie stosowany na poprawienie trawienia — działa rozkurczowo, wzmacnia także laktację (Paluch 1988: 58–59); stosowany w przemyśle wódczono-likierniczym (Mowszowicz 1987: 69). Zasl. *jak še kapuŋy nagotuji čy bigosu to tša musovo knínku dać, aby gazy nie menčyl'i v bžuxu* (punkt 18 Wola Kozuszkowa).

Cechy magiczne: by odczynić uroki, należało zjeść *kminek* 24 czerwca, na św. Jana (zasl. w punkcie 15 Topola). Miał też zapobiegać rozstaniom, dlatego babki dodawały go do miłosnych eliksirów (MKZ: 159).

Kminek jest rośliną znaną na naszych ziemiach już od czasów wczesnopiaśtowskich, czyli lat 950–1250 (Nowiński 1980: 111). Zdrobniła nazwa tej rośliny (w której formant *-ek* nie nosi charakteru ekspresywnego i jest deminutywem zneutralizowanym, por. Rogowska 1998: 75) pochodzi od zachodniosłowiańskiego leksemu **kŕminŕ*. Ta natomiast bądź przez śr. *kumīn* z łac. *cumīnum* i gr. *χύμῖνον*, albo bezpośrednio z łac. *cumīnum* (Moszyński 1954: 61; SEB: 239; SES, II: 281; SEBń, I: 726; SEBor: 239).

Podczas badań własnych prowadzonych na Kujawach zanotowane zostały nazwy: *knínek*, *knín*, *pχeułki* (pl.).

1. *knínek* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20), Rybno (21).

2. *knínek* / *knín* — punkty: Glinki (4), Chrośna (10).

Pierwotnie występująca na naszych ziemiach nazwa *kmin* jest spotykana wyjątkowo.

3. *kmínek* / *pχeu̯ki* — punkt Redecz Wielki (19).

Określenie *pchełki* zanotowane zostało tylko w jednej wsi. Prawdopodobnie rozmówca użył takiej nazwy ze względu na podobieństwo fizyczne nasion *kminku* do pospolitego pasożyta — ‘pchły’. Można więc traktować miano to jako indywidualizm językowy.

Powszechną nazwą na całych Kujawach i terenach z nimi graniczących dla gatunku *Carum carvi* jest *kmínek*, podobnie zresztą jak w innych polskich gwarach (por. Klepacki 2016: 65; Pelcowa 2017: 207; Sychta 1968, II: 176). Staropolskie określenie *kmin* pojawiło się w dwóch oddalonych od siebie wsiach — jedna z nich znajdowała się w Krajinie (Glinki), druga na Kujawach (Chrośna). Trzecie określenie *pchełki* potraktować należy jako indywidualizm językowy.

KOPER OGRODOWY

Łac. *Anethum graveolens* L.

Bot. *koper ogrodowy*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: hodowany w ogrodach, czasami dziczyały.

Rozmiar: do 120 cm.

Wygląd: łodyga rozgałęziona, pusta w środku, sinozielona; liście pierzaste, nitkowate; owoc soczewkowaty, zebrany w baldachy.

Cechy użytkowe: roślina wykorzystywana w gospodarstwie (m.in. pędy do kiszenia i konserwowania ogórków, nasiona do kiszenia kapusty, liście do sałatek, zup, sosów); w ziołolecznictwie *koper* stosuje się przy dolegliwościach trawiennych (Paluch 1989: 83) i jako środek pobudzający laktację oraz mający lekkie działanie wykrztuśne (Kuźnicka, Dziak 1984: 86). Na Kujawach napar *kopru* dawało się dzieciom na ból żołądka (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 207).

Cechy szczególne: cała roślina odznacza się miłym zapachem.

Cechy magiczne: ziarna noszone przy sobie chronią przed piorunami, a włożone w poszwę poduszki odpędzają złe sny (zasł. w punkcie 12 Kijewo); ma także *koper* chronić przed czarami (Nowiński 1980: 109).

Koper to nazwa ogólnosłowiańska: dł. *kopr*, gł. *koprik* / *poprik*, cz. *kopr*, slc. *kôper*, ukr. *кpin*, blr. *кpon*, r. *укпон*, słoweń. *koper*, sch. *kopar*, mac. *копча*, błg. *копѣр* (Budziszewska 1965: 191). Najbardziej prawdopodobna etymologia wskazuje wyraz prasłowiański **kropъ* (po metatezie **koprъ*), oznaczający ‘ukrop, war’, który nadany został *Anethum graveolens* prawdopodobnie dlatego, iż nasiona mają ostry, palący smak (SES, II: 445; SEBor: 249). Druga etymologia wiąże leksem **kropъ* z czasownikiem ‘kropić’, ponieważ baldachy *kopru* podobne są do kropidla (Rostafiński 1900, I: 256). Trzecia hipoteza łączy nazwę z zapachem: do pnia **kop-* (oznaczającego ‘woń, zapach’) dołączono sufix **-r*, podobnie jak w formie **kopriwa* ≥ *pokrzywa* (SEB: 256). Współcześnie powszechnie w polszczyźnie i gwarach można spotkać się z postacią *koper* (z wtórną głoską *e*).

Podczas badań własnych zanotowane zostały następujące nazwy dla gatunku *Anethum graveolens*: *koper* (i forma z labializacją *k^uoper*), *koperek* (lub *k^uoperek*).

1. *koper* — punkty: Lubodzież (2), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Rakutowo (20).
2. *k^uoper* — punkty: Suchorączek (3), Redecz Wielki (19), Rybno (21).
3. *k^uoper* / *k^uoperek* — punkt Gliszcz (5).
4. *koper* / *koperek* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Ryszewko (13), Żerniki (14), Wola Kozuszkowa (18).

Forma zdrobniała *koperek* nigdy nie wystąpiła jako nazwa jedyna, zawsze wymieniana była jako dodatkowa.

Badania własne prowadzą do wniosku, iż na Kujawach i obszarach z nimi graniczących na przełomie XX i XXI wieku funkcjonowała ogólnosłowiańska, ogólnopolska nazwa *koper* (wraz z wariantem fonetycznym). Obok niej informatorzy podawali także formę deminutywną *koperek* — w miejscowościach rozproszonych po Krajinie (Wilkowo, Glinki, Gliszcz) oraz na granicy Kujaw i Wielkopolski (Ryszewko, Żerniki, Wola Kozuszkowa).

LAWENDA WONNA

Łac. *Lavandula officinalis* Chaix.

Bot. *lawenda wonna*, *lawenda lekarska*, *lawenda wąskolistna*.

Kategoria: zioło (punkty 1–3, 5–7, 9–15, 17–21), kwiat (punkty 3, 5–7, 9, 11–15, 17–21).

Występowanie: roślina hodowana w przydomowych ogrodach.

Rozmiar: 5–100 cm.

Wygląd: łodyga częściowo zdrewniała, silnie rozgałęziona, brunatna; liście lancetowate zielone; kwiaty fioletowe lub lila, drobne.

Cechy użytkowe: kwiat *lawendy* zawiera olejek eteryczny wykorzystywany w przemyśle perfumeryjnym oraz działający bakteriobójczo; inhalacje z olejku stosowane są w infekcjach górnych dróg oddechowych (Kuźnicka, Dziak 1984: 96); suche kwiatostany wieszane w szafach pomagają odstraszyć mole — *co roku zryvam levende zañim kfiat śe rozvñie, na koñec l'ipca nañlepñiñ, na mole nañlepśeñśa ona ãest* (zasł. punkt 18 Wola Kozuszkowa), a także inne owady: „lawynda ji jeji zapachy łodstraszajom kumory ji muchy” (Łukaszewicz 2014: 165).

Cechy szczególne: miły, korzenny zapach.

Polska nazwa *lawenda* jest zapożyczeniem bezpośrednim z łaciny — *lavandula* (SES, IV: 80; Spólnik 1990: 87; Waniakowa 2012: 51). Ponieważ roślina wydziela świeży zapach, była używana przez Rzymian jako dodatek do kąpieli, więc *lavo*, *lavare* ‘myć się, kąpać’ stało się podstawą nazwy (SES, IV: 79–80; WKZ: 88).

Ze źródeł wcześniejszych wynika, iż na badanym obszarze powszechnie używano nazwy ogólnopolskiej *lewenda* (SGP, III: 15). Podczas badań własnych informatorzy podali dwie formy:

1. *lavenda* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Topola (15), Kobylnica (16), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

2. *lavenda / levenda* — punkty: Kijewo (12), Żerniki (14), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18).

Przeprowadzone badania własne wskazują, że powszechna niegdyś na Kujawach nazwa *lewenda* zastąpiona została niemal wszędzie ogólnopolską wersją — *lawendą*. Starsze określenie *lewenda* zanotowane zostało jedynie w czterech miejscowościach na wschodzie i zachodzie Kujaw: Kijewo, Żerniki, Pikutkowo, Wola Kozuszkowa. W punktach: Glinki (4), Zielonka (8), Ryszewko (13) informatorzy nie rozpoznali *lawendy*.

LILIA BIAŁA

Łac. *Lilium candidum* L.

Bot. *lilia biała*.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21).

Występowanie: roślina hodowana w ogrodach, sadzona przy kapliczkach przydrożnych, wirydarzach klasztornych i na grobach.

Rozmiar: 60–150 cm.

Wygląd: łodyga gęsto ulistniona; liście bladozielone, lancetowate; kwiat duży, biały, silnie pachnący, złożony z sześciu płatków; roślina cebulowa.

Cechy użytkowe: ceniona roślina ozdobna; śluz wydzielany przez cebule jest wykorzystywany w przemyśle kosmetycznym.

Cechy szczególne: *lilia* w kościele katolickim jest symbolem niewinności i czystości, dlatego poświęcono ją Marii Dziewicy (zasł. *šf'enta pańeňka byŭa čysta iak l'il'ia* – punkt 11 Kania); ozdabiała wizerunki św. Antoniego i św. Józefa (ale także świętych: Stanisława Kostki, Kazimierza, Jana, Doroty, Teresy, Filomeny, Barbary) w malarstwie sakralnym i obrazkach dewocyjnych (SSiSL, II, 3: 132–133).

Nazwa *lilia* jest zapożyczeniem pośrednim (przez język niemiecki — *Lilje*) z łaciny — *lilia, liliom* (SEB: 299; SSiSL, II, 3: 134). Określenie to znane jest większości języków i dialektów słowiańskich, m.in. cz. *lilie*, dial. łaskie *leluja*, śl. *l'alía*, dł. *leluja*, gł. *lilija*, r. *лилия*. Jest także powszechne w polszczyźnie ogólnej i gwarach (zob. SSiSL, II, 3: 134–136).

Na badanym obszarze w drugiej połowie XIX wieku notowana była nazwa *lelija* lub *biołna lelija*:

Oj, a ja teraz jesdem,
Jak ta biołna lelija,
Oj, wyńdę na poleczko,
Wiatr mnie gnie i powija.

(Kolberg 1867a: 35)

Oj a ja teraz jesdem
Jak ta biołna lelija —
Oj wyńdę na poleczko,
Wiatr mnie gnie i powija.

(Kolberg 1867b: 34)

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *lilia* (z wariantami fonetycznymi). Podczas badań własnych rozmówcy podali następujące określenia *Lilium candidum*: *l'il'ia*, *l'il'ia sf'entego* (*świątętego*) *juzeffa* (*juzefka*), *b'iaua l'il'ia*, *l'il'ia ogrodowa*.

1. *l'il'ia* — punkty: Lubodzież (2), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Ryszewko (13), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *l'il'ia* / *l'il'ia ogrodowa* — punkt Kania (11).
Przydawka *ogrodowa* wskazuje na miejsce występowania gatunku i ma charakter precyzujący.
3. *l'il'ia* / *b'iaua l'il'ia* — punkt Suchorączek (3).
Przydawka *biała* wskazuje na kolor kwiatu *lilii*.
4. *l'il'ia* / *l'il'ia świętego juzeffa* — punkt Wilkowo (1).
Trójwyrazowe zestawienie pojawia się w innych gwarach, m.in. warmińsko-mazurskich, kaszubskich (Rogowska 1998: 85), małopolskich (Cygał-Krupa 2005: 277; Kulak 2022b: 343) i na Lubelszczyźnie (Pelcowa 2017: 268–269). E. Rogowska łączy je z „kościelną symboliką niewinności i czystości” (1998: 85). Jednak bardziej prawdopodobne wydaje się skojarzenie odwołujące się do obrazów religijnych i dewocyjnych, gdzie św. Józef trzyma w ręce gałązkę *lilii* (por. Budziszewska 1972: 576; SEBń, II: 45; SSiSL, II, 3: 132), i stąd utrwalenie tego obrazu w języku.
5. *l'il'ia* / *l'il'ia sf'entego juzeffa* — punkt Kijewo (12): *l'il'ie sf'entego juzeffa to moja bapka psy bożymence tam pot lasem sażiua. a ia je mam v ogroże* (zaśl.).
6. *l'il'ia* / *l'il'ia sf'entego juzefka* — punkt Żerniki (14).

Najpowszechniejszą nazwą podawaną przez informatorów na określenie *Lilium candidum* na Kujawach i w gwarach graniczących z nimi była *lilia* (odnotowana we wszystkich wsiach, gdzie przeprowadzono badania), co potwierdza wyniki prowadzonych wcześniej badań do *Atlasu gwar polskich* (zob. KAGP). Oprócz tej nazwy pojawiły się także miana „utrwalające najbardziej eksponowane cechy kwiatu” (SSiSL, II, 3: 134) — kolor (*biała lilia* w krajeńskiej wsi Suchorączek) czy miejsce rośnięcia (*lilia ogrodowa* w kujawskiej wsi Kania). Warto zwrócić uwagę, iż zarówno nazwa *lilia*, jak i *biała lilia* są mianami niezmiennymi na Kujawach od około 150 lat (por. Kolberg 1867b: 34; Kolberg 1867a: 35). Pojawia się także nowa nazwa, nawiązująca do prezentowanego w malarstwie sakralnym motywu postaci świętego Józefa przedstawianego z gałązką *białej lilii* w dłoni — *lilia świętego Józefa* — odnotowana w rozproszeniu w Krajinie (Wilkowo) i na Kujawach (Kijewo), także w wariantach z hipokorystyką imienia świętego — *lilia świętego Józefka* (Żerniki).

LUBCZYK OGRODOWY**Łac.** *Levisticum officinale* Koch.**Bot.** *lubczyk ogrodowy, lubczyk lekarski.*

Kategoria: zioło (punkty 1–7, 9–11, 12–21).

Występowanie: roślina hodowana w ogrodach.

Rozmiar: 50 do 150 cm.

Wygląd: liście duże, ciemnozielone, pierzaste; łodyga obła, pusta w środku, gałęzista; kwiaty żółtawozielone zebrane w baldachy.

Cechy użytkowe: liście szeroko stosowane w gospodarstwie domowym — nadają potrawom mięsnym i zupom piękny zapach i wspaniały smak; korzeń i liście *lubczyku* wchodzi w skład znanej płynnej przyprawy Maggi; w lecznictwie *lubczyk* jest stosowany jako środek moczopędny i ułatwiający trawienie oraz jako lek wykrztuśny (Kuźnicka, Dziak 1984: 103).

Cechy szczególne: intensywny zapach zbliżony do zapachu selera.

Cechy magiczne: podanie ukochanemu w potrawie *lubczyku* miało zapewnić dziewczynie jego dożgonną miłość (zasłyszane w punkcie 10 Chrośna oraz punkcie 13 Ryszewko oraz wskazane w MSGK: 2013: 31); jest to środek powodujący „żądanie” (Szulczewski 1932: 97); dodanie *lubczyku* do pierwszej po urodzeniu kąpieli miało przynieść dziewczynkom powodzenie w miłości (MKZ: 247). *Lubczykiem* okadzano także krowy, gdy czarownice odbierały im mleko (Kolberg 1867a: 99), niekiedy w tym samym celu podawano krowom *lubieszczyk* z solą (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 419).

Nazwa *lubczyk* jest pożyczką z śrwniem. *lūbestecke, liebestickel* (od *lieb* ‘miły, luby’, *liebe* ‘miłość’), a te pochodzą od łacińskiego *ligusticum* — ‘z Ligurii’ (SES, IV: 351). Na niezwyklej różnorodności postaci słowiańskich miała prawdopodobnie wpływ adideacja (w etymologii ludowej) do form prasłowiańskich **ljubiti, *ljubъ* — cz. *libeček*, słowac. *libstík, l’ubeček, l’úbstík*, dł. *libstok*, gł. *lubčik*, sch. *ljubáćac*, słowen. *lúštek, lúštrek* oraz przez język polski w r. *лубисток*, ukr. *лубысток*, błr. dial. *lubistók*, łem. *lubčyk* (SES, IV: 350–351). W polszczyźnie XV-wieczne zapożyczenie *lubczyk* wyparło wcześniejszą nazwę *lubszek* — spotykaną w zielnikach (np. Stanek 1472; Falimirz 1534; Szymon z Łowicza 1537; Spiczyński 1542) i nazwę *lubszczyk* (Falimirz 1534; Marcin z Urzędowa 1595; Syreniusz 1613) (zob. Kamper-Warejko 2014: 152).

Dawniej na badanym obszarze powszechnie dla *lubczyku* stosowana była nazwa *lubieszczyk* (Szulczewski 1932: 97), a informatorzy podczas badań w latach 1999–2000 podali następujące określenia: *luβεšćyk, lupčyk, maga, maǵi*. Z kolei K. Podczaska odnotowała miano *lubystek* (MSGK 2013: 31).

1. *luβεšćyk* – punkty: Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20).

Forma *lubieszczyk* zachowuje staropolską postać nazwy z grupą spółgłoskową –szcz– (por. SES, IV: 350), formant –yk świadczy o charakterze deminutywnym tego określenia, ale należy uznać, iż jest to forma zneutralizowana.

2. *luβεšćyk / lupčyk* — punkt Topola (15).

3. *luβεšćyk / maǵi* — punkt Chrośna (10).

Określenie *maǵi* jest eponimem od nazwiska szwajcarskiego przemysłowca Juliusa Maggiego (twórcy pierwszej fabryki kostek bulionowych). Stosuje się je jako nazwę kostek bulionowych lub przyprawy w płynie (por. cechy użytkowe *lubczyku*). Stąd nazwa *maǵi* została przeniesiona na roślinę (ze względu na przeznaczenie tego gatunku) (por. Kulak 2022a: 238–239). W języku polskim eponim ten jest nieodmienny i funkcjonuje prawdopodobnie od początków XX wieku.

4. *maǵi* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Ryszewko (13).5. *maǵi / maga* — punkt Wielki Sosnowiec (9).

Określenia *maga* — mianownik l.p. (dopełniacz l.p. *maǵi*) jest odmienioną formą rzeczownika *maǵi*. Zanotowano tylko jeden przypadek odmiany tej nazwy.

6. *maǵi / lupćyk* — punkty: Gliszcz (5), Kania (11), Żerniki (14).7. *lupćyk* — punkty: Suchorączek (3), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rybno (21).

Odnotowaną na dużej części ziem kujawskich podczas badań własnych nazwą gatunku *Levisticum officinale* był *lubczyk* (z wyjątkiem trzech wsi na zachodzie regionu: Chrośna, Kijewo, Rakutowo), co wskazuje na wycofywanie się popularnej niegdyś formy *lubieszczczyk* (Szulczewski 1932: 97) pod wpływem polszczyzny ogólnej. Natomiast dawna nazwa *lubieszczczyk* została wskazana w zaledwie trzech miejscowościach w znacznym rozproszeniu na wschodzie Kujaw (Chrośna, Topola, Rakutowo) i w jednej wsi na pograniczu wschodniej Wielkopolski i zachodnich Kujaw (Wola Kożuszkowa). Badania wykazały wyraźnie ekspansję nowej, XX-wiecznej nazwy *maǵi / maga* — zarówno w Krajnie (niemal wszystkie miejscowości: Wilkowo, Lubodzież, Glinki, Gliszcz, Włóki, Józefkowo), jak i na ziemiach kujawskich (w rozproszeniu, we wsiach: Ryszewko, Kania, Żerniki).

MELISA LEKARSKA

Łac. *Melissa officinalis* L.

Bot. *melisa lekarska*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21).

Występowanie: roślina hodowana w ogrodach (zwłaszcza w pobliżu pasiek), niekiedy dziedziała.

Rozmiar: 60–120 cm.

Wygląd: liście sercowatopajowate, na górze ciemnozielone, pod spodem jaśniejsze; łodyga rozgałęziona, omszona; kwiaty różowe lub białawe rosnące przy samej łodydze.

Cechy użytkowe: roślina miododajna (patrz: cechy szczególne); ceniona przyprawa kuchenna; w ziołolecznictwie stosowana przede wszystkim ze względu na działanie uspokajające, przeciwskurczowe, przeciwzapalne i przeciwwymiotne; miała zwiększać ilość pokarmu i zalecana była kobietom w połogu (Paluch 1988: 97–98; Paluch 1989: 93). Na Kujawach wskazywano, że „[d]obrze jest ją pijać zaparzoną jak herbatę »od poruszenia i na każdy ból we środku«” (Kolberg 1867a: 335–336).

Cechy szczególne: roślina wydziela przyjemny cytrynowy zapach, który bardzo lubią pszczoły.

Cechy magiczne: *melisę* święcono na wsiach w dniu Matki Boskiej Zielnej i używano do wabienia pszczoł do ula po wyrojeniu (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 436).

Nazwa *melisa* jest zapożyczeniem bezpośrednim z języka łacińskiego — *malissa* ‘pszczoła’ od gr. *meli* ‘miód’. Określenie pojawiło się w języku polskim w XVII wieku, wypierając funkcjonujące wcześniej nazwy *matecznik*, *pszczelnik*, *rojownik* (zob. Spólnik 1990: 30; MSGP: 134). Nazwy te zostały nadane *melisie* nieprzypadkowo, bowiem jest to zioło chętnie używane do wabienia pszczoł i „[k]ószki i ule naciera się malisą, by otrzymały miły pszczołom zapach” (Szulczewski 1932: 97).

Wcześniej na badanym obszarze powszechnie używano określenia *malisa* (Szulczewski 1932: 97). Obecnie informatorzy podali następujące nazwy: *mal’isa*, *mel’isa*.

1. *mel’isa* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Żerniki (14), Kobylnica (16).
2. *mel’isa* / *mal’isa* — punkty: Glinki (4), Włoki (6), Ryszewko (13), Topola (15), Wola Kozuszkowa (18).
3. *mal’isa* — punkty: Kijewo (12), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

Starsza, notowana przez J.W. Szulczewskiego forma *malisa* dla gatunku *Melissa officinalis* utrzymuje się nadal na terenie wschodnich Kujaw, niemal wzdłuż całej linii Wisły (miejscowości: Kijewo, Topola, Pikutkowo, Rakutowo), na południu Kujaw (Redecz Wielki, Rybno) i w rozproszeniu w dwóch miejscowościach na granicy Wielkopolski wschodniej i Kujaw zachodnich (Ryszewko, Wola Kozuszkowa). Badania wskazały, iż pod wpływem polszczyzny ogólnej na badanym terenie pojawiła się nazwa *melisa* — w Krajinie, na Pałukach, na północy Kujaw i w ich środkowej części (miejscowości: Chrośna, Kania, Kijewo, Żerniki, Topola, Kobylnica) oraz w rozproszeniu w dwóch miejscowościach na granicy Wielkopolski wschodniej i Kujaw zachodnich (Ryszewko, Wola Kozuszkowa).

NAGIETEK LEKARSKI

Łac. *Calendula officinalis* L. lub *Calendula officinalis* Mnch.

Bot. *nagietek lekarski* lub *nogietek lekarski*.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21), zioło (2–3, 11, 13–14, 18, 21).

Występowanie: roślina hodowana w ogrodach.

Rozmiar: 30–50 cm.

Wygląd: liście łopatkowate, jasnozielone; łodyga rozgałęziona, owłosiona; kwiaty żółte lub pomarańczowe, płatki języczkowate, zebrane w koszyczki; owoc podobny do zakrzywionego paznokcia, pazura.

Cechy użytkowe: roślina ceniona w lecznictwie ludowym i ziołolecznictwie, powszechnie stosowana w chorobach układu pokarmowego oraz zewnętrznie na trudno gojące się rany, oparzenia; wywar pity był na wsiach przy chorobach kobiecych i niektórych chorobach zakaźnych — ospie, czerwonce i żółtaczce; używany był także w weterynarii przy leczeniu krów (Paluch 1988: 100; Paluch 1989: 96).

Nazwa *nagietek* znana jest prawie wszystkim (wyjątek stanowi górnoluzycycki) językom i dialektom północnej Słowiańszczyzny: dl. *nochatki*, cz. *nechtík*, slc. *nechtík* / *nahátka*, ukr. *hazidka*, błr. *hazomka*, r. *hozomok* (Budziszewska 1965: 195). Określenie to zostało nadane *Calendula officinalis* ze względu na uderzające podobieństwo owoców do ‘nogcia’ — stp. *nogieć* ≥ **nogzъ* (Spólnik 1990: 79; Rogowska 1998: 104; SEBrń, II: 249; SEBor: 348). Późniejsza forma z samogłoską *-a-* (*nagietek*) upowszechniła się prawdopodobnie pod wpływem etymologii ludowej (kojarzenie z przymiotnikiem ‘nagi’) (Budziszewska 1965: 195). Nazwa *nagietek* w licznych wariantach (fonetycznych i morfologicznych) spotykana jest w polskich gwarach (por. Dejna 1979: 131; Kulak 2022b: 443; Kurek 2003: 65; Pelcowa 2017: 313–314; Rogowska-Cybulska 2005b: 290).

Dawniej na badanym terenie używano powszechnie określenia *paznogietka* (Szulczewski 1932: 98). Podczas badań własnych informatorzy podali określenia, które były zróżnicowane morfologicznie: *naǳetka* (f.), *naǳetek* (m.), *noǳetek* (m.).

1. *naǳetka* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Włóki (6).
2. *naǳetka* / *naǳetek* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Żerniki (14).
3. *noǳetek* — punkty: Gliszcz (5), Józefkowo (7), Zielonka (8), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).

Według *Słownika stereotypów i symboli ludowych*:

Nazwy z samogłoską *a* zamiast *o* powstały prawdopodobnie po wyjściu z użycia wyrazu podstawowego *nogieć*, poprzez skojarzenie z wyrazem *nagi* (stąd *nagietek*) bądź *nagięty* (stąd *nagiętek*) (SSiSL, II, 3: 167).

4. *noǳetek* / *naǳetek* — punkty: Wola Kozuszkowa (18), Rybno (21).
5. *noǳetek* — punkty: Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17).

Badania własne wskazały, iż w na przełomie XX i XXI wieku na Kujawach nie występowała już nazwa *paznogietka*. Odnotowano wyłącznie trzy warianty morfologiczne i fonetyczne: dwie formy męskie (*nagietek*, *nogietek*) i formę żeńską (*nagietka*). Ta ostatnia wystąpiła w znacznym rozproszeniu — na Pałukach (Wielki Sosnowiec) i w jednej wsi kujawskiej (Żerniki) oraz w Krajnie (Wilkowo, Lubodzież, Suchorączek, Glinki, Włóki). Forma męska z samogłoską *a* odnotowana została w południowej Krajnie (Gliszcz), na Pałukach (Józefkowo, Sosnowiec Wielki) i płn.-śr. Kujawach (Chrośna, Kania, Kijewo, Ryszewko,

Żerniki). Natomiast forma męska z samogłoską *o* wskazana została w płd.-zach. części Kujaw i we wsiach z nimi graniczących (Topola, Kobylnica, Pikutkowo, Wola Kozuszkowa, Redecz Wielki, Rakutowo, Rybno).

NASTURCJA WIĘKSZA

Łac. *Tropaeolaceae majus* L.

Bot. *nasturcja większa, nasturcja hiszpańska.*

Kategoria: kwiat (punkty 1–21).

Występowanie: roślina wyłącznie hodowana w przydomowych ogrodach.

Rozmiar: lodyga do 5 m.

Wygląd: liście okrągławe zielone, niekiedy pokryte białymi plamami; lodyga długa, pnąco-płożąca; kwiaty pomarańczowe z żółtymi albo czerwonymi plamami przypominają swoim kształtem trąbkę, a złożone są z pięciu płatków.

Cechy użytkowe: roślina skuteczna w przeziębieniach i leczeniu szkorbutu (ma działanie bakteriostatyczne) (Kowalik, Kowalska 2013: 33; SSiSL, II, 3: 178); jako roślina ozdobna, ceniona w wiejskich ogrodach — *zasł. ona taka kolorowo jest i gęsto, i fspina się po domu i puoće, kf'atyšek penjny taki* (punkt 16 Kobylnica).

Znana w języku potocznym i w gwarach nazwa *nasturcja* jest internacjonalizmem. Z określeniem tym możemy spotkać się m.in. w języku angielskim *Nasturtium*, rosyjskim *настурция* i białoruskim *настурпка* (Obrębska-Jabłońska, Biryła 1962: 652; Dubisz 1977: 118; Szcześniak 2008: 229). Pochodzi ono od łacińskiego określenia gatunku *Tropaeolaceae majus* — *nasturtium*, a jego źródłosłów to łac. *nasum* 'nos' i *torquere* 'wykrzywić twarz w grymasie' (SSiSL, II, 3: 176), co wiązać można z intensywnym, drażniącym zapachem kwiatów.

Podczas badań własnych informatorzy podali następujące nazwy dla *Tropaeolaceae maius*: *nasturcja, kogutek, pyśny indruś*.

1. *nasturcja* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
2. *nasturcja / kogutek* (pl. *kogutki*) — punkty: Rakutowo (20), Rybno (21). Nazwa *kogutek* (pl. *kogutki*) jest metaforą — nadana została *nasturcji* ze względu na jej płozące lodygi, które *jak k^uoguty na puoće szżom* (zasł. punkt 21 Rybno). Nazwy o podobnej motywacji semantycznej powiązanej ze wspinaniem się rośliny i jej rośnięciem przy czy na płocie można spotkać w gwarach kaszubskich i na Pomorzu południowym, np. *patrzypanna* (MSGP: 185), *patrzy panna bez płot* (Sychta 1970, IV: 22), *panna bez płot* (Sychta 1973, VI: 104–105), *skacze panna przez płot* (Sychta 1972, V: 22), *skącżępannë* (Rogowska 1998: 106).

3. *nasturcja* / *pyśny indruś* [?] — punkt Topola (15).

Zestawienie *pyśny indruś* nie jest nigdzie notowane i wydaje się niejasne zarówno semantycznie, jak i etymologicznie. Ponieważ tę kompozycję podał tylko jeden informator, uznałam ją za przypadkową.

Geografia ekscerpowanych nazw wskazuje na powszechne użycie na Kujawach i obszarach z nimi graniczących znanej z polszczyzny ogólnej nazwy *na-sturcja*. Nazwa ta odnotowana została we wszystkich badanych miejscowościach. Obok niej pojawiła się nazwa *kogutek* lub pluralna *kogutki* na południu Kujaw, we wsiach Rakutowo, Rybno. Trzecią nazwę *pyśny indruś* trudno zinterpretować i ze względu na jednostkowe jej występowanie (podanie przez jedną interlokutorkę) uznać można za indywidualizm językowy.

ORLIK POSPOLITY

Łac. *Aquilegia vulgaris* L.

Bot. *orlik pospolity*.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21).

Występowanie: hodowany w ogrodach, a także w lasach liściastych i na ich obrzeżach, na zrębach skalnych, w zaroślach, na łąkach i przy drogach.

Rozmiar: 30–80 cm.

Wygląd: liście podobne do liści *klonu*, pod spodem sinawe; łodyga prosta i sztywna, rozgałęziona na górze; kwiaty ciemnofioletowe, zwisłe, każdy z pięciu płatków zakończony jest wykrzywionym niby-haczykiem.

Cechy użytkowe: tradycyjna roślina ozdobna sadzona w wiejskich ogrodach (zob. Gargala i in. 2010: 272).

Zdrobnienie *orlik* (nieposiadające charakteru ekspresywnego, por. Wierzbicka Ag. 2004a: 285) jest kalką łacińskiej nazwy botanicznej *Aquilegia*, powstałej od rzeczownika *aquila* ‘orzeł’ (Spółnik 1990: 108). Gatunek ten otrzymał nazwę ze względu na podobieństwo kwiatostanu do szponu orla (patrz: wygląd rośliny).

Na badanym obszarze informatorzy podali jedynie nazwę *orl'ik* (lub jej formę labializowaną *“orl'ik*).

1. *orl'ik* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włoki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Kania (11), Ryszewko (13), Żerniki (14), Kobylnica (16), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19).

2. *“orl'ik* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Topola (15), Pikutkowo (17), Rakutowo (20), Rybno (21).

Podsumowując, gatunek *Aquilegia vulgaris* określany jest na Kujawach i terenach im przyległych jedynie nazwą *orlik*.

PELARGONIA PASIASTA**Łac.** *Pelargonium zonale* Ait.**Bot.** *pelargonia pasiasta*.

Kategoria: roślina ozdobna, kwiat (punkty 1–21).

Występowanie: roślina hodowana w domach (w doniczkach), może być wynoszona poza dom jedynie w lecie.

Rozmiar: 20–50 cm.

Wygląd: lodyga silnie rozgałęziona; liście sercowate, karbowane na brzegach z wyraźnie zaznaczoną brunatną smugą; kwiaty zebrane w kwiatostany w kolorze czerwonym, białym, różowym, bordowym.

Cechy użytkowe: roślina ozdobna; w lecznictwie ludowym liście stosowane były na ból ucha (Paluch 1988: 187).

Cechy szczególne: liście wydzielają silny zapach.

W literaturze pojawiają się dwie etymologie fitonimu *pelargonia*. Pierwsza z nich wskazuje, iż nazwa ta jest zapożyczeniem z języka łacińskiego — *pelargonium*, które funkcjonuje prawdopodobnie w naszym języku od XVIII wieku (Mowszowicz 1977: 317). Druga z nich podaje, iż nazwę wywodzi się od greckiego słowa *pelargós* ‘bocian’ (SEBń, II: 524) w związku z kształtem owoców w rozłupkach, które przypominają dziób bociana (SSiSL, II, 3: 187). Bardzo często zdarza się, iż roślina określana jest także mianem *geranium* czy *gerania* (np. w gwarach Lubelszczyzny — Pelcowa 2017: 155), bowiem taką nazwę nadał jej w 1753 roku Linneusz (Mowszowicz 1977: 318).

Podczas badań własnych informatorzy podali następujące nazwy dla określenia gatunku *Pelargonium zonale*: *pelargońa*, *pelaśa*, *muškata*, *muškatla*.

1. *pelargońa* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Redecz Wielki (19), Rybno (21).
2. *pelargońa* / *pelaśa* — punkt Rakutowo (20).
Określenie *pelasia* jest zdrobnieniem utworzonym od rzeczownika *pelargonina*. Nie było ono notowane dotychczas w literaturze poświęconej fitonimom gwarowym, ale z taką samą zdrobniąłą nazwą *pelargonii* autorka spotkała się we wsi Biała położonej w gminie Zgierz, pod Łodzią.
3. *pelargońa* / *muškata* — punkty: Glinki (4), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18).

Nazwa *muszkata* jest zapożyczeniem z języka niemieckiego *Muskatnuss*, *Muskat* (SSiSL, II, 3: 187). Została ona przeniesiona z innego gatunku — łac. *muscāta* ‘drzewo muskatowe’ (SWO: 452). Wydaje się, iż jest to określenie, które podkreśla specyficzny zapach *pelargonii* (z podobnych przyczyn w gwarach kaszubskich *pelargonia* nosi miano *żydowski smród* — Rogowska 1998: 110–111). Z mianem *muszkata* / *muszkata* spotkać się można także

w innych gwarach — notuje je Kartoteka *Słownika gwar polskich* (KSGP) oraz S. Dubisz w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich (1977: 126).

4. *pelargońa* / *muśkatla* — punkt Lubodzież (2).

Określenie *muśkatla* (podobnie jak *muszkata*) to również pożyczka z niemieckiego, lecz nieco inaczej zaadaptowana fonetycznie.

5. *muškata* — punkt Włóki (6).

Najpowszechniejsza nazwa gatunku *Pelargonium zonale* na badanym obszarze to określenie znane z polszczyzny ogólnej — *pelargonia*. W jednej z wsi położonych na południu Kujaw odnotowano także zdrobnienie tej nazwy w postaci leksemu *pelasia* (Rakutowo). Obok wspomnianych nazw na pld.-wch. Kujawach w jednej wsi (Pikutkowo) pojawia się fitonim *muszkata*. Jest on także notowany na pograniczu wschodniej Wielkopolski i zachodnich Kujaw (Wola Kozuszkowa) oraz w Krajnie (Glinki). Również w Krajnie, we wsi Lubodzież, informatorzy podali zmodyfikowaną formę *muszkaty* — *muszkatlę*.

PIERWIOSNKA LEKARSKA

Łac. *Primula officinalis* L. lub *Primula veris*.

Bot. *pierwiosnka lekarska*, *pierwiosnek lekarski*.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21).

Występowanie: obecnie bardzo rzadko w stanie dzikim — w lasach i na łąkach, najczęściej jako roślina hodowana w przydomowych ogrodach.

Rozmiar: 15–40 cm.

Wygląd: liście jajowate, pomarszczone, zebrane w pęk; łodyga pojedyncza, zakończona kwiatostanem; kwiaty żółte.

Cechy użytkowe: ceniona roślina ozdobna; w lecznictwie ludowym napar z kwiatów stosowano w chorobach układu oddechowego (przede wszystkim w astmie) oraz do uśmierzania bólów głowy, zębów i stawów (Paluch 1988: 102), wskazywano także, że *pierwiosnka* „oczyszcza krew” (Paluch 1989: 102), stosowana była również na paraliż i drżenie członków (SSiSL, II, 3: 192); dawniej na wsiach wierzono, że napar z kwiatów miał „wyleczyć jąkanie” (MKZ: 36).

Cechy magiczne: według mitu ajtiologicznego św. Piotr otwierał kwiatami *pierwiosnka* wrota nadchodzącej wiosny: *a bo "one l'istki jako te klućky śf'entego potra f penćki zebrane sq* (zasł. w punkcie 17 Pikutkowo).

Polska nazwa gatunku *Primula officinalis* — *pierwiosnek* / *pierwiosnka* to kompozycja od słów ‘pierwszy’ i ‘wiosna’ (SSiSL, II, 3: 190), pochodzących od psł. *pŕvestŕ* ‘taki, który znajduje się na samym początku, pierwszy’, a więc ‘roślina kwitnąca najpierw, na samym początku (wiosny)’ (SEBor: 431). S. Dubisz łączy określenie „z porą rozkwitania tych kwiatów” (1977: 125), bowiem są one jednymi z najwcześniejszych kwitnących roślin w ogrodach. Z podobnymi nazwami (o nieco zmienionej budowie morfologicznej) możemy spotkać się w czterech językach słowiańskich: cz. *prvosienka*, śl. *prvosienka* / *prvosna* / *vesienka*, ukr. *pervośnik* / *vesńanka* / *vesniŭka* (Budziszewska 1965: 246; Szczesniak 2008: 68) oraz

r. *nepsoysem*⁷ (BP 1959, III: 770). Warianty fonetyczne oraz morfologiczne nazw *pierwiosnka* / *pierwiosnek* notowane są także w polskich gwarach: mazowieckich (Spółnik 1990: 36), kaszubskich (Sychta 1973, V: 258), małopolskich (Cygal-Krupa 2005: 276; Kulak 2022b: 452) i na Lubelszczyźnie (Pelcowa 2017: 354).

Na badanym obszarze informatorzy podali następujące nazwy dla *Primula officinalis*: *klučkyki* (pl.), *pierviosnek* (*pervosnek*), *prymula*, *prymulka*. Natomiast w latach 30. XX wieku J.W. Szulczewski zanotował nazwę *kluczyki* (pl.) (1932: 96).

1. *klučkyki* (pl.) — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Zielonka (8), Żerniki (14), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rybno (21).

Fitonim *kluczyki* używany jest jedynie w liczbie mnogiej (*pluralia tantum*).

Po raz pierwszy zanotowano go w XVIII wieku i został nadany temu gatunkowi bądź ze względu na kształt kwiatostanów — podobnych do pęku kluczy (Spółnik 1990: 120), bądź w związku z opowiadaniem o życiu św. Piotra, który otwierał kwiatami *pierwiosnka* wrota nadchodzącej wiosny (zob. Dubisz 1977: 125; Hrycina 2019: 141) — patrz: cechy magiczne gatunku. Określenie *kluczyki* notowane jest także w okolicach Pleszewa, Poznania, Gdańska i Kwidzyna, na Kaszubach i w Lubelskiem (zob. Waniakowa 2012: 78), a także na Podhalu (Kulak 2022b: 452).

2. *klučkyki* (pl.) / *pervosnek* — punkty: Chrośna (10), Topola (15), Rakutowo (20).

3. *klučkyki* (pl.) / *prymulka* — punkty: Gliszcz (5), Kania (11).

Zdrobniałe określenie *prymulka* (forma motywowana od *prymula*, formant *-ka*) jest zapożyczeniem przejętym z łaciny — *primula*.

4. *pierviosnek* — punkt Glinki (4).

5. *pervosnek* — punkt Ryszewko (13).

6. *pervosnek* / *prymula* / *prymulka* — punkt Wielki Sosnowiec (9).

Zarówno nazwa *prymula*, jak i zdrobnienie *prymulka* odnotowane zostały w Kartotece Słownika gwar polskich (dla tego obszaru) (KSGP), jak również spotkać je można w gwarach Lubelszczyzny (Pelcowa 2017: 372) czy na Podhalu (Kulak 2022b: 453).

7. *prymulka* — punkty: Włóki (6), Józefkowo (7), Kijewo (12).

Badania własne wskazały na znaczną wariantywność nazw dla gatunku *Primula officinalis*. Najpowszechniej notowanym określeniem na Kujawach były *kluczyki* — to nazwa, którą wskazał dla tego obszaru w latach 30. XX wieku J.W. Szulczewski (1932: 96). Nazwa ta pojawiła się także powszechnie w Krajinie (Wilkowo, Lubodzież, Suchorączek, Gliszcz). W pewnym rozproszeniu na Kujawach pojawiła się nazwa *pierwiosnek* — odnotowana została na wschodzie

⁷ Według Dubisza z nazwą *pierwiosnek* można spotkać się jedynie w języku czeskim, słowackim i ukraińskim (1977: 125).

regionu wzdłuż Wisły (we wsiach Chrośna, Topola, Rakutowo), w jednej wsi na pograniczu wschodniej Wielkopolski i zachodnich Kujaw (w Ryszewku), a także w jednej wsi Krajny (w Glinkach). Określenia *prymula* / *prymulka* również pojawiły się w rozproszeniu — w Krajnie (Gliszcz), na Pałukach (Wielki Sosnowiec) oraz na Kujawach (w Kani i Kijewie).

PIWONIA LEKARSKA

Łac. *Paeonia officinalis* L.

Bot. *piwonia lekarska*, *peonia lekarska*.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21).

Występowanie: roślina hodowana w przydomowych ogrodach.

Rozmiar: 60–80 cm.

Wygląd: roślina rośnie w zwartych skupiskach; lodygi pojedyncze, proste; liście złożone z mniejszych listków, ciemnozielone; kwiaty duże, aksamitne, mocno pachnące — białe, różowe, bordowe.

Cechy użytkowe: roślina ozdobna, chętnie uprawiana w wiejskich ogrodach; napar z suszonych płatków podawany był w chorobach kobiecych, ponadto stosowano ją na bóle głowy, bóle zębów, krwotoki, choroby oczu i serca (Paluch 1988: 104); dawniej na wsiach dawano świniom wywar z liści, by powstrzymać biegunkę (Szulczewski 1932: 94). Na Kujawach piwonią okadzano ludzi, lecząc „złęk (...) i inne choroby, takie jak gruczoły” (Kolberg 1867a: 99).

Cechy magiczne: aby chronić przed czarami, świeżymi piwoniami owijano lipowe lyko, a następnie przytwierdzano je do ogona lub obwiązywano nim krowie rogi (Kolberg 1867a: 99).

Łacińskie określenie *paeonia* jest eponimem, ponieważ pochodzi od imienia boga lecznictwa Paeona (przydomek Apollina Uzdrowiciela — gr. *Paiōn*), który tą rośliną uleczył Plutona (Nowiński 1977: 226; SEB: 217). Dwie najbardziej znane nazwy tego gatunku to *piwonia* i *peonia*. Są one oczywiście spolszczonymi wariantami fonetycznymi nazwy łacińskiej *paeonia* ≤ gr. *païōni* (Dubisz 1977: 122; Spółnik 1990: 88). Przy czym forma *piwonia* bywa określana także mianem hybrydy słotwórczej — rodzimy temat *piwo* i formant obcy *-nia* (Cienkowski 1963a: 83; Rogowska 1998: 114; SSiSL, II, 3: 195). W gwarach polskich znana pod nazwą *piwonia*, a także określana mianami: *bijon*, *bujon*, *tëplôn*, *jablonecznik*, *zofija*, *piołunija*, *bufan*, *róża* / *róża majowa* (zob. SSiSL, II, 3: 195–196).

W latach 30. XX wieku na badanym obszarze notowano dla gatunku *Paeonia officinalis* nazwę *bijon* (Szulczewski 1932: 94). Zebrane podczas badań własnych nazwy to: *bijan*, *bujan*, *bujon*, *bul'jon*, *piwońa*.

1. *bijan* — punkty: Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

Nazwa *bijan* spotykana jest również w gwarach ostródzko-warminsko-mazurskich (Dubisz 1977: 123) i w kaszubszczyźnie (Rogowska 1989: 114).

Według S. Dubisza powstała prawdopodobnie bądź na skutek kontaminacji z niem. *Pfingstrose*, *Grossblumige*, bądź pod wpływem lit. *bijūnas* (1977: 123), jednak w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* wskazuje za E. Malinowskim (1885: 142), iż jest to: „»przemiana ludowa« grec.-łac. wyrazu *paeonia* pod wpływem czasownika *biję*” (SSiSL, II, 3: 195).

2. *biĵan* / *piwońa* — punkt Wielki Sosnowiec (9).

3. *biĵan* / *buĵan* / *piwońa* — punkt Gliszcz (5).

4. *buĵan* / *buĵon* / *bul'ĵon* — punkt Glinki (4).

Warianty fonetyczne *bujan*, *bujon* są konstrukcjami powstałymi na gruncie gwar i notowane były nie tylko na Kujawach, ale także na Mazowszu (Strokowska 1978: 56; MSGP: 22) i Kaszubach (Rogowska 1998: 114). Etymologia tych określeń wywodzona jest od połączenia łacińskiej nazwy z psł. przymiotnikiem **bujb* ‘bujny, niepohamowany, gwałtowny’ (SPSŁ, I: 439). Inna etymologia wskazuje na skojarzenie łacińskiej nazwy *paeonia* z czasownikiem *bujać* (SSiSL, II, 3: 195).

Zastanawiająca jest motywacja leksemu *bulion* (notowanego w trzech punktach). Najprawdopodobniej jest to zniekształcona forma leksemu *bujon*, która utrwaliła się w świadomości informatorów.

5. *buĵan* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3).

6. *buĵon* — punkt Józefkowo (7).

7. *bul'ĵon* — punkty: Lubodzież (2), Włóki (6).

8. *piwońa* — punkty: Zielonka (8), Chrośna (10), Kania (11).

Badania własne wskazały na znaczną wariantywność nazw dla gatunku *Paeonia officinalis*. Najpowszechniej podawanym określeniem na Kujawach jest *bijan* — to nazwa, która jest wariantem fonetycznym nazwy wskazanej dla tego obszaru w latach 30. XX wieku przez J.W. Szulczewskiego (1932: 94). Pojawia się ona w miejscowościach zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie Kujaw, a także na ich południu oraz w jednej krajeńskiej wsi (Gliszcz). Drugie określenie *bujan* notowane było w Krajinie (miejscowości: Włóki, Suchorączek, Glinki, Gliszcz) i z wariantem fonetycznym *bujon* w Józefkowie oraz na Pałukach (Wielki Sosnowiec). Zniekształconą nazwę *buljon* również odnotowano w Krajinie (Lubodzież, Glinki, Włóki). Znana polszczyźnie ogólnej nazwa *piwonia* pojawiła się zarówno na Kujawach (Zielonka, Chrośna, Kania), jak i w jednej z krajeńskich wsi (w Gliszczu).

PRAWOŚLAZ WYSOKI

Łac. *Althaea rosea* Cav. lub *Althaea rosea* L.

Bot. prawoślaz wysoki, malwa ogrodowa.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21).

Występowanie: hodowana przy domach i w ogrodach.

Rozmiar: do 3 m.

Wygląd: lodyga sztywna i gruba, pojedyncza; liście sercowate; kwiaty duże, kielichowate, w kolorze białym, kremowym, różowym, fioletowym, bordowym.

Cechy użytkowe: roślina ozdobna; dawniej na wsi nierozkwitłe kwiaty stosowano jako lekarstwo do przerywania ciąży (Paluch 1989: 108) i przy braku miesiączki (Paluch 1988: 185).

Botaniczna nazwa *prawoślaz* nie jest używana w gwarach w odniesieniu do gatunku *Althaea rosea*. Najczęściej jako określenie gatunku pojawiają się miana: *malwa*, *ślaz*, *ślazówka* (Pelcowa 2017: 286), *sztokróża* (MSGP: 283), *czarna róża*, *czarna malwa*, *ślaz ogrodowy*, *łopuchowa róża*, *ślaz ogrodowy* (Paluch 1989: 108).

Leksem *ślaz* jest kontynuantem psl. **slězъ* (Budziszewska 1965: 220) i od XV wieku określeniem kilku gatunków z rodziny ślazowatych (Spólnik 1990: 71). Oprócz języka polskiego występuje także w dł. *slěz*, gł. *slěz* / *šlez* / *šljez*, cz. *sléz*, ukr. *сльєз*, biał. *сьляз*, sch. *sljez*, błg. *слєз* (Budziszewska 1965: 220). Natomiast nazwa *malwa* trafiła do naszego języka albo bezpośrednio z łaciny — *malva* (Rogowska 1998: 93), albo jako wtórne zapożyczenie z niemieckiego — *Stockmalve* (Dubisz 1977: 121).

W latach 30. XX wieku na badanym obszarze zanotowano dla *malwy ogrodowej* nazwę *ślazowa róża* (Szulczewski 1932: 98). Podczas badań własnych w latach 1999–2000 informatorzy określali ten gatunek nazwami: *malwa*, *ślaz*, *ślazowa ruża*, *śląska ruża*. W *Małym słowniku gwary kujawskiej* wskazana została dla tego gatunku nazwa *ślazowa róża* (MSGK 2013: 53).

1. *malwa* — punkty: Lubodzień (2), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Chrośna (10), Kania (11), Żerniki (14), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

2. *malwa* / *ślazowa ruża* — punkty: Suchorączek (3), Wielki Sosnowiec (9), Ryszewko (13), Kobylnica (16), Wola Kożuszkowa (18).

Zestawienie *ślazowa róża* nie było dotąd notowane w innych gwarach poza Wielkopolską. Utworzone jest prawdopodobnie na wzór niemieckiego złożenia *Stockrose*, z którego oddzielono element *róża* i połączono z przydawką *ślazowa* pochodzącą od rodzimego określenia.

3. *ślazowa ruża* — punkt Kijewo (12).

4. *ślazowa ruża* / *śląska ruża* — punkt Józefkowo (7).

Zastanawiające jest pojawienie się wśród określeń *malwy* nienotowanego dotąd zestawienia *śląska róża*. Być może można je zaliczyć do indywidualizmów językowych, podała je bowiem tylko jedna informatorka. Przymiotnik *śląska* mógłby wskazywać na region, z którego pochodzi ten gatunek [a tak przecież nie jest! — przyp. aut.].

5. *ślaz* — punkt Zielonka (8).

6. *ślaz* / *malwa* — punkty: Wilkowo (1), Topola (15).

Przeprowadzone badania wskazują na zanikanie powszechnie używanej w latach 30. XX wieku nazwy *ślazowa róża* — występuje ona na Kujawach jedynie w rozproszeniu (wsie: Kijewo, Kobylnica) oraz na ich pograniczu z Wielkopolską (Ryszewko, Wola Kożuszkowa), na Pałukach (Józefkowo, Wielki Sosnowiec)

i w Krajnie (Suchorączek). Powszechna stała się natomiast nazwa znana z polszczyzny potocznej — *malwa* — zarówno na Kujawach (Chrośna, Kania, Żerniki, Topola, Pikutkowo, Redecz Wielki, Rakutowo, Rybno), jak i na ich pograniczu z Wielkopolską (Ryszewko, Wola Kozuszkowa), na Pałukach (Wielki Sosnowiec), a także w Krajnie (Wilkowo, Lubodzież, Suchorączek, Glinki, Gliszcz, Włóki). Jako określenie *malwy ogrodowej* została wskazana przez jedną rozmówczynię *śląska róża* (miano nieznane polskim gwarom), więc nazwę tę zaliczyć można do indywiduizmów językowych.

SŁONECZNIK ZWYCZAJNY

Łac. *Helianthus annuus* L.

Bot. *słonecznik zwyczajny*.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21).

Występowanie: hodowany w przydomowych ogrodach.

Rozmiar: 1–2,5 m.

Wygląd: gruba, prosta pojedyncza łodyga; liście szorstkie, w kształcie serca; kwiaty duże (dochodzące średnicą nawet do 40 cm), o żółtych płatkach.

Cechy szczególne: kwiaty obracają się za słońcem (heliotropizm).

Cechy użytkowe: ziarna *słonecznika* są powszechnie wykorzystywane w przemyśle spożywczym oraz w gospodarstwie domowym; w lecznictwie ludowym jego liście stosowane były na opuchliznę (Paluch 1988: 187).

Nazwa *słonecznik* (zarówno w języku polskim, jak i w innych językach, m.in. łac. *helianthus*, niem. *Sonnenblume*, r. *подсолнечник*, biał. *подсолнух / сланешник*) powstała w związku z heliotropiczną właściwością kwiatu tego gatunku — obraca się on bowiem za słońcem. Określenie to jest derywatem odprzymiotnikowym (formant *-ik*) od leksemu ‘słoneczny’. Nie jest jednoznacznie rozstrzygnięte, czy nazwa *słonecznik* jest kalką z łaciny *helianthus* ≤ gr. *helios* ‘słońce’ i *anthos* ‘kwiat’ (Maćkiewicz 1993: 528), czy też została przeniesiona z innych, rodzimych gatunków heliotropicznych (a trzeba pamiętać, że *słonecznik zwyczajny* *Helianthus annuus* L. sprowadzono z Ameryki dopiero ok. XVI wieku) — *cykorii podróżnika*, *lubinu*, *tawuły*, *poślónka* i *pięciornika rozłogowego* (Rogowska 1998: 132). Miano *słonecznik* powszechne jest w polszczyźnie potocznej i gwarach (zob. Kartoteka *Atlasu gwar polskich*; Klepacki 2016: 83; Kulak 2022b: 447; Pelcowa 2017: 420).

Na badanym obszarze informatorzy rozpoznając gatunek *Helianthus annuus*, podali jedynie nazwę *suonečník* (i warianty *suunečník*, *sonečník*), podobnie jak w badaniach prowadzonych na potrzeby *Atlasu gwar polskich* w latach 1989–1991 (KAGP).

1. *suonečník* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Józefkowo (7), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Żerniki (14), Topola (15), Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20), Rybno (21).

2. *śunečnik* — punkty: Zielonka (8), Kijewo (12), Ryszewko (13), Pikutkowo (17).
3. *sonečnik* — punkty: Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Kobylnica (16), Redecz Wielki (19).

W leksemie *sonečnik* można dostrzec unikanie etymologicznie uzasadnionej głoski *u*.

Podsumowując, nazwa *ślonecznik* jest jedynym określeniem *Helianthus annuus* dla całego obszaru Kujaw i terenów z nimi graniczących.

SZAŁEWIA LEKARSKA

Łac. *Salvia officinalis* L.

Bot. *szałwia lekarska*.

Kategoria: zioło (punkty 1–21), kwiat ozdobny (punkty 5, 8–13, 16, 18–20).

Występowanie: w Polsce hodowana w przydomowych ogrodach.

Rozmiar: 30–100 cm.

Wygląd: lodyga kanciasta, u nasady zdrewniała, na górze zielona; liście wydłużone, jajowate, drobno ząbkowane na brzegach, szarozielone; kwiaty siniofioletowe lub czerwone, zebrane na szczycie lodygi.

Cechy użytkowe: wywarem z suszonego zieleń płucało się usta przy bólach zębów i dżiąseł, pity także przy schorzeniach górnych dróg oddechowych, chorobach układu pokarmowego i chorobach kobiecych (Paluch 1988: 48); „ni mo równych sobie szalwia ji rumianek” (Łukaszewicz 2014: 164).

Cechy magiczne: wierżono, że jest to roślina przedłużająca życie — „kto je szalwię w maju — może żyć wiecznie” i „śmierć tego nie ubodzie, u kogo szalwia w ogrodzie” (MKZ: 91). Uśnięcie krzaku *szalwii* zapowiadało nieszczęście (zasł. w punkcie 17 Pikutkowo).

Nazwa *szalwia* (notowana w naszym języku od XV wieku — por. Spólnik 1990: 88) jest bezpośrednim zapożyczeniem z łaciny *salvia*, powstałym od czasownika *salveo* ‘być zdrowym, czuć się dobrze’ (Kamper-Warejko 2014: 150; MKZ: 91). Przez wieki uważano tę roślinę za panaceum na wszystkie choroby, na co wskazują przysłowia przytoczone w cechach magicznych gatunku.

Podczas badań własnych informatorzy podali następujące nazwy dla *Salvia officinalis*: *šauṽia* (*šauva*), *zajõnce pysčki*.

1. *šauṽia* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8).
2. *šauva* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
3. *šauva* / *zajõnce pysčki* (pl.) — punkt Kania (11).

Zestawienie *zajõnce pyszczki* (podane przez jednego informatora) nie było dotąd notowane w pracach poświęconych nazwom roślin. To (trafne) określenie nadane jest prawdopodobnie ze względu na podobieństwo drobnych dwuwargowych kwiatów *szalwii* do zajęczego pyszczka.

Z przedstawionego zestawienia wynika, iż zapożyczona nazwa *szalwia* przyjęła się w gwarach kujawskich i na terenach z nimi graniczących — podobnie zresztą jak w innych polskich gwarach, co potwierdzają m.in. wyniki badań P. Klepackiego (2016: 27), I. Kulak (2022: 4452), H. Pelcowej (2017: 435), E. Rogowskiej (1998: 133–134).

4.3. Rośliny wodne oraz występujące na mokradłach, bagnach i torfowiskach

BAGNO ZWYCZAJNE

Łac. *Ledum palustre* L.

Bot. bagno zwyczajne.

Kategoria: krzew (punkty 1–15, 19–21).

Miejsce występowania: bagna, bory bagienne, torfowiska.

Rozmiar: 50–150 cm.

Wygląd: gęsty, rozłożysty krzew kwitnący na biało, o skórzastych, wąskich liściach.

Cechy użytkowe: z powodu silnego zapachu używano się go w chałupach do odstraszania moli i prusaków — *ćarće żebro to my z babćo na mokraduax za lasem zberauy ja kŕituo. na mole nalepše ono jest i na inše robale, bo śherži okrutnie* (zasł. punkt 12 Kijewo); w lecznictwie ludowym stosowane w chorobach dróg oddechowych, chorobach układu pokarmowego oraz przy koklusz (Paluch 1988: 50).

Cechy szczególne: z wyglądu przypomina *rozmaryn lekarski*.

Bagno to roślina, której nazwę motywują miejsca jej występowania. Prasłowiańska nazwa **bagno* to 'blotnisty, grząski teren, moczary, trzęsawisko' (Spólnik 1990: 73; SEBor: 20). Nieprzekonująca jest etymologia Bańkowskiego, który stwierdza, iż pierwsza była nazwa botaniczna, a dopiero wtórnie nazwano miejsce porośnięte przez ten gatunek (SEBń, I: 25). Nazwy tej dla określenia *Ledum palustre* L. używa się od około XV wieku (SEB: 11; SES, I: 25). Forma identyczna występuje w dł. *bagno*, gł. *bahnjenc* / *wowče bahno*, ukr. *багно*, blr. *багун* (Szcześniak 2008: 124). Przytoczona forma jest traktowana przez W. Budziszewską (1965: 246) jako wspólny północnosłowiański archaizm. W polskich gwarach nazwa *bagno* funkcjonuje w wielu wariantach morfologicznych: *bagienko*, *bagienek*, *bagna*, *bagięć*, *bagnię*, *bagiet*, *bagnięt*, *bagiennik*, *bagniak*, *bagnać*, *bagniąc*, *bagnion*, *bagnik*, *bagun*, *bagnisko*, *bachulnik* (zob. SSiSL, II, 4: 64).

Na badanym obszarze podczas badań własnych odnotowano formy *bagno* (według MAGP jest to najczęściej używane określenie *Ledum palustre* — por. MAGP, XI: 63) oraz *bagńisko*, *ćarće żebro*:

1. *bagno* — punkty: Wilkowo (1), Lubodziez (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15).

2. *bagno* / *čarće źebro* — punkty: Kania (11) i Kijewo (12).

Zastanawiające jest użycie zestawienia *czarcie źebro*. Jedynie J.W. Szulczewski (1932: 94) określa tą nazwą dwa inne gatunki: *ostrożeń warzywny* (*Cirium oleraceum* L.) i *driakiew gołębią* (*Scabiosa columbaria* L.). Być może określenie *czarcie źebro* pojawiło się, ponieważ interlokutorzy (w punktach 11–12) nie potrafili jednoznacznie zaklasyfikować tej rośliny? Warto jednak podkreślić, iż nazwa ta występowała w polskich gwarach jako miano *bagna* (na co wskazała W. Stec (2021: 94)), a w kaszubszczyźnie można było spotkać podobną nazwę, opartą na leksemie ‘źebro’: *babie źebro* (zob. Sychta 1969, I: 10). Prawdopodobne jest więc, że *bagno* zwyczajne zostało określone mianem *czarcie źebro* ze względu na kształt liści — wąskich i długich, podobnych do ‘żebra’ (por. SGP, I: 270).

3. *bagno* / *bagńisko* — punkty: Redecz Wielki (19), Rakutowo (20) i Rybno (21).

Określenie *bagńisko* jest formacją sygnalizującą prawdopodobnie rozmiar nazywanej rośliny lub jej trujący charakter. Nazwę tę notuje także *Słownik gwar polskich* J. Karłowicza (I: 270).

Najpowszechniejsze miano gatunku *Ledum palustre* na badanym obszarze to *bagno* — nazwa ta pojawiła się we wszystkich wsiach kujawskich i miejscowościach graniczących z nimi. Odnotowano także w trzech wsiach (Redecz Wielki, Rakutowo i Rybno) na południowym krańcu Kujaw formę będącą zgrubieniem — *bagńisko*. Niezależnie od wskazanych nazw w dwóch miejscowościach północnych Kujaw (Kania, Kijewo) pojawiło się miano *czarcie źebro*. W punktach: Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18) *bagno* nie zostało rozpoznane.

DZIĘGIEL LEŚNY

Łac. *Angelica sylvestris* L.

Bot. *dzięgiel leśny*.

Kategoria: zioło (punkty 1–12, 14–17, 19–21).

Występowanie: lasy łęgowe, zarośla, mokre łąki, bagna, pola, ogrody, wilgotne, gliniaste gleby.

Rozmiar: 50–150 cm.

Wygląd: łodyga rozgałęziona; liście pierzaste, ciemnozielone; kwiaty baldachowate, białe lub różowe.

Cechy użytkowe: korzeń służy do sporządzania nalewek i likierów (jest aromatyczny) wykorzystywanych przy chorobach przewodu pokarmowego (Paluch 1989: 71); stosowany także przy połogu, chorobach dziąseł i zębów, a zewnętrznie przy bólach reumatycznych (Paluch 1988: 82).

Cechy szczególne: smak rośliny gorzki, piżmowokorzenny; *dzięgiel* rośnie w zwartych skupiskach, tworząc gęsty „dywan”.

Dzięgiel to roślina znana na ziemiach polskich od wielu tysięcy lat (pierwsze ślady jej występowania odnaleziono w Biskupinie w okresie halsztackim). Etymologia nazwy nie jest pewna. Najprawdopodobniej jest to wyraz prasłowiański, nieznany jednak na południu obszarów słowiańskich (SES, I: 203). Istnieje przypuszczenie, iż jest to leksem wiążący się z csł. *děgъ* ‘rzemień’ w połączeniu z r. *djagtyj* ‘silny’, *djagnut* ‘rósć’, stąd *dzięgiel* to ‘roślina o silnych skutkach’ (SEB: 112). Ponieważ jednak formy ruskie są zapożyczone z języka polskiego, etymologia ta nie wydaje się prawdopodobna (SES, I: 203). Bardziej przekonujące jest łączenie nazwy *dzięglu* z psł. **děgnati* ‘rosnąć, krzepnąć, stawać się silniejszym, zdrowszym’, stąd pierwotnie znaczyłoby to, iż mamy do czynienia z rośliną powodującą ‘wzmacnianie, zdrowienie’ (Spółnik 1990: 72).

Inne etymologie: M. Basaj uważa, że nazwa *dzięgiel* jest bohemizmem (Basaj, Siatkowski 1966, XII: 77), a według F. Sławskiego określenie to jest „wykolejonym wędrownym wyrazem kulturalnym” (SES, I: 202–203). Istnieje także hipoteza, iż nazwa *dzięgiel* jest fonetycznym wariantem łacińskiej nazwy rośliny *angelica*, pochodzącej od greckiego *ángelos* ‘posłaniec, anioł’ (zob. SSiSL, II, 4: 134; Waniakowa 2012: 169). W gwarach polskich pojawia się zarówno określenie *dzięgiel* (z wariantami morfologicznymi *dziegieć*, *dziegień*, *dziągło*, *dziegno*, *dzingliniec*, *dzięgielnica*), jak i nazwy: *anjelika*, *angelika*, *archanielika*, *anielskie ziele*, *litwor*, *litwor leśny*, *litworowe ziele*, *litworowy korzeń*, *litworowy kwiat*, *gołębie pokrzywy*, *girz* (SSiSL, II, 4: 134–135).

Na badanym obszarze podczas badań własnych zanotowano następujące nazwy dla gatunku *Angelica sylvestris*: *żeńgél* i *pieżyna*.

1. *żeńgél* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Żerniki (14), Topola (15), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).
2. *żeńgél* / *pieżyna* — punkty: Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Rybno (21). *Pierzyna* jako określenie *dzięglu* funkcjonuje prawdopodobnie dlatego, iż cechą charakterystyczną tej rośliny jest gęste zarastanie jakiegoś terenu (patrz: cechy szczególne). Odnosi się więc wrażenie, że ziemia jest szczególnie przykryta tą rośliną, jak ‘pierzyną’.

Powszechne określenie gatunku *Angelica sylvestris* na badanym obszarze to *dzięgiel* — nazwa ta pojawiła się we wszystkich wsiach kujawskich i miejscowościach graniczących z nimi. Odnotowano także w rozproszeniu nazwę *pieżyna* w południowej części Kujaw, w miejscowościach Kobylnica, Pikutkowo, Rybno. Brak materiału z wsi: Ryszewko (13) i Wola Kozuszkowa (18).

GRAŻEL ŻÓŁTY**Łac.** *Nuphar luteum* Sm.**Bot.** grążel żółty.

Kategoria: kwiat wodny (punkty 1–21).

Występowanie: stojące lub wolno płynące wody, jeziora, stawy.

Wygląd: liście pływające duże, skórzaste w kształcie serca; kwiat żółty o pięciu płatkach.

Cechy użytkowe: okłady ze świeżych liści stosowało się w lecznictwie ludowym na schorzenia skórne (na odmrożenia, wrzody z przeziębienia i spuchliznę), a także przy bólach głowy (Paluch 1988: 84).

Cechy szczególne: kwiaty mocno pachnące, po przekwitnięciu tworzy się w ich miejsce duży zielony „dzbanuszek”, kształtem podobny do makówki.

Nazwa *grążel* powstała prawdopodobnie od psł. czasownika **grqziti* **grqzajq* ‘grzęznąć, zanurzać się, pogrążyć’ (SES, I: 343; SEBń, I: 478). *Nuphar luteum* został określony tak ze względu na ścisły związek ze środowiskiem, w którym występuje — wodę. Pąki kwiatowe tego gatunku są pogrążone w wodzie i wynurzają się dopiero, gdy mają się rozwinąć. Po przekwitnięciu wracają pod powierzchnię.

Stara nazwa *grążel* nie przetrwała w odmianie potocznej naszego języka — podobnie jak i sam czasownik ‘grążyć’. Jedynie w gwarach określenie to jest zaświadczone w kilku punktach w okolicach Ostrołęki, Łañcuta, Białegostoku (por. Budziszewska 1974b: 297) oraz w okolicach Lublina (Pelcowa 2017: 170).

W materiałach J.W. Szulczewskiego (1932: 94, 99) *grążel* znaleźć można pod nazwą *bączywie* i *wole oko*. Nazwa *bączywie* pojawia się także w odniesieniu do obszaru Kujaw w *Słowniku Adama Fischera (Rośliny w wierzeniach 2016: 375)*. Podczas badań własnych w latach 1999–2000 informatorzy podali następujące nazwy dla *Nuphar luteum*: *kaćeńec* (*kaćyńec*), *gqska*, *kńeć*, *l’il’ia vodna*, *l’il’ia*.

1. *kaćeńec* — punkty: Gliszcz (5), Chrośna (10), Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21). Nazwa *kaczeniec* używana jest w gwarach jako określenie różnych gatunków, m.in. *grążela żółtego*, *knieci błotnej* i kilku odmian *jaskra*. Prawdopodobnie dzieje się tak ze względu na znaczne zewnętrzne podobieństwo tych wszystkich gatunków (por. hasła: *kńeć błotna*, *grążel żółty*). Informacja o nazwie *kaczeniec* w hasle *kńeć błotna*.
2. *kaćeńec* / *kaćyńec* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Kobylnica (16).
3. *kaćyńec* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Kania (11), Żerniki (14).
4. *kaćyńec* / *kńeć* — punkt Suchorączek (3).

Nazwa *kńeć* jest synonimem *kaczyńca*. Funkcjonowała ona w staropolszczyźnie początkowo jako *kniat*, *kniat*, a od XVI wieku także w formie *kńeć*. Nazwa prawdopodobnie wywodzi się od czasownika ‘niecić’, ponieważ kwiaty *Nuphar luteum* ‘błyszczą, palają’ (Rostafiński 1900, I: 163). Inna etymologia porównuje rekonstruowaną prapostać **knēts* z psł. **gnētiti* ‘głownia, palające

polano' (SES, II: 286) ze względu na intensywny kolor kwiatu. Z nazwą *kniewicz* (i wariantami: *kniewicz*, *kniat*) można spotkać się bardzo rzadko w gwarach wielkopolskich (MSGP: 105) oraz w Kieleckim (Cygal-Krupa 2005: 276).

5. *gąska* — punkty: Zielonka (8), Ryszewko (13).

Określenie *gąska* jest również synonimem *grązela*. Nazwa nawiązuje do określenia ptaka wodnego. Według W. Budziszewskiej (1974b: 281–300) nazwy roślin wodnych (m.in. *grązela*, *grzybienia*) bardzo często nawiązują do tzw. serii, np. seria nazw związanych z pojęciem grzyba (*kapeluny z bańkami* — *grążele żółte* z owocami), seria nazw związanych z określeniami zwierząt (*byki*, *wole oczy* — *grązel*) czy seria nazw związanych z ptakami wodnymi (*gąska*).

6. *l'il'ia* — punkt Kijewo (12).

Nazwa przeniesiona mylnie z *lilii białej* (informacje o nazwie w haśle *lilia biała*) mimo braku zewnętrznego podobieństwa obu roślin. Być może myłona ze względu na podobieństwo liści?

7. *l'il'ia wodna* — punkt Lubodzież (2).

Informacje o zestawieniu w haśle *grzybień biały*. Podobnie jak w wypadku określenia *lilia* w stosunku do *grązela* mamy nazwę nadaną prawdopodobnie ze względu na podobieństwo liści obu roślin.

Najpowszechniejsze miano gatunku *Nuphar luteum* na badanym obszarze to *kaczeniec* (z jednym wariantem fonetycznym) — nazwa ta pojawiła się niemal we wszystkich wsiach kujawskich i miejscowościach graniczących z nimi, a wyjątek stanowią kujawska wieś Kijewo i krajeńska wieś Lubodzież. Występowanie pozostałych określeń *grązela* ma charakter rozproszony. Nazwa *lilia* notowana jest na wschodnich Kujawach (w Kijewie) oraz w Krajnie (w Lubodzieży). Wersja z komponentem *lilia* poszerzonym o miejsce występowania (*lilia wodna*) również pojawia się w Krajnie, w Lubodzieży. Miano *gąska* spotkać było można na zachodzie Kujaw, w Ryszewku, a także w pobliżu Bydgoszczy, w Zielonce. Ostatnia nazwa *kniewicz* pojawiła się jedynie w Krajnie, w Suchorączku.

GRZYBIEŃ BIAŁY

Łac. *Nymphaea alba* L.

Bot. *grzybień biały*, *lilia wodna*.

Kategoria: kwiat wodny (punkty 1–21).

Występowanie: w stawach, w jeziorach starorzecz, w wodach stojących lub wolno płynących, kanałach.

Wygląd: liście okrągławe, pływające, skórzaste; kwiaty wielkie o licznych białych płatkach.

Cechy szczególne: kwiaty są otwarte tylko w dzień (od ok. godziny 7.00 do 17.00).

Cechy użytkowe: liście stosowane do okładów na ból głowy (Paluch 1989: 76), a także na choroby skórne (wrzody, wypryski i różę), wewnętrznie wywar z suchych liści stosowano na choroby układu oddechowego (Paluch 1988: 85–86).

Cechy magiczne: roślin tych nie należy przynosić do domu, ponieważ grozi to nieszczęściem (zasł. w punkcie 15 Topola i punkcie 20 Rakutowo).

Określenia gwarowe *grążela żółtego* i *grzybienia białego* są w większości wypadków polisemami (m.in. *gąska*, *kaczeniec*, *lilia*). Ich zasięg obejmuje bardzo często nie tylko obszar Polski, ale również inne kraje słowiańskie (por. Budziszewska 1974b: 281–300). Trudno jednoznacznie ustalić, co powoduje, iż dwa różniące się wyglądem gatunki otrzymują tę samą nazwę. Prawdopodobnie wynika to z przekonania, że są to rośliny pokrewne i mają podobne liście pływające po powierzchni wody (obie należą do rodziny grzybieniowatych).

Nazwa *grzybień* łączona jest z leksemem 'grzyb', przypuszczalnie ze względu na podobieństwo liści wodnej rośliny do kapelusza grzyba (Budziszewska 1965: 239). W staropolszczyźnie funkcjonowały określenia *grzybienie* / *grzybie* / *grzybień* / *grzybnik* / *grzybowie* (Rostański 1900, I: 161–162), obecnie nazwa *grzybień* jest spotykana głównie w gwarach mazowieckich i na wschodniej Lubelszczyźnie (Pelcowa 2017: 175), rzadziej na terenie Małopolski, Wielkopolski (Budziszewska 1974: 292–294) i Pomorza południowego (MSGP: 81).

W czasie badań własnych na badanym obszarze odnotowane zostały następujące nazwy określające *grzybienie białe*: *gąska*, *gżybeń* (*gżyb'ień*), *kaćyńec* (*kaćeńec*), *l'il'ia*, *l'il'ia wodna*, *onufer*.

1. *l'il'ia* — punkty: Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Żerniki (14), Topola (15), Pikutkowo (17).
Nazwa przeniesiona z *lilii białej*, ze względu na podobieństwo kwiatów obu gatunków (por. hasła *grążel żółty*, *lilia biała*). W średniowieczu *grążel*, podobnie jak *lilia biała*, był symbolem czystości.
2. *l'il'ia* / *onufer* — punkt Wilkowo (1).
Określenie *onufer* jest zniekształconą formą rzadko stosowanej w języku polskim nazwy *nenufar*. Choć z tą nazwą (jako łacińską) można spotkać się już w rękopisach średniowiecznych, to do słowników języka polskiego trafiła ona dopiero w XIX wieku (prawdopodobnie przez język francuski — *nénuphar*). Upowszechniła się dzięki J. Słowackiemu, który wielokrotnie użył jej w *Lilli Wenedzie*.
3. *l'il'ia* / *kaćeńec* — punkt Rybno (21).
Nazwa *kaczeniec* jako określenie gatunku *Nymphaea alba* występuje na obszarze Polski sporadycznie (Budziszewska 1974: 285).
4. *l'il'ia wodna* — punkt Suchorączek (3).
Zestawienie *lilia wodna* pojawia się jako określenie *grzybienia* dość często. Nazwa ta funkcjonowała już w staropolszczyźnie i swoją popularność zawdzięcza symbolice obrazów kościelnych (patrz: hasło *lilia biała*). Przymiotnik *wodna* wskazuje w tym wypadku na konkretny gatunek (*grzybień biały*) i miejsce jego występowania.
5. *l'il'ia wodna* / *kaćeńec* — punkt Redecz Wielki (19).
6. *l'il'ia wodna* / *gżybeń* — punkt Kania (11).
7. *l'il'ia wodna* / *gżyb'ień* — punkt Lubodzież (2).
8. *kaćeńec* / *kaćyńec* — punkt Kobylnica (16).

9. *kaćńec* — punkt Wola Kozuszkowa (18).
10. *kaćńec* — punkt Glinki (4).
11. *gąska* — punkty: Zielonka (8), Ryszewko (13), Rakutowo (20).

Na badanym obszarze Kujaw i pobliskich im terenów odnotować można aż sześć różnych określeń dla gatunku *Nymphaea alba*, jednak najpopularniejszym określeniem jest tu *lilia*, występująca na całych zachodnich Kujawach, wzdłuż linii Wisły (wsie Chrośna, Kijewo, Topola, Pikutkowo), na południu Kujaw (wieś Rybno), na Pałukach (wsie Józefkowo i Wielki Sosnowiec) i w trzech wsiach Krajny (Wilkowo, Gliszcz, Włóki). Wersja z komponentem *lilia* poszerzonym o miejsce występowania (*lilia wodna*) pojawia się w rozproszeniu na zachodnich Kujawach (wsie Kania, Redecz Wielki) i w Krajnie (wsie Lubodzież, Suchorączek). Kolejne nazwy także notuje się w znacznym rozproszeniu: *grzybień* — na zachodzie Kujaw (w Kani) i w Krajnie (w Lubodzieży); *kaczeniec* — na zachodzie Kujaw (w Kobylnicy, Redeczu Wielkim i Rybnie), na pograniczu Kujaw i Wielkopolski (we wsi Wola Kozuszkowa) i w Krajnie (w Glinkach); *gąska* — na południu Kujaw (we wsi Zielonka), na zachodzie Kujaw (w Ryszewku) oraz w pld.-zach. części tego regionu (w Rakutowie). Zniekształcona nazwa *onufer* pojawiła się zaledwie raz w Krajnie (we wsi Wilkowo).

KNIEĆ BŁOTNA

Łac. *Caltha palustris* L.

Bot. *kniewicz błotna*, *kacziniec*.

Kategoria: chwast (punkty 1–21).

Występowanie: mokre łąki, błota, rowy, brzegi jezior i strumieni.

Rozmiar: 25–50 cm.

Wygląd: łodyga u góry rozgałęziona, soczysta; liście połyskujące, ciemnozielone, jajowate; kwiaty duże, pięciopłatkowe, intensywnie żółte.

Cechy użytkowe: wywarem z *kniewi błotnej* leczono dawniej na wsiach gruźlicę (Pałuch 1988: 186), a na choroby skóry (wrzody, ropnie) stosowano liście tej rośliny (Pałuch 1989: 81).

Cechy szczególne: smak ostry, palący.

Nazwa *kniewicz* (ewentualnie *kniat*) podczas badań własnych była niespotykana na badanym obszarze, choć jeszcze kilkadziesiąt lat temu powszechna (por. SGP, II: 384; Szulczewski 1932: 96). Lud na Kujawach dawniej określał *kniewicz* mianem *wole oczy*. W Poznańskim (i Łowickim) do *kniewi* odnosiła się także nazwa *kacziniec*, a niekiedy *żółty kwiat* (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 194).

Zebrane podczas badań własnych nazwy dla *Caltha palustris* to: *kaćńec* (z wariantem fonetycznym *kaćńec*), *kać pyski*. W materiałach spisanych w latach 30. XX wieku przez J.W. Szulczewskiego (1932: 96) określenia *kniewi* to *kniat*, *kacziniec*.

1. *kaćńec* — punkty: Suchorączek (3), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Wielki Sosnowiec (9), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14).

Leksem *kaczyniec* znany był w polszczyźnie już w XV wieku (por. Jeliński 1980: 27). Ta staropolska nazwa jest kalką z śrlac. *anetaria*, wywodzoną od łac. *anas* ‘kaczka’ (SEBor: 218), z dodanym sufiksem *-iniec* / *-yniec* charakterystycznym dla nazw roślinnych, np. *sączyniec*, *ptaszyniec* (SEB: 212; SES, II: 15–16; Waniakowa 2021b: 40).

2. *kaćyniec* / *kaćenec* — punkty: Wilkowo (1), Topola (15), Kobylnica (16), Piłkutowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
3. *kaćenec* — punkty: Lubodzież (2), Gliszcz (5), Zielonka (8), Chrośna (10), Rakutowo (20), Rybno (21).
4. *kaćenec* / *kaćyniec* / *kaće pyski* — punkt Kania (11).

Zestawienie *kacze pyski* — u Szulczewskiego takie miano nosi *wyżlin polny* (1932: 95) — odwołuje się do leksemu *kaczyniec* i związane jest z podobieństwem kwiatu do ‘kaczego dziobu’. Zestawienie to nie jest notowane w innych źródłach, choć nazwę o podobnej motywacji spotkać można na Podhalu (Kulak 2022b: 443). Według J. Waniakowej „ich motywacja jest jednakowa i odnosi się do miejsca występowania knieci, skojarzonego potem z kaczka” (2021b: 42).

Powszechne określenie gatunku *Caltha palustris* na badanym obszarze to *kaczeniec* (z wariantem *kaczyniec*) — nazwa ta pojawiła się we wszystkich wsiach kujawskich i miejscowościach graniczących z nimi. Druga nazwa, odnotowana na terenie zachodnich Kujaw (we wsi Kania), także łączy się z leksemem *kaczka* i brzmi *kacze pyski*.

NIEZAPOMINAJKA BŁOTNA

Łac. *Myosotis palustris* L.

Bot. *niezapominajka błotna*.

Kategoria: kwiat (punkty 1–21).

Występowanie: mokre łąki, lasy, rowy oraz brzegi wód stojących i wolno płynących.

Rozmiar: 15–50 cm.

Wygląd: liście podługne, lancetowate; łodyga kanciasta; kwiaty błękitne, drobne, złożone z pięciu płatków.

Cechy użytkowe: do zdobienia domów, ołtarzy, bukietów weselnych, wycinanek (SSiSL, II, 3: 183).

Nazwa *niezapominajka* jest kalką. Pochodzi albo z języka niemieckiego *Vergiss-mein-nicht* (SEBń: II, 314), albo z języka rosyjskiego *незабудка* (określenie związane z prasłowiańskim czasownikiem **zabyti* — Budziszewska 1972: 116) i ma podobną motywację w większości języków słowiańskich (SSiSL, II, 3: 181). Wspomniane miano występuje powszechnie na obszarze Polski, jedynie na Mazowszu i wschodnich oraz południowych ziemiach często zastępują ją określenia *niezabudka* lub *niebioska* (por. Dubisz 1977: 125; Kulak 2022b: 450; MSGP: 155; Pelcowa 2017: 318).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *niezapominajka* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP), podobnie w Kartotece *Słownika gwar polskich* (KSGP). Podczas badań własnych w latach 1999–2000 informatorzy podali następujące nazwy dla *Myosotis palustris*: *niezapominaika*, *zapominaika*, *żabę oczka*. Natomiast K. Podczaska wskazała także nazwę *niezabudki* (pl.) (MSGK 2013: 38).

1. *niezapominaika* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Zielonka (8), Chrośna (10), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *niezapominaika* / *zapominaika* — punkt Kania (11).
Nazwa *zapominaika* powstała na skutek redukcji partykuły ‘nie’ występującej w roli prefiksu. Można uznać ją za zniekształconą.
3. *zapominaika* — punkty: Kijewo (12), Ryszewko (13).
4. *niezapominaika* / *żabę oczka* (pl.) — punkty: Józefkowo (7), Wielki Sosnowiec (9).

Zestawienie *żabie oczko* / *oczka* (lub *żabie oczki*) spotkać można współcześnie także w gwarach Lubelszczyzny (Pelcowa 2017: 511–512), Podhala (Kulak 2022b: 450), na Mazowszu i Śląsku oraz w Małopolsce (MSGP: 360). Ta kompozycja pojawiła się w języku polskim w XVI wieku (por. SPXVI, XVIII: 307). Poza tym były także inne, w których jednym z członów był deminutyw ‘oczko’ — u Stanka *kotcza oczka* i u Kluka *ptasie oczko niezapominaj mnie* (Spółnik 1990: 33). Wspomniane nazwy zostały nadane ze względu na podobieństwo kwiatu do oczu różnych zwierząt.

Powszechne określenie gatunku *Myosotis palustris* na badanym obszarze to *niezapominajka* — nazwa ta pojawiła się niemal na całych Kujawach i w miejscowościach graniczących z nimi, wyjątkiem były wsie na wschodzie (Kijewo) i zachodzie (Ryszewko) regionu. Tu funkcjonowała nazwa zniekształcona — *zapominaika*. Obie te nazwy odnotowano jeszcze w jednej wsi na wschodzie Kujaw, w Kani. Ponadto na Pałukach dwukrotnie pojawiło się w dwóch pobliskich sobie wsiach zestawienie *żabie oczka* (Wielki Sosnowiec i Józefkowo). Podane przez K. Podczaską miano *niezabudka* (MSGK 2013: 38) nie zostało wskazane przez informatorów podczas badań własnych.

PAŁKA SZEROKOLISTNA

Łac. *Typha latifolia* L.

Bot. *pałka szerokolistna*.

Kategoria: zioło (punkty 2–20), kwiat (punkty 1–15, 17, 19–21).

Występowanie: brzegi wód, rowy.

Rozmiar: 1,5–2 m.

Wygląd: łodyga pojedyncza, obła; liście długie, szarozielone o ostrych krawędziach; kwiat brązowy, puszysty, w dotyku podobny do pluszu.

Cechy użytkowe: puch z kwiatostanów przykładany był na oparzenia (Paluch 1988: 102) i na Kujawach na zranienia (Paluch 1989: 101); lodygi używane były w plecionkarstwie (zasł. *koszyki maue z l'isici jatki moje pletl'i* — punkt 7 Józefkowo).

Nazwa *pałka* została nadana gatunkowi *Typha latifolia* ze względu na swój specyficznie wyglądający kwiatostan — podobny kształtem do 'pałki' (psł. **pala* 'gruby kij, pałka', zdrobniale **palaka* — SEBor: 409). Określenie to odnotował jako nazwę *Typha latifolia* Spiczynski w 1542 roku (Spólnik 1990: 35) i funkcjonowała ona na równi z inną staropolską nazwą — *rogoż* / *rogoża* (spotykaną także m.in. w ukr. *rohiz* / *rohoza*, r. *pazosa* / *pazoz*, błr. *pazowka*) (Budziszewska 1965: 209).

Dawniej na Kujawach dla *Typha latifolia* używano powszechnie określenia *pałka* (Szulczewski 1932: 98). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano jedynie nazwy: *labuzie* / *roguzie* / *roguziok* / *wis* (KAGP). Podczas prowadzenia badań własnych w latach 1999–2000 nazwa *pałka* pojawiła się również, ale w zaledwie pięciu miejscowościach. Ponadto zanotowano także inne określenia tej rośliny: *baża* (oraz deminutywum *baśka*), *rogoś*, *rogużak* oraz zestawienie *pauka wodna*.

1. *baża* — punkty: Glinki (4), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9).

Bazia to przenośne określenie funkcjonujące zarówno w botanicznej nomenklaturze⁸, jak i potocznej odmianie polszczyzny⁹. W gwarach (podobnie jak w stylu potocznym) nazwa ta została przeniesiona z kwitnących gałązek *wierzby* na roślinę zupełnie z nimi niespokrewnioną — *pałkę szerokolistną*, prawdopodobnie ze względu na niezwykłą miękkość kwiatostanów obu tych gatunków (por. Waniakowa 2012: 68).

2. *baża* / *pauka* — punkty: Wilkowo (1), Gliszcz (5), Kobylnica (16).
3. *baża* / *rogoś* — punkt Lubodzież (2).

Stara nazwa *rogosz*, znana także innym językom i dialektom słowiańskim nie tylko jako określenie *pałki szerokolistnej*, ale także *situ rozpięzchłego* *Juncus effusus* L. oraz kilku gatunków *turzycy*, obecnie sporadycznie pojawia się w polskich gwarach w wariantach morfologicznych *rogożina* / *rogożyna* / *rogóż* w Małopolsce (MSGP: 238) i na Lubelszczyźnie (Pelcowa 2017: 394) i fonetycznych *rogózie* w Wielkopolsce (MSGP: 238). Brückner wywiódł tę nazwę od psł. **rogosz* ≤ **rogb* (SEB: 461). Według Sławskiego jest to mało prawdopodobne, ponieważ formant *-oz* łączy się z podstawami werbalnymi (SPSŁ, II: 235).

⁸ „[T]yp kwiatostanu groniastego; odmiana kłosa z siedzącymi albo krótkoszypułkowymi, uproszczonymi kwiatami lub ich pęczkami na wydłużonej, wiotkiej osi, często zwisającej (np. u orzecha włoskiego); po przekwitnięciu bazia w całości odpada; występuje u roślin drzewiastych” (WEP PWN 1962: 653).

⁹ „[G]ałazka, zwłaszcza wierzby, z tym kwiatostanem” (USJP 2003, I: 210).

4. *baża / baśka* — punkt Rybno (21).
Forma *bażka* (formant *-ka*) jest deminutywem od *bazia*.
5. *baśka* – punkty: Włóki (6), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20).
6. *pauka / rogużak* — punkt Redecz Wielki (19).
Określenie *roguziak* to forma derywowana od leksemu *rogoż* (derywacja dodatnia, formant *-ak*).
7. *pauka / pauka wodna* – punkt Suchorączek (3).
Tylko raz zanotowane zestawienie *pałka wodna* wskazuje bezpośrednio na miejsce występowania tego gatunku.

Najpowszechniejsze miano gatunku *Typha latifolia* na badanym obszarze to *bażka* — nazwa ta pojawiła się niemal we wszystkich wsiach kujawskich (wyjątek stanowią dwie wsie położone na zachodzie Kujaw — Kobylnica i Redecz Wielki). Określenie *bazia* występuje na Kujawach jedynie w dwóch oddalonych od siebie wsiach na zachodzie regionu (w Kobylnicy i Rybnie), a także na Pałukach (Józefkowo, Wielki Sosnowiec) i w Krajnie (w Wilkowie, Lubodzieży, Glinkach, Gliszczu). Nazwy *rogoż* i *roguziak* pojawiły się w jednej miejscowości — *rogoż* w Krajnie (w Lubodzieży), a *roguziak* na zachodnich Kujawach (w Redeczu Wielkim i w KAGP w pobliżu, w miejscowości Wola Kozuszkowa). Najstarsza nazwa (podawana przez J.W. Szulczewskiego) *pałka* odnotowana została w jednej kujawskiej wsi (w Redeczu Wielkim) i we wsi krajeńskiej (w Suchorączku). Nazwa precyzująca miejsce występowania *pałki* — *pałka wodna* wskazana została przez informatorów tylko w Krajnie, w Suchorączku.

RZĘSA DROBNA

Łac. *Lemna minor* L.

Bot. rzęsa drobna.

Kategoria: roślina wodna (punkty 1–21).

Występowanie: wody stojące — stawy, jeziora, kanały.

Rozmiar: średnica 2–3 mm.

Wygląd: bardzo drobna roślina pływająca o czterech kolistych niby-płatkach, część podwodna to 3–4 nitkowate korzonki.

Cechy użytkowe: ceniony pokarm ptactwa domowego (kaczek) — zaśl. *bo żeśotem dla kačkuv my njejo vybjeŕal*’i (punkt 4 Glinki), *to karma dla kačkuv nalepša* (punkt 7 Józefkowo).

Określenie *rzęsa* to leksem ogólnosłowiański, ale jako nazwa gatunku *Lemna minor* poza językiem polskim występuje tylko w górnołużyckim *rjasa* oraz w ukraińskim *ряска*, białoruskim *пяска* i rosyjskim *ряска* (Budziszewska 1965: 205–206). Prasłowiańska forma **ręsa* ‘strzęp, frędzel’ (Spólnik 1990: 65) lub ‘coś strzępiastego’ (SEBor: 535) wskazuje, że nazwa nadana została od ogólnego pokroju rośliny.

Podczas badań własnych informatorzy podawali następujące określenia dla *Lemna minor*: *żęsa* (*żyśa*), *żeńsień*, *kaćyńec*.

1. *żęsa* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Żerniki (14), Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
2. *żęsa* / *żyśa* — punkt Kobylnica (16).
3. *żyśa* — punkty: Kania (11), Ryszewko (13), Rybno (21).
4. *żęsa* / *kaćyńec* — punkt Gliszcz (5).

Określenie *kaczyńiec* jest notowane także dla *Lemna minor* w okolicach Augustowa (Budziszewska 1965: 206; Wojtkiewicz 2005: 177). Można je spotkać również jako nazwę innych gatunków roślin: *grąźela żółtego* i *knieci błotnej*. Informatorzy pytani, dlaczego określają *rzęśę drobną* mianem *kaczyńiec*, wskazywali, że jest to pokarm dobry dla 'kaczek' (patrz: cechy użytkowe gatunku).

5. *żęsa* / *żeńsień* — punkt Rakutowo (20).

Nazwa *rzęsień* utworzona przy pomocy formantu *-eń* (produktywnego w staropolszczyźnie — SJDS: 193), często spotykanego w określeniach botanicznych, np. *grzybień*, *smoleń*, *żółcień*. Brak tego miana w innych pracach poświęconych nazwom roślin.

6. *kaćyńec* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7).

Najpowszechniejsze miano gatunku *Lemna minor* na badanym obszarze to *rzęsa* (z jednym wariantem fonetycznym) — nazwa ta funkcjonowała na całych Kujawach i w większości wsi sąsiadujących z tym obszarem (z wyjątkiem pałuckiej wsi Józefkowo i krajeńskich wsi Wilkowo, Glinki, Gliszcz, Włóki). W tych miejscowościach *rzęsa drobna* określana była przez mieszkańców nazwą *kaczyńiec*. Trzecie odnotowane miano *rzęsień* pojawiło się w jednej wsi w pld.-wsch. części Kujaw, w Rakutowie.

TATARAK ZWYCZAJNY

Łac. *Acorus calamus* L.

Bot. *tatarak zwyczajny*.

Kategoria: roślina wodna, ziele (punkty 1–21).

Występowanie: brzegi stawów i innych wód, mokradła, podmokłe rowy, błota.

Rozmiar: do 1 m.

Wygląd: łodyga trójboczna, u nasady czerwona; liście szerokie, szablaste, mięsiste, na końcu zastrzone.

Cechy użytkowe: napar z kłączy stosowany był w wsiach w chorobach układu pokarmowego (ból brzucha, biegunki), a także przy chorych zębach i dziąsłach; zewnętrznie stosowany do płukanek na włosy (na łupież); dodawany do wody przy kąpieli noworodków (Pałuch 1988: 67); w Zielone Świątki dekorowało się nim domy (a dawniej wykładano nawet gliniane podłogi) — zaśl. *pšed vojno to bapća klepisko tatarakem okuadaju na želone šfontk i iak tam pačnaju* (punkt 12 Kijewo).

Cechy szczególne: smak kłączy gorzki, korzenny, podobny do imbiru.

Przyjmuje się, iż *Acorus calamus* został sprowadzony do Polski przez Tatarów (używali go do dezynfekcji wody) i stąd otrzymał nazwę — *tatarak* (SEB: 567; Budziszewska 1965: 250; SSiSL, II, 4: 406). W. Boryś wskazuje jednak, że jest to zapożyczenie pośrednie z języka ukraińskiego *tatárak* i *tatárs'ke zillja* pochodzące od nazwy etnicznej *tatary* 'Tatarzy' (SEBor: 629).

Na terenie Kujaw dla gatunku *Acorus calamus* J.W. Szulczewski podawał określenie *taterak* albo *łobuzie* (1932: 96, 99). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano jedynie nazwę *taterok* (KAGP). Podczas badań własnych informatorzy używali następujących nazw: *kalmus*, *uabuże* (pl.), *tatar*, *tatarak* (*taterak*). Natomiast K. Podczaska zanotowała określenie *łabuzie* (MSGK 2013: 33).

1. *tatarak* — punkty: Suchorączek (3), Gliszcz (5), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *tatarak* / *taterak* — punkt Kania (11).
3. *taterak* — punkt Kijewo (12).
4. *tatarak* / *tatar* — punkt Chrośna (10).

Określenie *tatar* można zaliczyć podobnie jak *tatarak* do eponimów.

5. *tatarak* / *uabuże* (pl.) — punkty: Józefkowo (7), Ryszewko (13).
Określenie *łabuzie* (tylko jako *pluralia tantum*), znane w staropolszczyźnie jako *łabuzie* / *łobozg* 'zielsko, chwasty' (SPXVI, XII: 424; SEB: 310), używane było także w Krajnie (Kołatka 2020: 81) i Wielkopolsce jako nazwa *tataraku* (Budziszewska 1965: 210; Szulczewski 1932: 96) oraz każdego „wodnego zielska między sitowiem” (Kolberg 1867b: 272) czy „zielska na trzęsawisku” (SGP, III: 57). Etymologia tego określenia nie jest znana, Vasmers (1954, II: 1) zestawia ją ze stind. *libuja* 'sitowie', 'roślina pnąca'.
6. *tatarak* / *kalmus* — punkty: Glinki (4), Włóki (6).
Nazwa *kalmus* to zapożyczenie bezpośrednie drugiego członu łacińskiej nazwy gatunkowej *calamus* 'trzcina, źdźbło, lodyga', które trafiło do gwar prawdopodobnie za pośrednictwem języka niemieckiego. Nazwa ta spotykana jest na Pomorzu południowym i Kaszubach (MSGP: 94; Sychta 1972, II: 121).

7. *kalmus* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2).

Przeprowadzone badania własne wskazały na utrzymywanie się na Kujawach nazw znanych w latach 30. XX wieku. Najpowszechniejszym mianem gatunku *Acorus calamus* na badanym obszarze był eponim *tatarak* (z jednym wariantem fonetycznym *taterak*) — nazwa ta funkcjonowała na całych Kujawach i w większości wsi sąsiadujących z tym obszarem (z wyjątkiem wsi w północnej Krajnie: Wilkowo i Lubodzież). W tych miejscowościach (oraz w sąsiadujących z nimi wsiach Glinki i Włóki) używano nazwy *kalmus*, która pojawiła się w tamtejszej gwarze zapewne pod wpływem kaszubszczyzny i języka niemieckiego (zob. MSGP: 94; Sychta 1972, II: 121). Dwukrotnie w rozproszeniu zanotowane

zostało określenie *łabuzie* — raz na Pałukach (wieś Józefkowo) i raz na pograniczu Wielkopolski wschodniej i Kujaw zachodnich (we wsi Ryszewko). Skrócona forma eponimiczna *tatar* odnotowana została jedynie na wschodnich Kujawach we wsi Chrośna jako synonim *tataraku*.

TRZCINA POSPOLITA

Łac. *Phragmites communis* Trin.

Bot. *trzcina pospolita*.

Kategoria: roślina wodna (punkty 1–21).

Występowanie: brzegi wód stojących lub wolno płynących, podmokłe łąki.

Rozmiar: 1–4 m.

Wygląd: rodzaj trawy o barwie sinozielonej, zakończonej brązową wiechą.

Cechy użytkowe: nadaje się na kiszonki; młode pędy przeznacza się na karmę dla koni; wyciąg z kwiatostanów służył do barwienia wełny na zielono (Mowszowicz 1987: 261); łodygi używane są w plecionkarstwie oraz budownictwie (sufity, maty), bowiem *čćina jest čėńčėjša ĵak taterok i dobra do pleceńa* (zasł. punkt 16 Kobylnica).

Nazwa *trzcina* (z formantem *-ina*, a w staropolszczyźnie *treść*) kontynuuje prasłowiańską postać **trǣstina* od psł. **trǣst* 'trzcina' (SEBor: 648). Określenia z sufiksem *-ina* są charakterystyczne dla: płb. *trastěina*, dł., gł. *ščina*, cz. *třtina*, slc. *trstina*, ukr. *тpocтuнa*. Natomiast formy bezprzyrostkowe można spotkać m.in. w płb. *trast*, slc. *trst* ', r. *mpocmь*, słowen. *trst*, sch. *trst* (Budziszewska 1965: 209–210). To ogólnosłowiańskie miano znane jest także polskim gwarom.

W Wielkopolsce określenia gatunku *Phragmites communis* — *trzcina* spotkać można w różnych postaciach fonetycznych (przede wszystkim zróżnicowana jest nagłosowa grupa spółgłoskowa): *tščina*, *tščina*, *stščina*, *ščina*, *št'ina*, *ščina*, *čščina*, *čćina*, *ććina*, *ćšina*, *χščina*, *χćina*, *kščina*, *kćina*, *kćina*. Także na tym obszarze notowana była nazwa *uoz* / *oza* (AJKLW, II: 52–53).

Podczas badań własnych informatorzy podali następujące warianty fonetyczne nazwy *trzcina*: *čćina*, *ććina*, *ščina*, *ščina*, *tščina* (o różnym stopniu asymilacji grupy nagłosowej) oraz formę z nagłosowym *k*– *kščina*.

1. *čćina* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Chrośna (1), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rybno (21).
2. *čćina* / *ććina* — punkt Kobylnica (16).
3. *čćina* / *ščina* — punkt Rakutowo (20).
4. *čćina* / *ščina* — punkt Kania (11).
5. *ščina* — punkt Włóki (6).
6. *ščina* — punkt Zielonka (8).
7. *ććina* / *tščina* — punkt Wielki Sosnowiec (9).
8. *kščina* — punkt Kijewo (12).

Podsumowując, nazwa *trzcina* (z licznymi wariantami fonetycznymi) jest jedynym określeniem *Phragmites communis* dla całego obszaru Kujaw i terenów z nimi graniczących, co jest potwierdzeniem dużej wariantywności fonetycznej nazwy *trzcina* odnotowanej dla tego terenu w Kartotece *Atlasu gwar polskich* (KAGP).

4.4. Krzewy i krzewinki

BERBERYS ZWYCZAJNY

Łac. *Berberis vulgaris* L.

Bot. *berberys zwyczajny, kwaśnica zwyczajna, kwaśnica pospolita*.

Kategoria: krzak (punkty 1–21).

Występowanie: brzegi lasów, zarośla, zbocza, miedze.

Rozmiar: 1–2,5 m.

Wygląd: rozłożysty, o jajowatych liściach i szkarłatnoczerwonych owocach; charakterystyczne białe ciernie.

Cechy użytkowe: chłopci uznawali często *berberys* za roślinę szkodliwą, bowiem była ona pośrednim żywicielem niebezpiecznej rdzy pszenicy (MKZ: 211; Paluch 1988: 71); w lecznictwie ludowym używano wywaru z korzeni w chorobach układu pokarmowego oraz w bólach głowy (Paluch 1988: 71).

Berberys to krzew występujący w całej Europie. Ogólnopolska nazwa jest zapożyczeniem bezpośrednim z języka łacińskiego *berberis* (Spółnik 1990: 111). Pojawiła się ona na przełomie XVIII i XIX wieku, zastępując wcześniejsze określenia:

— *piwnik* — nazwa znana jedynie w języku polskim i czeskim, prawdopodobnie będąca w naszym języku zapożyczeniem ze staroczeskiego;

— *białe ciernie* — określenie nadane ze względu na charakterystyczne białe ciernie, które występują na tej roślinie;

— *kalina włoska* — nazwa przeniesiona z innego gatunku *kaliny koralowej*, ze względu na zewnętrzne podobieństwo obu roślin. Zastanawiające jest jedynie pojawienie się przymiotnika „włoska” — odsyła to nas do kraju, z którego zdaniem użytkowników pochodzi gatunek (Spółnik 1990: 85).

Na badanym obszarze we wszystkich punktach pojawiła się jedynie nazwa ogólnopolska *berberys*. Nie zanotowano żadnych synonimów.

BEZ DZIKI CZARNY

Łac. *Sambucus nigra* L.

Bot. *bez czarny, bez lekarski*.

Kategoria: krzew (punkty 1–21), drzewo (punkty 5, 7, 11, 20–21).

Występowanie: nadrzeczne zarośla, lasy, przychacia, ogrody.

Rozmiar: 3–10 m.

Wygląd: lodygi zdrewniałe, rozłożyste; liście jajowate; kwiat kremowobiały o odurzającym zapachu, zebrany w duże baldachy; po przekwitnięciu zwisające, drobne czarne owoce.

Cechy użytkowe: kwiat jest skutecznym środkiem na przeziębienia (działa napotnie i przeciwgorączkowo), a także przy dusznościach (Paluch 1988: 23); z dojrzałych owoców robiono przetwory (soki, dżemy); sok stosowany był jako surowiec barwierski, a dawniej jako lek przeciw kołtunowi (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 83).

Cechy szczególne: intensywny, nieprzyjemny zapach kwiatostanów.

Cechy magiczne: pod krzakiem *czarnego bzu* siedzi zły duch (nazywany niekiedy bajstruk), a więc takiego krzewu nie można wycinać czy wyrwać — jeśli jednak tak się zrobi, człowieka czeka nieszczęście lub poważna choroba, a nawet śmierć (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 80; Paluch 1988: 24).

Czarny bez to krzew nazywany „apteczką tych, którzy mieszkają na wsi” (WKZ: 115). Na naszych ziemiach znany był od wielu wieków. Jego nasiona znaleziono podczas wykopalisk archeologicznych m.in. w Biskupinie, Gnieźnie, na Wawelu (Nowiński 1980: 50). Na wsiach sadzono go na podwórkach, przy pomieszczeniach gospodarskich (oborach, chlewach), ponieważ jego intensywna woń działa odstrasżająco na gryzonie i owady (patrz. cechy szczególne gatunku) — zaśl. *“on śmierzi okrutnie i muży go nie lubo* (punkt 12 Kijewo).

Forma prasłowiańska **bъzъ* jest zazwyczaj kojarzona z nazwą odziedziczoną z języka indoeuropejskiego. Jednak jej etymologia nie jest jasna, czasami kojarzy się ją z nazwą *buka* **bhāgōs* albo z kurd. *bûz* — *wiąz* (SES, I: 30; SEBń, I: 42; Wajda-Adamczykowa 1989: 77; SEBor: 25). Do formy polskiej najbardziej zbliżone są: płb. *baz*, dł. *baz*, gł. *bóz*, stcz. *bez* / *bezh*, ślc. *baza*, *baz* / *boz* / *buz*(yna).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano następujące nazwy *bzu czarnego*: *biały bez*, *czarny bez*, *dziki bez* / *bez dziki*, *śmierdzący bez* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Podczas badań własnych informatorzy podali następujące określenia dla *Sambucus nigra*: *best*, *čarny bes*, *żiki bes*.

1. *best* / *żiki bes* — punkt Rybno (21).

Forma gwarowa *best* wywodzi się również z psł. **bъzъ*. Wygłosowa spółgłoska z ubezdźwięczniała się, ale prawdopodobnie w związku z tendencją do podtrzymywania wyraźnego zakończenia w leksemie dodawano do niej głoskę zwartą *t* (Dubisz 1977: 79). Stąd postać spotykana w różnych gwarach (Warmii, Mazur, Mazowska, pld.-zach. Wielkopolski i koło Łowicza) (zob. Dubisz 1977: 79; Kuryłowicz 2006b: 51).

2. *čarny bes* / *żiki bes* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Gliszcz (5), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kobylnica (16), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).

Zestawienie *czarny bez* zostało motywowane czarnym kolorem owoców tego gatunku. Natomiast *dziki bez* prawdopodobnie ze względu na samoistne, powszechne rozprzestrzenianie się tego gatunku i nieuprawianie go przez człowieka.

3. *żiki bes* — punkty: Włóki (6), Józekowo (7), Zielonka (8), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18).
4. *czarny bes* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3).

Najpowszechniejsze miano gatunku *Sambucus nigra* na badanym obszarze to *dziki bez* (wskazane także dla Kujaw w KAGP) — nazwa ta funkcjonowała na całych Kujawach, na Pałukach, we wsiach na pograniczu Wielkopolski i Kujaw (Ryszewko, Wola Kożuszkowa), a także w większości wsi krajeńskich (Wilkowo, Glinki, Gliszcz, Włóki). Druga popularna nazwa, *czarny bez* (również notowana w KAGP dla obszaru Kujaw), pojawiła się na północy Kujaw (Chrośna) i ich zachodzie (Kania, Kobylnica, Redecz Wielki, Rybno), w jednej wsi na Pałukach (Wielki Sosnowiec) i w niemal wszystkich wsiach Krajny (Wilkowo, Lubodzież, Suchorączek, Glinki, Gliszcz). Określenie *best* zanotowano zaledwie raz, na południu Kujaw (we wsi Rybno).

BEZ PACHNĄCY

Łac. *Syringa vulgaris* L.

Bot. lilak pospolity, bez ogrodowy, bez pachnący.

Kategoria: krzew (punkty 1–21), małe drzewko (punkty 1–3, 6, 13, 17, 21).

Występowanie: przeważnie hodowany w przydomowych ogrodach, poza tym przy drogach.

Rozmiar: 3–7 m.

Wygląd: rośnie, tworząc duże kępy; gałęzie zdrewniałe; liście sercowate; kwiaty zebrane w kwiatostan (białe, jasnoniebieskie, lila, fioletowe, purpurowe) o intensywnym, przyjemnym zapachu.

Cechy użytkowe: hodowany jako roślina ozdobna w przydomowych ogrodach; chętnie ozdabia się jego kwiatami domy i kościoły — zaśl. *kŕat paŕnony na outaże my nošimy i maimy nim* (punkt 11 Kania).

Cechy magiczne: na danym terenie informatorzy nie wskazali na jakiekolwiek cechy magiczne, ale powszechnie wskazuje się *bez* jako symbol „swojskości, czegoś bliskiego, kochanego, za czym się tęskni” (SSiSL, II, 7: 31).

Obecnie *lilak pospolity* jest gatunkiem powszechnie występującym w całej Europie. Roślina ta mogła trafić do Hiszpanii dzięki Arabom (w X wieku), ewentualnie została sprowadzona z Bałkanów, około 1563 roku (Nowiński 1977: 214), a następnie rozprzestrzeniła się w Europie w XVI stuleciu. W Polsce po raz pierwszy notuje się fakt jej posadzenia we Wrocławiu, w 1600 roku (Nowiński 1977: 214).

Botaniczna nazwa *lilak* (zapożyczenie z arabskiego bądź perskiego *lilak*, *la-ilak*, które trafiło do języka polskiego przez francuski *lilas* — SES, IV: 257; SEBń, II: 44) jest prawdopodobnie derywatem od przymiotnika ‘liliowy’ i odnosi się do podstawowej barwy kwiatów tego gatunku. Jednak określenie to nie jest stosowane powszechnie. Zarówno w polszczyźnie potocznej, jak i w gwarach słyszy się

przede wszystkim nazwę *bez* (z określającym go przymiotnikiem: *ogrodowy*, *biały*, *pachnący*, *turecki*, *zwyczajny* lub *bez* tego określenia). Została ona przeniesiona z *dzikiego czarnego bzu* (*Sambucus nigra*), mimo że krzewów (drzew) tych nie łączy np. zewnętrzne podobieństwo, ale intensywny zapach (Rogowska 1998: 19).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla gatunku *Syringa vulgaris* nazwę *bez* (KAGP), podobnie w Kartotece *Słownika gwar polskich* (KSGP). Podczas badań własnych przez informatorów zostały podane następujące nazwy: *bes*, *bez biały*, *bez ogrodowy*, *bes szlachetny*.

1. *bes* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włoki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Ryszewko (13), Topola (15), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).
2. *bes / bes szlachetny* — punkt Wilkowo (1).
Zastosowanie w zestawieniu przymiotnika *szlachetny* wskazuje na wyższość tej odmiany *bzu* nad *dzikim czarnym bzem*.
3. *bes / bez biały* — punkt Żerniki (14).
Zastanawiające jest stosowanie przez informatorów zestawienia *bez biały*. Ilustracja prezentowana podczas eksploracji prezentowała krzew o fioletowych kwiatach. Mimo to pojawiał się przymiotnik *biały*. Być może dlatego, iż zestawienie *bez biały* używane jest dla określenia tego gatunku bez względu na kolor kwiatów?
4. *bez biały* — punkt Kijewo (12).
5. *bez ogrodowy* — punkty: Kobylnica (16), Wola Kozuszkowa (18), Rybno (21).

Nazwa *bez ogrodowy* ma charakter precyzujący — wskazuje na miejsce występowania tego gatunku.

Najpowszechniejsze miano gatunku *Syringa vulgaris* na badanym obszarze to *bez* (wskazane także dla Kujaw w KAGP i KSGP) — nazwa ta funkcjonowała na niemal całych Kujawach (z wyjątkiem wsi: Kijewo, Kobylnica i Rybno), w Ryszewku na granicy Kujaw i Wielkopolski, na Pałukach i w całej Krajnie. *Bez biały* zanotowano w rozproszeniu w dwóch kujawskich wsiach — Kijewie i Żernikach. Podobnie w rozproszeniu pojawiła się nazwa *bez ogrodowy* wskazana przez mieszkańców Kujaw zachodnich (Kobylnica, Rybno) i we wsi na pograniczu Kujaw i Wielkopolski (w Woli Kozuszkowej). W Krajnie, we wsi Wilkowo pojawiła się jednokrotnie nazwa *bez szlachetny*.

BORÓWKA BRUSZNICA

Łac. *Vaccinium vitis idaea* L.

Bot. *borówka brusznica*.

Kategoria: krzaczek (punkty 1–21).

Występowanie: lasy szpilkowe, zarośla, wrzosowiska.

Rozmiar: mała do 30 cm.

Wygląd: drobne jajowate listki nie opadają na zimę; owoc — twarda czerwona jagoda o kwaskowatym smaku.

Cechy użytkowe: owoców używa się ze względu na wartości odżywcze; liście stosowano na zapalenia dróg moczowych i schorzenia układu pokarmowego, w chorobach serca i stanach gorączkowych (Paluch 1988: 75).

Binominalne (dwuczłonowe) określenie *borówki brusznicy* nie jest używane w gwarach. Gatunek ten często jest przyczyną nieporozumień: w Małopolsce mówi się na nią najczęściej *brusznica*, a na Mazowszu *borówka*, w pld. i pñ.-wsch. Wielkopolsce *czerwona jagoda* lub *czerwienica*, w trójkącie między Wisłą a Sanem spotykamy *kwaśnicę*. Z kolei krakowianie *borówką* nazywają warszawską *czarną jagodę* (naz. bot. *borówka czarna* — *Vaccinium myrtillus*). Poznańska *czerwona jagoda* to tyle, co na Mazowszu *poziomka* — *Fragaria vesca* L. (zob. Balcerzowa 1960: 281–291; Budziszewska 1965: 213–215; Dubisz 1977: 59–62; Waniakowa 2005: 122–123).

Nazwa *borówka* to leksem utworzony ze słowa pochodzącego z języka psł. **borŭ* ≥ *bŏr* i sufiksalnego formantu *-ówka*, znaczy więc tyle, co ‘roślina, która rośnie w borze’ (warto wspomnieć, że mianem *boru* określano dawniej tylko lasy iglaste). Jest to określenie ogólnosłowiańskie — dł. *bŏrinkowa*, gł. *borowka*, ślc. *borievka*, ukr. *borivka* / *borovnica* / *borovyća* / *borovyna*, słoweń. *borovnica*. Nazwa ta popularna jest w polskich gwarach i notowana na południowym Śląsku i w południowej Małopolsce, a także na Kresach (MSGP: 24), jak również w Kieleckiem (Cygał-Krupa 2005: 276) i na Kujawach (Kartoteka *Atlasu gwar polskich* oraz badania własne).

Określenie *brusznica* pochodzi od psł. **brus* – ‘pocierać, zdzierać’ (SES, I: 45) — por. ewentualnie z lit. *braukiù*, *braũkti* ‘obcierać, skrobać, zacierać’ (SEB: 38), jako że owce dają się łatwo zgarniać.

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla *borówki brusznicy* nazwy: *borówka* i *czerwone jagody* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Natomiast podczas badań własnych informatorzy podali następujące określenia dla gatunku *Vaccinium vitis idaea*: *borufka*, *boróvec*, *červona borufka*, *kańonka*, *kamyćek*, *kamušek*.

1. *borufka* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorzączek (3), Gliniki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Chrośna (10), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17).
2. *borufka* / *kańonka* — punkty: Żerniki (14), Redecz Wielki (19).

Kamionka to nazwa, która nie jest znana XX-wiecznym gwarom polskim (por. MAGP). Spotkać ją można w odniesieniu do *borówki brusznicy* jedynie w źródłach historycznych u Kluka w *Dykcjonarzu roślinnym* (1985, I: 281) i w *Opisaniu roślin w prowincji W.X.L. naturalnie rosnących, wg układu Linneusza* Jundziłła (1791). Ponadto jako nazwę *jeżyny* (*Rubus plicatus* W.) u J.W. Szulczewskiego na Kujawach (1932: 95) i jako nazwę *maliny*

(Kuryłowicz 2006b: 49; Wojtkiewicz 2005: 107). Określenie to odwołuje się do istotnej cechy owoców *brusznicy* — są one twarde (patrz: wygląd gatunku) i stąd prawdopodobnie motywacja leksemem ‘kamień’.

3. *borufka* / *červona borufka* — punkt: Rakutowo (20).
Zanotowane we wsi Rakutowo zestawienie podkreśla cechę odróżniającą *borówkę brusznicę* od *borówki czernicy*, tzn. czerwony kolor owoców.
4. *borufka* / *kańonka* / *kamyček* / *kamušek* — punkt Rybno (21).
Nazwy *kamyczek* i *kamuszek* są deminutywami (tworzące je formanty to: *-yczek* i *-uszek*). Oba określenia odnoszą się do charakterystycznej cechy *borówki brusznicy* — twardości (podobnie jak w nazwie *kańonka*). Obie nazwy nie zostały odnotowane w innych gwarach w odniesieniu do gatunku *Vaccinium vitis idaea*.
5. *boróvec* — punkt: Kijewo (12).
Borowiec to także nazwa nienotowana w innych opracowaniach. Jest to nazwa znamionująca, w której podstawę słowotwórczą stanowi przymiotnik, a formantem słowotwórczym jest *-ec*. Wymieniony sufix może świadczyć o tym, iż mamy do czynienia z leksemem odzwierciedlającym starszy stan gwary (por. GHJP 1964: 200).
6. *kańonka* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Kania (11), Ryszewko (13), Wola Kożuszkowa (18).

Najpowszechniejsze miano gatunku *Vaccinium vitis idaea* na badanym obszarze to *borówka* (wskazana także w KAGP) — nazwa ta funkcjonowała na niemal całych Kujawach (z wyjątkiem wsi ciągnących się prawie w jednej linii od zachodu do wschodu Kujaw, w miejscowościach Ryszewko, Kijewo, Kania) i w większości wsi sąsiadujących z ziemią kujawską (na Pałukach i w Krajnie). Dodatkowo w Rybnie, miejscowości w pld.-wsch. części Kujaw, pojawiła się nazwa precyzująca, wskazująca na kolor owoców *brusznicy*: *czerwona borówka*. W jednej wsi położonej na wschodzie Kujaw, w Kijewie, odnotowano także kolejną nazwę motywowaną leksemem ‘bór’ — *borowiec*. Następne nazwy odnosiły się do charakterystycznej cechy owoców *brusznicy* — ich ‘twardości’. Stąd *kańonka* notowana na zachodzie Kujaw (Kania, Żerniki, Ryszewko, Redecz Wielki, Rybno), na granicy Wielkopolski wschodniej i Kujaw zachodnich (Wola Kożuszkowa) i na Pałukach (Wielki Sosnowiec) oraz *kamyczek* i *kamuszek* na południu Kujaw (w Rybnie). Co ciekawe, informatorzy nie podali notowanej w Kartotece *Atlasu gwar polskich* (KAGP) nazwy *czerwona jagoda*.

BORÓWKA CZERNICA

Łac. *Vaccinium myrtillus* L.

Bot. *borówka czernica*, *borówka czarna*.

Kategoria: krzaczek (punkty 1–21).

Występowanie: lasy szpilkowe, zarośla, torfowiska i mokre piaski.

Rozmiar: 15–60 cm.

Wygląd: drobne, jajowate listki opadające na zimę; owoc — słodka czarna jagoda z niebieskawym nalotem.

Cechy użytkowe: owoców używa się ze względu na wartości odżywcze; suszone lub świeże stosowane były w lecznictwie ludowym w chorobach układu pokarmowego, szczególnie przy biegunkach, a także na choroby dróg moczowych (Pałuch 1988: 36).

Borówka czarna jest rośliną występującą pospolicie na terenie całej Polski. Podobnie jak w przypadku *borówki brusznicy* mamy w jej wypadku do czynienia ze znacznym zróżnicowaniem nazw. W większości gwar (Wielkopolska, Mazury, Mazowsze, Kaszuby, Kresy) pojawia się określenie *czarna jagoda*, na pld. Śląsku, w pld. Małopolsce i na Kresach *borówka*, na wschodnim pograniczu *czernica* (por. MAGP, IV: 101–104; Majowa 1969: 116–117; MSGP: 24).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla *borówki czernicy* nazwy: *jagoda* i *czarna jagoda* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Na badanym obszarze występują następujące nazwy: *čarna ĭagoda*, *ĭagoda*, *ĭagutka*.

1. *čarna ĭagoda* — punkty: Lubodzież (2), Włoki (6), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Pikutkowo (17), Rakutowo (20), Rybno (21). Kolor czarny mówi nam, że nazwa została motywowana barwą dojrzałych owoców. *Jagoda* to znana już z psl. nazwa 'owocu' **jaga* **aga* ≥ **jagoda* **agoda* (SES, I: 489). Formant *-oda* stosowany był także do tworzenia innych fitonimów, np. *lebioda*, *łoboda*.
2. *čarna ĭagoda* / *ĭagoda* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Gliszcz, (5), Żerniki (14), Topola (15), Redecz Wielki (19). W badanych gwarach pojawia się także sam rzeczownik *jagoda*, bez członu wyróżniającego (np. *czzerwona*, *czarna*, *modra*, *sina*). To zjawisko może świadczyć o procesie powolnego zawężania znaczenia tego leksemu.
3. *čarna ĭagoda* / *ĭagutka* — punkt Kania (11). *Jagódka* to leksem, w którym formant *-ka* nie jest nosicielem znaczenia ekspresywnego.
4. *ĭagoda* — punkty: Suchorączek (3), Józefkowo (7), Zielonka (8), Ryszewko (13), Kobylnica (16), Wola Kozuszkowa (18).

Najpowszechniejsze miano gatunku *Vaccinium myrtillus* na badanym obszarze to *czarna jagoda* (odnotowane także dla Kujaw w KAGP) — nazwa ta funkcjonowała na niemal całych Kujawach (z wyjątkiem położonej na północy Kujaw wsi Zielonka oraz położonej na zachodzie Kujaw wsi Kobylnica) oraz w Krajinie (z wyjątkiem Suchorączka) i w jednej wsi na Pałukach (Wielki Sosnowiec). Określenie *jagoda* zarówno podczas badań własnych, jak i w Kartotece *Atlasu gwar polskich* (KAGP) było notowane na północnych (Zielonka), środkowych i zachodnich Kujawach (wsie: Żerniki, Topola, Kobylnica i Redecz Wielki), na pograniczu Wielkopolski wschodniej i Kujaw zachodnich (Ryszewko, Wola Kozuszkowa) oraz na Pałukach (wieś Józefkowo), a także w rozproszeniu w Krajinie (Wilkowo, Glinki, Gliszcz). Zneutralizowany deminutyw *jagódka* wskazany został przez informatorów tylko w jednej wsi na zachodzie Kujaw — w Kani.

GŁÓG DWUSZYJKOWY**Łac.** *Crataegus oxyacantha* L.**Bot.** głóg dwuszyjkowy.

Kategoria: krzew (punkty 1–21).

Występowanie: brzegi lasów, okolice pól, zarosła, zbrocza.

Rozmiar: 3–5 m.

Wygląd: gałęzie gęsto splecione o szarej korze; liście ciemnozielone, połyskujące o karbowanych brzegach; kwiaty białe; owoc barwy czerwonej — jajowaty lub kulisty.

Cechy użytkowe: w lecznictwie kwiatostany wykorzystywane były w leczeniu chorób serca, a owoce zalewane spirytusem stosowano na bóle zębów oraz do wypełniania ubytków w zębach (!) (Paluch 1988: 83).

Cechy szczególne: kwiaty wydają zapach podobny do gnijącego mięsa; cały krzew pokryty licznymi cierniami (o długości 1,5 cm).

Nazwa *głóg* pochodzi z psł. **glogъ* i prawdopodobnie jest spokrewniona z gr. γλω̑χες ‘ości kłosa’, γλω̑χίς ‘ostry koniec wystający’ (por. rekonstrukcję ie. **glōgh-*: **glāgh-* ‘kolec, coś ostrego’ — SES, I: 295; Spólnik 1990: 69; SEBor: 166). Stąd pierwotne znaczenie tego leksemu było bardzo szerokie, określało bowiem wszystkie ‘krzewy kłujące’, m.in. *derenie*, *dzikie róże*, *krzewy tarniny* (SES, I: 295; Wajda-Adamczykowa 1989: 26; SSiSL, II, 7: 87). Nazwa ta ma charakter ogólnosłowiański, a także powszechna jest w różnych wariantach fonetycznych i morfologicznych w gwarach polskich (zob. SSiSL, II, 7: 87).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla gatunku *Crataegus oxyacantha* dwie nazwy: *głóg* i *dzika róża* (KAGP). Natomiast podczas badań własnych zostały wyekscerpowane określenia: *guuk*, *krychane pyry* (*pyrki*), *cierń*.

1. *guuk* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Glinki (4), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

2. *guuk* / *krychane pyry* / *pyrki* (pl.) — punkt Kania (11), Kijewo (12).

Krychane pyry / *pyrki* to nazwy nienotowane dotąd w odniesieniu do *głogu* na terenie Polski. Kujawski czasownik ‘krychać’ to tyle, co ‘siekać, rozdrabniać’ (Kolberg 1867b: 272), odnosi się go także do ‘ziemniaków utartych’ (Pałuszak-Bronka 2022: 154). Informatorzy podając to zestawienie, wyjaśniali, że nazwa związana jest z owocem *głogu*, którego smak przypomina tłuczone ziemniaki — *ovoc’ iest mončyty, iak pyry* (zasł. punkt 11 Kania), *iagby iak pyrki krychane iadua* (zasł. punkt 12 Kijewo).

3. *cierń* — punkty: Suchorączek (3), Włóki (6).

Nazwa *cierń* jako określenie *głogu* notowana była w południowo-wschodnich gwarach warmińsko-mazurskich (Dubisz 1977: 51–53) i w bielsko-podlaskim (Wajda-Adamczykowa 1989: 25). Określenie to, będące *pars pro toto*, motywowane jest ostrymi kolcami *głogu* (patrz: cechy szczególne gatunku).

Najpowszechniejsze miano gatunku *Crataegus oxyacantha* na badanym obszarze to *głóg* (wskazane także dla Kujaw w KAGP) — nazwa ta odnotowana została na całych Kujawach i terenach z nimi graniczących. Wyjątkowo w dwóch oddalonych od siebie wsiach na północy regionu pojawiło się określenie *cierń* (w Suchorączku i Włókach). Nienotowanym dotychczas i jednocześnie oryginalnym mianem były wskazane w kujawskich wsiach *krychane pyry* (*pyrki*) — tę nazwę podali mieszkańcy kujawskiej Kani i Kijewa. Wskazana w Kartotece *Atlasu gwar polskich* nazwa *dzika róża* nie została odnotowana podczas badań własnych.

JAŁOWIEC POSPOLITY

Łac. *Juniperus communis* L.

Bot. *jałowiec pospolity*.

Kategoria: krzew (punkty 1–21), drzewo (punkty 2, 17, 19).

Występowanie: powszechnie w borach sosnowych, zaroślach, na nieużytkach, lubi gleby mało urodzajne.

Rozmiar: do 10 m.

Wygląd: łodyga zdrewniała, szarobrunatna; gęste gałęzie skierowane do góry; szpilki niebieskozielone, ostre, mocno klujące; szyszka ma wygląd jagody — w pierwszym roku jest zielona, potem dojrzewa i nabiera czarnej barwy.

Cechy użytkowe: z drewna wyrabia się węgiel drzewny, fajki, laski, a dawniej ruchomą część maślnicy, bo przyspieszało to zmaśnianie mleka; owoce wykorzystywane były do różnych potraw, przetworów, marynat i wyrobu wódki jałowcówki, gałęzie do wędzenia ze względu na piękny aromat; krzew wykorzystywano także w lecznictwie ludowym na opuchliznę i obrzęki oraz w chorobach układu pokarmowego (również przy nowotworach); stosowany w chorobach zakaźnych (gruźlicy) (Paluch 1988: 42). Na Kujawach (i w innych regionach) wywar z jałowca piło się na tzw. puchlinę czy puchlinę wodną, której przyczyną jest zatrzymanie płynów w organizmie (Rośliny w wierzeniach 2016: 379). Cechy szczególne: roślina zawsze zielona, bardzo aromatyczna, stosowana do okadzania. Cechy magiczne: gałązka noszona w kieszeni miała podczas marszu chronić przed odparzeniami skóry; wiosną przed pierwszym wyprowadzeniem na pastwisko okadzano krowy dymem z jałowca — miał to być środek zaradczy przeciw chorobom i urokom (zasł. w punkcie 17 Pikutkowo i punkcie 20 Rakutowo oraz notowane u Biegeleisena (1929: 30)).

Jałowiec to nazwa znana językom północnosłowiańskim: dł. *jałowėnc* / *jałowc*, gł. *jaworc* / *jawronc* / *jałorc*; cz., śl. *jalovec*, ukr. *яловець*, biał. *яловец*, r. *яловец*. Wywodzi się ją z psł. **jalovъь*, a podstawą tego leksemu jest przymiotnik **jalo-ъь* ‘jałowy’. Nazwa byłaby nadana od właściwości gleby, na której rośnie krzew (SEB: 198; Nitsch 1955: 121). Według innej etymologii nazwa ta służyła jedynie roślinom, które miały kwiaty męskie i nie wydawały owoców, stąd były ‘jałowe’ (SES, I: 495–496; SEBor: 203; SSiSL, II, 7: 118). Zgodnie z etymologią ludową *jałowiec* zawdzięcza swoją nazwę słabym, ‘jałowym’ glebom, na których chętnie rośnie (SSiSL, II, 7: 115). Nazwa rośliny ma zasięg ogólnosłowiański i ogólnopolski — powszechna jest także w polskich gwarach (zob. SSiSL, II, 7: 118).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla gatunku *Juniperus communis* tylko nazwę *jałowiec* (KAGP). Również podczas prowadzonych badań własnych na badanym obszarze mieszkańcy wsi posługiwali się wyłącznie tą właśnie nazwą — *jałowiec* (punkty 9–21). Jej wariant fonetyczny *jałow'iec* zanotowany został w punktach Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8). Można uznać, że jest ona od wielu lat niezmiennie nadawana temu gatunkowi, bowiem zanotował ją także Kolberg w drugiej połowie XIX wieku (2014: 61).

JAŚMIN WONNY

Łac. *Philadelphus coronarius* L.

Bot. *jaśmin wonny*, *jaśminowiec wonny*.

Kategoria: krzew (punkty 1–21).

Występowanie: ogrody, parki.

Rozmiar: do 3 m.

Wygląd: kora łuszcząca się, ciemnobrunatna; liście jajowate; kwiaty białe, bardzo silnie pachnące.

Cechy użytkowe: roślina ozdobna, chętnie sadzona przy domach; z kwiatu uzyskać można silny olejek eteryczny.

Cechy szczególne: ze względu na bardzo intensywny zapach nie wolno stawiać kwitnących gałęzi w zamkniętych pomieszczeniach, w których przebywają ludzie — olejki eteryczne mogą wywołać bóle głowy, senność, a nawet omdlenia.

Jaśmin to znany i ceniony krzew ozdobny. Do Polski trafił dopiero w XVII wieku, najpierw na Śląsk, potem na inne tereny (Nowiński 1977: 184). Nazwa jest internacjonalizmem: franc. *jasmin*, niem. *Jasmin*, hiszp. *jazmín*, ang. *jasmine*, hol. *jasmijn*, węg. *jázmín*, rum. *jasomie*, r. *жасмин* (SEBń, I: 578). Pierwotnie leksem ten wywodzi się z języka arabskiego lub perskiego *jāsemīn* (SEB: 201), a do Polski trafił za pośrednictwem łac. *jasminum* (SSiSL, II, 7: 136). Potwierdzać ten fakt może pochodzenie krzewu — jego ojczyzną jest Bliski Wschód, Kaukaz, Armenia. W polskich gwarach spotyka się głównie nazwę *jaśmin* (w różnych wariantach fonetycznych i morfologicznych), a niekiedy miano *jaśminowiec* (zob. SSiSL, II, 7: 136).

Podczas badań własnych na Kujawach i terenach im pobliskich jedyną wskazaną nazwą *Philadelphus coronarius* był *jaśmín* (z wariantem fonetycznym *jaźmín*):

1. *jaśmín* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *jaźmín* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8).

JEMIOŁA POSPOLITA**Łac.** *Viscum album* L.**Bot.** *jemioła pospolita*.

Kategoria: krzew (punkty 1–21).

Występowanie: jest półpasożytem rosnącym przede wszystkim na drzewach liściastych.

Rozmiar: 30–60 cm.

Wygląd: *jemioła* „obsiada” drzewa na podobieństwo gawronich gniazd; pędy widlasto rozgałęzione, oliwkowozielone; liście skórzaste, lancetowate; owoc to kulista (biała lub żółtawa) nibyjagoda.

Cechy użytkowe: roślina jest ulubionym pożywieniem królików, kóz, owiec, koni i bydła w Wielkopolsce; w lecznictwie stosowana przy nadciśnieniu, miażdżycy, chorobach serca oraz przy przeziębieniach, kaszlu, astmie, bólach głowy (Paluch 1988: 56).

Cechy szczególne: roślina wiecznie zielona; nibyjagoda po rozgnieceniu jest lepka, w smaku gorzkawa.

Cechy magiczne: gałązki jemioły wiesza się na Boże Narodzenie u sufitu, by domownikom przyniosły szczęście i dostatek (wedle przysłowia „Bez jemioły roczek goły” — zaśl. w punktach: 6 Włóki, 14 Żerniki, 19 Redecz Wielki); w dzień św. Marka wkładało się świniom jemiołę do pożywienia, co miało chronić je przed chorobami (zaśl. w punkcie 14 Żerniki); ludzie mieszkający na wsi przypisywali tej roślinie właściwości uspakajające — „by uspokoić fikającą krowę, wyciąć ją trzy razy różgą z jemioły” (Szulczewski 1932: 95).

Jemioła pospolita od wieków jest wykorzystywana przez ludzi na prawie wszystkich kontynentach, w celach zarówno leczniczych, jak i kultowych. Starożytni kapłani uznali ją za symbol nieśmiertelnej duszy (bo jest wiecznie zielona). Eneasz gałązką *jemioły* („złotą gałęzią”) miał otworzyć podziemne królestwo cieni. Druidzi Galii, Bretonii i Brytanii uważali, że gatunek ten jest darem niebios, i ścinali go w białych szatach złotym sierpem w szóstym dniu po nowiu. Ludy Afryki i Australii przypisywały *jemiole* moc przywracania płodności. W Europie Środkowej roślina ta najczęściej kojarzona jest ze świętami Bożego Narodzenia — ma odpędzać zło (zob. więcej SSiSL, II, 6: 231).

Etymologia nazwy nie jest jasna. Najczęściej łączy się ją z psł. *jēti *jbmą, uzasadniając, że „jagody i kora służą od niepamiętnych czasów do wyrabiania lepu ptaszego” (SEB, 206), jest to więc gatunek ‘imający się, chwytający’. *Jemioła* to leksem ogólnosłowiański, zróżnicowany jednak fonetycznie i morfologicznie (Budziszewska 1965: 288; SEBor: 212). Wyróżnia się trzy podstawowe warianty fonetyczne tego wyrazu:

— północno-zachodnio-słowiański *jemel–, np. w pol. *jemioła*, płb. *jemēl(a)*, dł. *jemielica* / *jemielina*, gł. *jemjelina* / *jemjenja* / *jemiel*;

— południowosłowiańska *jbmela, m.in. w mac. *умела*, błg. *умел* (z rozwojem nagłosowego *jb– ≥ i–);

— wschodniosłowiańska *omela, np. w ukr. *омела*, r. *омела* (SES, I: 559–560; Budziszewska 1965: 288–289).

Również w polskich gwarach odnotowane są liczne warianty fonetyczne i morfologiczne tej nazwy: *jamioła*, *jemiółka*, *jemiół*, *jameło*, *jamiel*, *jemielinea*, *jemieliucha*, *imioł*, *imiola* (zob. SSiSL, II, 6: 233).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla gatunku *Viscum album* tylko nazwę *jemiola* (KAGP). Natomiast podczas badań własnych informatorzy podali określenia: *jemíoua* (*jemíoua*), *ńjemíoua*.

1. *jemíoua* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *jemíoua* — punkty: Lubodzież (2), Glinki (4), Włóki (6), Zielonka (8).
3. *jemíoua* / *ńjemíoua* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Józefkowo (7).

Forma *niemiola* (ze zmienionym nagłosowym *ĩ* – w głoskę *ń*–) nie jest notowana w innych źródłach. Należy przypuszczać, iż jest to nazwa zniekształcona.

Powszechną nazwą gatunku *Viscum album* uzyskaną podczas badań własnych była *jemiola* (z jednym wariantem fonetycznym) — została ona określona tym mianem na całych Kujawach oraz na pograniczu Kujaw, Pałuk i w Krajnie, a także na pograniczu Wielkopolski i Kujaw. Drugie określenie *niemiola* odnotowane zostało na Pałukach (Józefkowo) oraz w Krajnie (wsie Wilkowo, Suchorączek, Gliszcz).

JEŻYNA FAŁDOWANA

Łac. *Rubus fruticosus* L.

Bot. *jeżyna fałdowana*.

Kategoria: krzew (punkty 1–21).

Występowanie: lasy, polany leśne, zarośla, pagórki, stoki, przypłocia.

Rozmiar: dorasta do 2 m.

Wygląd: łodygi zgięte w dół, kolczaste; liście pierzaste, szerokie, zwykle z kolcami; kwiaty białawe lub różowawe; owoce złożone z małych, soczystych pestek zrosniętych ze sobą, w kolorze granatowoczarным lub ciemnofioletowym.

Cechy użytkowe: owoce świeże i przetworzone stosowane w gospodarstwie domowym; w lecznictwie ludowym odwar z liści stosowało się na bóle zębów, przy biegunkach, anemii, gruźlicy płuc, koklusz i dyfterydie; owoce wykorzystywano na nalewki, wina, soki, dżemy (Pałuch 1988: 90).

Cechy szczególne: owoc słodko-kwaskowy; kolczaste łodygi czepiają się ubrań i sierści zwierzęcej.

Cechy magiczne: *jeżynie* przez wieki przypisywano właściwości apotropeiczne (SSiSL, II, 7: 142).

Nazwa *jeżyna* spotykana jest w językach północnosłowiańskich i utworzona jest od leksemu ‘jeż’ (Spółnik 1990: 81; SSiSL, II, 7: 142). W staropolszczyźnie określenie to odnosiło się najpierw do *poziomki pospolitej* (*Fragaria vesca*),

z powodu ‘jeżowatych’ nasionek odstających od powierzchni owocu. Od XV wieku zaczęto mianem *jeżyny* nazywać jagody *morwy białej* i *czarnej* (*Morus alba*, *Morus nigra*), a dopiero w XVIII wieku określenie to przeszło na gatunek *Rubus fruticosus* (SEBń, I: 593). Obecnie z tą nazwą możemy spotkać się przede wszystkim w gwarach wielkopolskich i mazowieckich (por. MAGP, IV: 115–117, 137–141), ale także w Małopolsce północnej, na Pomorzu i Kaszubach (MSGP: 90), aczkolwiek botanicy K. Oklejewicz i Ł. Łuczaj gromadząc informacje na temat nazw ludowych tego gatunku, stwierdzili, iż:

W całej Polsce najpowszechniej używana jest nazwa *jeżyna*, która jest także obowiązującą nazwą botaniczną. Nieco rzadziej spotykana jest jej dialekalna odmiana — *jażyna* (*jarżyna*); częściej spotykana w zachodniej i północnej części kraju, sporadycznie koło Łukowa i Opatowa, niespotykana natomiast w Karpatach (Oklejewicz, Łuczaj 2008: 207).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla gatunku *Rubus fruticosus* tylko nazwy: *jeżyna* i *jażyna* (KAGP). Badania własne prowadzone w latach 1999–2000 potwierdziły te miana. Wykscerpowano zarówno nazwę z nagłosowym *ja-* (*iażyna*), jak i z nagłosowym *je-* (*ieżyna*), ale nie udało się zanotować na tym terenie określenia, które podawał J.W. Szulczewski — *kamionka* (1932: 95) (choć zostało ono wskazane przy innym gatunku, patrz: artykuł hasłowy *borówka brusznica*).

1. *ieżyna* — punkty: Lubodzież (2), Wielki Sosnowiec (9), Żerniki (14), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *ieżyna* / *iażyna* — punkty: Wilkowo (1), Gliszcz (5), Topola (15).
3. *iażyna* — punkty: Suchorączek (3), Glinki (4), Włoki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20), Rybno (21).

Analizując zasięgi występowania obu wykscerpowanych nazw, można dostrzec, iż trudno byłoby wyznaczyć izoleksę wskazującą zasięg form z nagłosowym *ja-* i *je-*, leksemy te bowiem wykazują znaczne rozproszenie, niekiedy nawet odnotować je można w tej samej miejscowości (Wilkowo, Gliszcz, Topola). Niewątpliwie popularniejsza jest forma *jażyna* — występuje na niemal całych Kujawach i ich pograniczu z wyjątkiem wsi Żerniki (Kujawy centralne), Rakutowo i Rybno (płd.-wsch. kraniec Kujaw).

KALINA KORALOWA

Łac. *Viburnum opulus* L.

Bot. *kalina koralowa*.

Kategoria: krzew (punkty 1–21).

Rozmiar: 1,5–4 m.

Występowanie: lasy, zarośla (zwłaszcza wilgotne).

Wygląd: kora szara; liście podobne do liści *klonu*, na brzegach ząbkowane; kwiaty białe o niemiłym zapachu, zebrane w niewielkie baldachy; owoce kuliste, szkarłatne.

Cechy użytkowe: w lecznictwie odwar z kory służy jako skuteczny środek na choroby ko-biece; odwar z kwiatostanów i owoców bywa wykorzystywany w leczeniu kaszlu, astmy i chorób sercowych (Paluch 1988: 57–58).

Cechy magiczne: *kalina* kojarzona jest z miłością, weselem, ale także smutkiem, cierpie-niem i śmiercią (SSiSL, II, 7: 148–149). Symbolizuje również dziewictwo i skromność — wierzy się, że gdy dziewczyna umiera przed ślubem, zamienia się w *kalinę* (Ziółkow-ska 1983: 150).

Kalina to leksem ogólnosłowiański (SSiSL, II, 7: 151), wywodzący się z psł. wyrazu **kalina* (cz., słc., dł. *kalina*, gł. *kalinka*, r. *калина*, ukr. *kalyna*, słoweń. *kalína*, sch. *kalina* — jako nazwa innego krzewu *ligustra pospolitego*). Rdzeń **kal-* oznacza ‘bagno, błoto, teren wilgotny’. Byłaby to więc roślina nazwana od miej-sca, gdzie najczęściej występuje (SES, II: 30; Spółnik 1990: 74), choć wskazuje się także, iż nazwa mogłaby być nadana od koloru owoców kaliny (SES, II: 30), jako miano różnych roślin (SEBń, I: 612) czy w odniesieniu do ozdobnej funk-cji tej rośliny (od gr. *kalos*, *kali* ‘piękny’ — Szczęśniak 2015: 157). Początkowo nazwy *kalina* używano na określenie *berberysu zwyczajnego* (XV wiek), *czarnego bzu* (XVII–XVIII wiek), a w XVII stuleciu nawet łodygi *lnu zwyczajnego* (SES, II: 30). W polskich gwarach jest to nazwa powszechna, występująca w kilku wa-riantach fonetycznych i morfologicznych: *kalina*, *kalinka*, *kalineczka*, *kalinejka*, *kalineńka* (zob. SSiSL, II, 7: 151).

Na badanym obszarze zanotowane nazwy to: *kal’ina* i zestawienie *kal’ina żika*.

1. *kal’ina* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włoki (6), Józekowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chro-śna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topo-la (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *kal’ina* / *kal’ina żika* — punkt Lubodzież (2).

Powszechną nazwą gatunku *Viburnum opulus* uzyskaną podczas badań wła-snych na całym obszarze była *kalina*. Wyjątkowo w Krajinie, we wsi Lubodzież jeden z informatorów podał nazwę *kalina dzika*, co wskazywałoby na nieuprawny charakter tej rośliny.

LESZCZYNA POSPOLITA

Łac. *Corylus avellana* L.

Bot. *leszczyna pospolita*, *orzech laskowy*.

Kategoria: krzew liściasty (punkty 1–21).

Występowanie: lasy, poręby, polany.

Rozmiar: 2–4 m.

Wygląd: pień o korze gładkiej, ciemnej; liście jajowatookrągłe; owoc — orzeszek w bru-natnej lupinie.

Cechy użytkowe: orzechy są cenionym pokarmem dla ludzi i zwierząt; kora stosowana jest w ludowym lecznictwie na choroby skóry, do pielęgnacji włosów, przy obrzękach ciała i chorobach kobiecych (Paluch 1988: 95); pręty leszczynowe stanowią bardzo dobry surowiec na laski (i stąd sama nazwa — zob. SEBń, II: 6), bicze, obręcze, kosze, faszyny.

Cechy magiczne: *leszczyna* posadzona przy domu ma chronić przed piorunami (Nowiński 1977: 18). W Wielkopolsce (w tym na Kujawach) *leszczyna* wykorzystywana była przy obrzędach żniwarskich. Oprócz zwykłych wianków zbożowych ofiarowanych gospodarzowi po ukończeniu żniw składało się także w darze wianek z orzechów laskowych lub przynosiło się same orzechy na talerzu (*Rosliny w wierzeniach* 2016: 218). Według jednej z mieszkańek Kobylnicy (punkt 16) w miejscu rośnięcia *leszczyny* występują liczne kleszcze (zasl. *ja to nie choże fte laščyny kole stavu, bo tam kleščuf moc šeži*).

Nazwa *leszczyna* wraz z formami *las*, *lasa*, *lesica*, *laskowiec* wywodzi się od jednego pnia i jest nazwą ogólnosłowiańską (zob. SSiSL, II, 7: 187). Początkowo określenie *leszczyna* dotyczyło dwu desygnatów: ‘drzewa’ oraz ‘leszczyny’, z czasem w użyciu pozostało jedynie to drugie (SEB: 291). Nazwa pochodzi od prasłowiańskiego leksemu **lěska* ‘leszczyna’ ‘orzech laskowy’ i w tej postaci zachowała się w większości języków słowiańskich: dł. *lěska*, cz. *liska*, śl. *lieska*, słoweń. *leska*, sch. *lijeska*, mac. *лес(к)а*, błg. *леска*. W języku polskim, językach grupy ruskiej i w górnołużyckim mamy do czynienia z formą *collectivum* **lěšč-ina* (od **lěska*): pol. *leszczyna*, r. *лещина*, ukr. *лищина*, biał. *лащина*, gł. *lěščina* (Budziszewska 1965: 283; SES, IV: 176). Druga możliwa etymologia wskazuje na prasłowiański leksem **lěsz* ‘teren porośnięty drzewami, lasem’ (SSiSL, II, 7: 187). Określenie *leszczyna* używane jest też powszechnie w polskich gwarach w różnych formach fonetycznych i morfologicznych z nagłosowym *le-* lub *la-*: *leszczyna*, *leszczynia*, *leszcz*, *leszcza*, *lescka*, *leska*, *leszczynka*, *leszczyneczka*, *leszczynieńka*, *liszczynońka*, *leszczynia*, *laszczyna*, *laska* (zob. MSGP: 123; SSiSL, II, 7: 187).

Na Kujawach notowano wcześniej formę *laszczyna* (SGP, III: 28; AJK, IV/2: 147–148), z wtórnym *-a-*, np.

Skorno się powrócił,
Ona mu się skryła
W ciemnym gaju pod *laszczyną*
Listkiem się przykryła.

(Kolberg 1867a: 33)

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *laszczyna* (KAGP), podobnie w Kartotece *Słownika gwar polskich* (KSGP). K. Podczaska podaje nazwę owocu *laski orzech* (MSGK 2013: 31). W materiałach zebranych w latach 1999–2000 na potrzeby badań własnych przeważała ogólnopolska postać *leszczyna*:

1. *leščyna* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *leščyna* / *laščyna* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Kobylnica (16).
3. *laščyna* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5).

Przeprowadzone badania wskazały na niezwykle szybkie znikanie z gwary kujawskiej powszechnej (dziesięć lat temu i wcześniej) na tym terenie formy z nagłosowym *la-*, typowej dla terenów Wielkopolski, ale i Małopolski wschodniej i północnej (zob. MSGP: 123; Pelcowa 2017: 261). *Laszczynę* spotkać można było tylko w Krajnie (Lubodzież, Suchorączek, Gliszcz) i wymiennie z *leszczyną* w znacznym rozproszeniu na Pałukach (Wielki Sosnowiec) i Kujawach (Kobylnica).

MALINA WŁAŚCIWA

Łac. *Rubus idaeus* L.

Bot. *malina właściwa*.

Kategoria: krzew (punkty 1–21).

Występowanie: hodowana oraz dziko rosnąca na zrębach, w widnych lasach i przy drogach.

Rozmiar: do 2 m.

Wygląd: pędy kolczaste; liście ciemnozielone, pod spodem białawe; kwiaty brudnobiałe; owoc purpurowy złożony z drobnych, soczystych pesteczek.

Cechy użytkowe: owoców używa się do przyrządzania soków, konfitur, dżemów; sok z *malin* jest bardzo dobrym środkiem napotnym i odżywczym przy przeziębieniu, osłabieniu, grypie czy anginie; liście malinowe stosowane są jako środek napotny, moczopędny (Pałuch 1988: 44).

Cechy szczególne: owoce są bardzo aromatyczne i słodkie.

Malina to jeden ze starszych leksemów, z którym możemy się spotkać we wszystkich językach i dialektach słowiańskich (SSiSL, II, 7: 235). Roślinę tę określono w ten sposób prawdopodobnie ze względu na jej kolor, od prasłowa dla oznaczania każdej ‘siności’ — lit. *mėlynas* ‘siny’, *mėlynė* ‘siniak’, ‘brusznica’, *mėlys* ‘sinidło’, gr. *melas* ‘czarny’, łac. *mulleus* ‘czerwony, purpurowy’ (SEB: 319; SEBor: 311–312). A. Bańkowski łączy nazwę *malina* z „niezachowanym **malъ* (ewentualnie **mala* **malja*) ‘pojedynczy pęd malinowy’ = ‘gałąź z jadalnymi owocami’” (SEBń, II: 130).

W odmianie potocznej języka polskiego, jak również w gwarach powszechnie występuje nazwa *malina* (por. Balcerzowa 1966: 45–51; SSiSL, II, 7: 235). Jedynie na Kaszubach możemy spotkać się z określeniami *malna* i *malenica* (Rogowska 1998: 91–92). Na badanym obszarze nazwa *malina* (fon. *mal'ina*) była jedynym zanotowanym określeniem tego gatunku.

POZIOMKA POSPOLITA**Łac.** *Fragaria vesca* L.**Bot.** *poziomka pospolita*.

Kategoria: krzaczek (punkty 1–21).

Występowanie: lasy, zarośla, zręby, suche zbocza oraz hodowana w przydomowych ogrodach.

Rozmiar: 7–15 cm.

Wygląd: liście złożone z trzech małych listków; owoc jagodowy, mięsisty, czerwony, aromatyczny, o słodkim smaku; kwiaty drobne, białe; pełzające zielone rozłogi.

Cechy użytkowe: owoce cenione w gospodarstwie domowym; liście szeroko stosowane w ziołarstwie na zaburzenia przemiany materii, choroby serca, skóry, gorączki (Paluch 1988: 105). Na Kujawach odmrożone miejsca smarowano owocami (Paluch 1989: 107).

Nazwa *poziomka* związana jest z miejscem występowania — rozłogi tej rośliny rozchodzą się po ziemi, stąd motywacja od rzeczownika ‘ziemia’ (Dubisz 1977: 64; Spółnik 1990: 101; SEBń, II: 742). Jest to określenie rodzime. Jedyne w gwarach morawskich i języku rosyjskim możemy spotkać nazwy, które utworzono od tego samego rdzenia — mor. *pozemka* i r. *земляника*. Określenie *poziomka* w różnych wariantach fonetycznych i morfologicznych występuje powszechnie w polskich gwarach (zob. MSGP: 201, 214; SGP, IV: 320; SSiSL, II, 7: 271).

Według informacji zamieszczonych u J.W. Szulczewskiego (1932: 94) oraz w AJKLW (II: 46–47) na Kujawach występowały dwie nazwy: *poziomki* i *czerwone jagody*. Potwierdzają to także materiały zgromadzone w Kartotece *Atlasu gwar polskich* (KAGP). Te nazwy zostały również wyekscerpowane podczas badań własnych — informatorzy wskazywali określenia: *pożomka* (*pożumka*, *pożumka*), *pożumka leżna*, *pożumka červuna*, *červuna* (*červuna*) *iągoda*.

1. *pożomka* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Redecz Wielki (19).
2. *pożomka* / *pożumka* — punkt Topola (15).
3. *pożomka* / *pożumka* — punkt Rybno (21).
4. *pożomka* / *pożumka červuna* — punkt Kania (11).
5. *pożumka* — punkty: Gliszcz (5), Włóki (6), Żerniki (14), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20).
6. *pożumka* / *červuna iągoda* — punkt Ryszewko (13).

Według Sobierajskiego zestawienie *czerwona jagoda* możemy spotkać wszędzie tam, gdzie „wyrząd *jagoda* nabrał znaczenia ‘czarnej jagody’, a dla oznaczania ‘poziomki’ zaczęto posługiwać się tym samym terminem *jagoda* z przydawką *czerwona*” (AJKLW, II: 47). Rzeczywiście w punktach 7 i 13 informatorzy podawali dla *borówki czernicy* określenia *jagoda* / *jagódka* i stąd *poziomkę* nazwano tutaj *czerwoną jagodą*.

7. *pożumka* / *červuna jagoda* — punkt Józefkowo (7).
8. *pożumka* — punkt Zielonka (8).
9. *pożumka červuna* — punkt Kijewo (12).
10. *pożumka leżna* — punkt Lubodzież (2).

W tym zestawieniu przymiotnik *leśna* pełni funkcję precyzującą i wskazuje miejsce występowania gatunku *Fragaria vesca*.

Analiza zebranego materiału przynosi spostrzeżenie, iż mieszkańcy wsi coraz powszechniej stosowali na badanym obszarze określenie *poziomka*, rezygnując z charakterystycznego dla tych terenów wcześniejszego zestawienia *czerwona jagoda* (podane zostało ono w zaledwie dwóch wsiach: na Pałukach w Józefkowie oraz na Kujawach w Ryszewku). Warto jednak zaznaczyć, że w tych miejscach nie było to jedyne miano tego gatunku, równolegle funkcjonowała jeszcze nazwa *poziomka*. Miana *Fragaria vesca* będące zestawieniami pojawiły się wyjątkowo, a określające ich człon główny przymiotniki wskazywały na kolor owocu (*poziomka czerwona* — Kujawy) i miejsce występowania rośliny (*poziomka leśna* — Krajna).

RÓŻA DZIKA

Łac. *Rosa canina* L.

Bot. róża dzika, szypszyna.

Kategoria: krzew (punkty 1–21).

Występowanie: zarośla, brzegi lasów, przydroża, miedze i nieużytki.

Rozmiar: do 3 m.

Wygląd: silnie rozgałęzione, zdrewniałe lodygi, które pokryte są hakowatymi kolcami; liście pierzaste pięcio- lub siedmiolistkowe; kwiaty pojedyncze lub zebrane w kwiatostany, w kolorze różowym, czerwonym lub białym; owoce (pozorne) podługne lub kuliste. Cechy użytkowe: owoce są często wykorzystywane do domowego wyrobu win, płatkami róży (święconymi) okadza się lub okłada miejsca objęte tzw. różą; okadzanie miało także działać na bolące zęby, oczy (Paluch 1988: 66); niekiedy stosowana przy opuchliznie ciała i koklusz (Paluch 1989: 154; SSiSL, II, 7: 81).

Cechy magiczne: galasy¹⁰ zdjęte z dzikiej róży stosowane były jako środek przeciw zauroczeniom (MKZ: 236).

Nazwa *róża* jest określeniem dla bardzo wielu (ok. 400) gatunków roślin z rodziny różowatych (Nowiński 1977: 186). Jest to zapożyczenie z języka łacińskiego — *Rosa*, gr. *Rodon* — które pojawiło się w języku polskim bądź za pośrednictwem czeskiego *ruože* (Spólnik 1990: 88), bądź przeszło bezpośrednio z łaciny (SEB: 466). W odniesieniu do gatunku *Rosa canina* w polskich gwarach możemy najczęściej spotkać się z zestawieniami: *dzika* / *polna* / *leśna róża* (SSiSL, II, 7: 78), w których przydawka wskazuje, iż nie jest to roślina hodowlana.

¹⁰ Są to narośle na lodygach lub liściach rośliny, które powstają wskutek zranienia rośliny i działania jądów jaj składanych przez owady — galasówki.

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *dziko różo* (KAGP), podobnie w Kartotece *Słownika gwar polskich* (KSGP). Na badanym obszarze informatorzy podali następujące określenia dla *Rosa canina*: *żiko ružo* (*żika ruża*), *polno ružo*, *guuk*.

1. *żiko ružo* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Rybno (21).
2. *żika ruża* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Włoki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Chrośna (10), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).
3. *żika ruża* / *guuk* — punkt Glinki (4).
Nazwa *głóg* jako określenie gatunku *Rosa canina* notowane jest w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich (Dubisz 1977: 53) i na Lubelszczyźnie (Pelcowa 2017: 54, 57, 289). Prawdopodobnie określenie to przeniesione zostało na *dziką różę* z *głogu dwuszyjkowego* ze względu na podobieństwo zewnętrzne obu gatunków (choć *głóg* rzadko występuje w Wielkopolsce).
4. *żiko ružo* / *polno ružo* — punkt Kania (11).

Powszechną nazwą gatunku *Rosa canina* na Kujawach i terenach pobliskich była podczas badań *dzika róża*. Nazwa ta jest niezmienna — notowana była na tym terenie już wcześniej (por. KAGP i KSGP). Zaledwie w jednej kujawskiej wsi, w Kani, podano nazwę z inną przydawką *dzika róża* (wskazującą na nieuprząny charakter rośliny). Pojawiła się także w Krajnie (wieś Glinki) nieużywana dotąd na tym terenie nazwa — *głóg*.

ŻARNOWIEC MIOTLASTY

Łac. *Sarothamnus scoparius* (L.) Wimm.

Bot. *żarnowiec miotlasty*.

Kategoria: krzew (punkty 1–4, 10–11, 13–17, 19–20).

Występowanie: wzgórza, zbocza, nasypy kolejowe, piaszczyste lasy, wrzosowiska.

Rozmiar: 50–150 cm.

Wygląd: kanciaste, rozłożyste, twarde łodygi pokryte drobnymi listkami; kwiaty złociste w kształcie kielichów; owoc w postaci czerwobrunatnego strąka.

Cechy użytkowe: w ziołolecznictwie ludowym napar z kwiatów stosowany był w schorzeniach układu pokarmowego, wątroby i woreczka żółciowego (Paluch 1988: 119); wysiewany jako pasza dla dzikich zwierząt (saren, jeleni, łosi — stąd też prawdopodobnie miano *sarnowiec* na Kujawach — por. KAGP); z gałęzi wyrabiano miotły.

Trudno współcześnie dociec, na jakiej podstawie gatunek *Sarothamnus scoparius* zyskał miano *żarnowca*. Według A. Janowskiej w nazwie tej nie można dostrzec jasnego związku semantycznego, który łączy leksem z przypuszczalną bazą (SJDS: 47). Jest to wyraz bardzo stary (notowany w *Słowniku staropolskim* — SSTP, X: 342), prawdopodobnie utworzony na skutek łączenia, kojarzenia

w świadomości ludzi pojęć, zjawisk obecnie nam nieznanych. Niestety brak jest szerszych badań na temat gwarowych nazw tego gatunku — na Lubelszczyźnie występuje on powszechnie pod nazwą *żarnowiec* (Pelcowa 2017: 513), a także określany jest mianami: *kacznica*, *sarniniec*, *tarnowiec* (Pelcowa 2017: 198, 411, 463), z kolei w księstwie łowickim funkcjonował pod nazwami *mietla* / *miotla* (Krokocka 2009: 104).

W Wielkopolsce J.W. Szulczewski zanotował dwie nazwy: *mietlonka* i *zajęczy groch* (1932: 97, 99). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw dla *Sarothamnus scoparius* odnotowano nazwy: *żarnowiec* i *sarnowiec* (KAGP). Natomiast podczas badań własnych informatorzy podali następujące określenia tego gatunku: *mietlonka*, *żarnoŵięc* (*żarnoŵiec*).

1. *żarnoŵięc* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Włoki (6), Józefkowo (7).
2. *żarnoŵiec* / *mietlonka* — punkty: Chrośna (10), Kania (11), Topola (15). Nazwa *mietlonka* nadana została *żarnowcowi*, ponieważ jego gałęzie są wykorzystywane jako surowiec na 'miotły' (zasł. punkt 11 Kania — patrz: cechy użytkowe gatunku).
3. *mietlonka* — punkty: Ryszewko (13), Żerniki (14), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).

Powszechną na znacznym obszarze Kujaw (z wyjątkiem ich północnego krańca) nazwą gatunku *Sarothamnus scoparius*, uzyskaną podczas badań własnych, była *mietlonka* (notowana w latach 30. XX wieku przez Szulczewskiego). Niekiedy nazwa ta występowała w rozproszeniu na ziemi kujawskiej równolegle z określeniem ogólnopolskim *żarnowiec* (wsie Chrośna, Kania, Topola). Na północy Kujaw, a także w Krajinie i jednej wsi pałuckiej (Józefkowo) mieszkańcy używali wyłącznie nazwy *żarnowiec*. Wskazywane we wcześniejszych źródłach nazwy *zajęczy groch* (Szulczewski) i *sarnowiec* (KAGP) nie zostały odnotowane wcale, z czego można wnosić, iż przestały funkcjonować w gwarze kujawskiej. Z wsi: Gliszcz (5), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Kijewo (12), Wola Kozuszkowa (18), Rybno (21) materiałów nie zebrano — informatorzy nie rozpoznawali *żarnowca*.

4.5. Drzewa

BRZOZA BRODAWKOWATA

Łac. *Betula verrucosa* Ehrh.

Bot. *brzoza brodawkowata*, *brzoza biała*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Rozmiar: do 20 m.

Występowanie: pospolicie w lasach, gajach i zrębach.

Wygląd: sylwetka drzewa smukła; gałązki zwisające, pokryte kropelkami żywicy „brodawkami”; listki drobne i cienkie o miłym zapachu; kora biała, łuszcząca się.

Cechy użytkowe: korę wykorzystuje się do robienia dziegiu; liście są dobrą paszą dla bydła; drewno wykorzystywane jest wszechstronnie, a witki są cenione w wikliniarstwie; w medycynie ludowej sok brzożowy (tzw. oskoła, bzowina) stosowany jest do leczenia chorób reumatyczno-artretycznych, przy schorzeniach nerek i pęcherza oraz zewnętrznie na porost włosów (Paluch 1988: 37). Gałęzie brzożowe wykorzystywane były do strojenia ołtarzy podczas procesji Bożego Ciała (Kołatka 2020: 199).

Cechy magiczne: w czasach pogańskich wierzono, że jest to drzewo „litościwe” — sadzone przy mogile miało bronić przed złymi duchami. To samo znaczenie ma krzyż zrobiony z brzozy, ustawiany zawsze nad głową zmarłego (ten zwyczaj jest jeszcze kultywowany — *bżozowy kšyžyk to često sta'ajq ja' kahe'na ne be'ŋe kua'žonego* — zaśl. punkt 14 Żerniki). Brzozy chętnie sadzono przy grobach dziewcząt, partyzantów i nieszczęśliwych kochanków (SSiSL, II, 6: 106). Wierzono, że dzięki brzozie można pozbyć się dreszczy i wycieńczenia (MKZ: 45–46). W Poniedziałek Wielkanocny smagano brzożowymi gałązkami młode dziewczyny (Krajna pld. i zach., zob. Kołatka 2020: 186).

Brzoza to drzewo północy, odporne na mrozy. Jest rośliną bardzo silnie związaną z kulturą Słowian. Po przyjęciu chrześcijaństwa przestała być kojarzona ze śmiercią. Zgodnie z wielowiekowym zwyczajem podczas Świąt Wielkanocnych z jej witek robi się palmy w niedzielę (by budzić śpiochów), a dzień później (w dyngusa) smaga się nimi młode dziewczęta (SSiSL, II, 6: 105).

Określenie brzoza jest nazwą ogólnosłowiańską (SEB: 45; SEBń, I: 88; Wajda-Adamczykowa 1989: 16; Spólnik 1990: 61). Jedna etymologia mówi, iż pierwotnie indoeuropejskie **bheragóos*, potem psł. **berza* łączy się z leksemami 'łnić, bieleć, świecić' — odnosi się więc do charakterystycznej właściwości kory brzozy (SEB: 45; SEBń, I: 88; SEBor: 43). Druga głosi, że leksem brzoza wiąże się etymologicznie z psł. **berstz* 'kora' — czyli jest to drzewo korkowe, bo zarówno brzost (*wiąz pospolity* — *Ulmus campestris* L.), jak i brzoza tworzą korek na powierzchni (Machek 1968: 129).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla *Betula verrucosa* nazwy brzoza i brzózka (KAGP). Natomiast podczas badań własnych odnotowano nazwę bżoza (wszystkie punkty 1–21). Jedynie w kujawskiej Kani (punkt 11) oprócz tej nazwy jako synonim pojawiło się zestawienie bżoza *gručęukovata* (odwołanie do wyglądu młodych gałązek, pokrytych 'brodawkami'). Natomiast w Redeczu Wielkim (punkt 19) podano także nazwę *pa-érove džęvo*, nienotowaną na innych terenach, ale być może wiążącą się z faktem, iż łuszcząca się kora mogła przypominać papier (patrz: wygląd gatunku).

BUK ZWYCZAJNY

Łac. *Fagus silvatica* L.

Bot. buk zwyczajny, buk pospolity.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Występowanie: lasy, zagajniki o dobrej glebie.

Rozmiar: do 30 m.

Wygląd: kora jasnopopielata, gładka; liście jajowate, z wierzchu połyskujące; owoce — małe orzeszki.

Cechy użytkowe: z drewna otrzymuje się dziegieć oraz produkuje się meble, sklejkę i klepki podłogowe; z bukwi / bukwa (owocu buka) wytłaczano olej lub karmiono nią świnie; w lecznictwie ludowym liście, drewno stosowano zewnętrznie na choroby skóry, odciski, krosty, bóle głowy, uszu, katar, a wewnętrznie na bóle żołądka (Paluch 1988: 77); owoce służyły jako pasza — *iaǵ beda byua to xoʒil' i my pod bučyny i bukev dla šf'ín zberal'i* (zaśl. punkt 20 Rakutowo).

Ogólnopolska nazwa *buk* występuje w polszczyźnie od XIV wieku (SSiSL, II, 6: 134). Pochodzi ona od psł. **bukъ* **buk*. To miano znane innym ludom słowiańskim: cz., slc. *buk*, błg., ukr., blr., r. *бук*, sch. *buk* / *bukva*, słoweń. *bukev*, mac. *бѹка*. Leksem ten jest uważany za zapożyczony wtórnie z języków germańskich goc. **bōca*, ags. **bōc*, stger. **buohha*, być może pochodzący z indoeuropejskiego **bhāgós* 'rodzaj dębu' (SEB: 48; SES, I: 49). Według W. Borysia nazwa *buk* powstała drogą przekształcenia pierwotnego psł. **buky* w 'buk' ze zmianą rodzaju oraz deklinacji, analogicznie do nazw innych drzew rodzaju męskiego *dąb*, *grab*, *wiąz* (SEBor: 46). Nazwa *buk* stosowana jest także jako określenie drewna bukowego (por. Dubisz 1977: 28).

Podczas badań własnych na badanym obszarze zebrano następujące określenia gatunku *Fagus silvatica*: *buk* oraz *bučyna*.

1. *buk* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Żerniki (14), Topola (15), Pikutkowo (17).

2. *bučyna* — punkty: Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

Derywat od *buk* — *buczyna* jako nazwa gatunkowa na obszarze Polski pojawia się m.in. w gwarach sądeckich (Wajda-Adamczykowa 1989: 17), warmińsko-mazurskich (Chłudzińska-Świątecka 1972: 243), w gwarach Lubelszczyzny (Pelcowa 2017: 90) i podobnie w gwarze kujawskiej. W innych gwarach określenie to oznacza także 'las bukowy' lub 'owoc drzewa bukowego'.

3. *buk* / *bučyna* — punkty: Lubodzież (2), Gliszcz (5), Wielki Sosnowiec (9), Ryszewko (13), Kobylnica (16).

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Fagus silvatica* na znacznym obszarze Kujaw (z wyjątkiem ich południowego krańca) był *buk*. Na południu Kujaw oraz na ich pld.-zach. granicy z Wielkopolską (wsie: Wola Kozuszkowa, Redecz Wielki, Rakutowo, Rybno) funkcjonowała nazwa *buczyna*. Natomiast obie nazwy *buk* i *buczyna* pojawiają się w rozproszeniu w Krajinie (Lubodzież, Gliszcz), na Pałukach (Wielki Sosnowiec) i na zachodzie Kujaw (Ryszewko, Kobylnica).

CZEREMCHA ZWYCZAJNA**Łac.** *Padus avium* Mill.**Bot.** *czerecha zwyczajna*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–6, 8–11, 13–21), krzew (punkty 1–5, 8–9, 13, 16, 21).

Występowanie: w wilgotnych lasach i zaroślach oraz hodowana przy domach.

Rozmiar: do 8 m.

Wygląd: pień brunatny; liście jajowate, ząbkowane na brzegach; owoce wielkości grochu, czarne i zebrane w kiście.

Cechy użytkowe: owoce były dawniej wykorzystywane na przetwory, obecnie uznawane za niejadalne (zasł. *іх їаgutќі гошке so, paskune f smaku, ніж z ніх не робо u nas na fsi* — punkt 14 Żerniki); kwitnące gałęzie używane na bukiety; na wsiach wywar lub nalewka z owoców i ziaren stosowane były przy chorobach układu pokarmowego, szczególnie przy biegunkach (Paluch 1988: 81).

Cechy szczególne: kwiaty pachną odurzająco (miododajne); zapach świeżo odartej kory przypomina aromat gorzkich migdałów; gałęzie czerechy wtykano przed drzwiami dziewcząt, które źle się prowadziły (zasł. w punktach 5 Gliszcz, 12 Kijewo, 16 Kobylnica).

Nazwa *czerecha* to XVII-wieczna pożyczka z języków ruskich strus., ukr. *чepeмyxa* (SES, I: 117; Budziszewska 1965: 282; SEBń, I: 224; SSiSL, II, 7: 73). Leksem ten zastąpił wcześniejsze staropolskie formy *trzecha*, *trzecha* (do dziś znane gwarom zachodniopolskim — por. MAGP, XI: 156). Psł. **čereṃcha*, **čereṃša* można znaleźć w prawie wszystkich językach słowiańskich i są one stworzone na indoeuropejskim pniu **kerm-*, który oznaczał 'ostry, gryzący, przenikliwy' (Moszyński 1953: 351). Określenia budowane od formy indoeuropejskiej nadawano więc roślinom, które ostro (mocno) pachniały — oprócz *czerechy* także *dzikiemu czosnkowi* i *czosnkowi pospolitemu* (Wajda-Adamczykowa 1989: 19; SEBor: 94–95).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla *Padus avium* nazwy *czerecha*, *czszymka*, *tszymka*, *smrodyna* i *smrodzina* (KAGP). Zanim notowane podczas badań własnych nazwy to: *čereṃxa* (*čereṃka*), *pśanka*.

1. *čereṃxa* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Gliszcz (5), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Topola (15), Pikutkowo (17), Rakutowo (20).
2. *čereṃxa* / *čereṃka* — punkt Kania (11).
3. *čereṃka* — punkty: Włoki (6), Ryszewko (13), Żerniki (14), Kobylnica (16), Rybno (21).
4. *čereṃka* / *pśanka* — punkt Redecz Wielki (19).

Psianka to określenie utworzone dla *czerechy* prawdopodobnie ze względu na niejadalne owoce (patrz: cechy użytkowe gatunku). Nazwy z elementem odzwierzęcym są często tworzone dla podkreślenia bezwartościowego charakteru danej rośliny, np. *psia pietruszka*, *wilcza jagoda*, *sobacze mydło* (Machek 1968: 11). To rzadkie określenie notowane jest także w okolicach Sieradza, Kalisza i Łęczycy (por. MAGP, XI: 157).

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Padus avium* na całym obszarze Kujaw i terenach im przyległych była *czeremcha* / *czeremka*. Utrwalone wcześniej w Kartotece *Atlasu gwar polskich* (KAGP) nazwy *czszymka*, *tszymka*, *smrodyna* i *smrodzina* nie zostały wskazane podczas badań, natomiast w jednej z wsi na pld.-zach. Kujawach (Redecz Wielki) pojawiła się nazwa *psianka* wskazująca na nieużytkowy, pośledni charakter tego gatunku drzewa. W punktach: Józefkowo (7), Kijewo (12), Wola Kozuszkowa (18) nie odnotowano nazw dla *czeremchy*.

DĄB SZYPUŁKOWY, DĄB ZWYCZAJNY

Łac. *Quercus robur* L.

Bot. *dąb szypułkowy, dąb zwyczajny*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Występowanie: powszechnie w lasach.

Rozmiar: do 40 m.

Wygląd: kora popękana, ciemna; liście podługne o pofalowanych brzegach, owoce żołędzie.

Cechy użytkowe: drzewo wykorzystywane w kołodziejstwie, budownictwie, meblarstwie; liście służą do barwienia wełny i mają właściwości lecznicze; z kory wyrabia się czarną farbę oraz wywar stosowany głównie zewnątrz w leczeniu ludowym do leczenia chorób skóry, łysienia, ale także na oparzenia, odmrożenia, odciski, wrzody, świerzby oraz choroby kobiece; wewnątrz wywar z kory stosowany był na choroby układu pokarmowego (przy biegunkach) (Paluch 1988: 41–42); liści używano do kiszenia (*do ogurkuv daję liści dembiny, razem z kšanem, koprem* — zaśl. punkt 16 Kobylnica). Cechy magiczne: zasuszone liście zatknięte za ścianę domu wroga sprowadzały chorobę, gdy wypowiedziało się zaklęcie: „Jako te liście uschły, tak z całym domem niech schnie gospodarz i dzieci” (MKZ: 24).

Dąb ze względu na swoją długowieczność uznawany jest za króla lasu (SSiSL, II, 6: 147). W wierzeniach Prasłowian był pierwszym drzewem na ziemi — korzenie były filarami złych mocy, a w konarach (podtrzymujących niebo) zasiadali bogowie. Chrześcijaństwo walcząc z wiarą w Światowida, zniszczyło zarówno jego dębowe figury, jak i same dęby — obiekty pogańskiego kultu. Dopiero dzięki statutowi Kazimierza Wielkiego (XIV wiek) zaczęto chronić te piękne drzewa. Dęby utrwał w pieśniach lud kujawski, co zapisał O. Kolberg:

Stanę ja na wietrznym gołębiem,
Będę siedziała w boru na dębie,
A już twoja nie będę,
Twoji woly nie czynię.

(Kolberg 1867b: 19)

Bodaj-żeś my kochaneczku
 Wtedy się ożenił,
 Jak na polu na zagonku
 Suchy dąb rozwinął.
 Rozwijaj się suchy dębie,
 Choć na cztery liścia (...).

(Kolberg 1867b: 23)

I wlażł Jasio na dęby,
 Jam mu za to dała gęby.

(Kolberg 1867b: 46; 2014: 82)

Dąb pojawił się również w kujawskiej magicznej *Bajce o chłopcu, co uratował życie królewskiej rodzinie* — to na jego szczyt wspinał się tytułowy chłopiec (pastuszek) za diabłem po tym, gdy ogrzał go w karty i odzyskał od niego królewską rodzinę. A zrobił to dlatego, że diabeł żądał zwrotu swej przegranej i zaproponował zakład: „Ograleś nas chłopcze, więc teraz się założymy. Kto ten zakład wygra, ten będzie posiadał wszystko. Więc kto pierwszy skoczy z tego dębu, ten wygrywa” (Wróblewska 2022: 148). Chłopiec i diabeł weszli na drzewo, ale pastuszek był sprytniejszy i przykleił ogon diabła do *dębu*. Gdy diabeł chciał zeskoczyć — nie mógł i pozostał na drzewie. Dzięki temu „diabeł do dzisiejszego dnia wisi za ogon do dębu wrośnięty i ludziom więcej zła nie czyni” (Wróblewska 2022: 149).

Dąb to nazwa ogólnosłowiańska, psł. **dąbъ* (tyle co ‘ciemny’) zestawia się z gr. τρυφλός ‘ciemny’ i goc. *dumbs* ‘niemy’. Wszystkie te leksemy wywodzi się od indoeuropejskiego **dhǵm̥bho-s* ‘miejsce głęboko położone, ciemne’ (SES, I: 139; SEBor: 111). Wyjaśniałoby to rozwój znaczenia słowa *dąb*: ‘miejsce głęboko położone’ ≥ ‘dolina, dolina wilgotna porośła lasem’ ≥ ‘las’ ≥ ‘drzewo’ ≥ ‘*dąb*’ — jedno z bardziej pospolitych drzew (Wajda-Adamczykowa 1989: 24). Etymologia indoeuropejskich nazw dębu wskazuje również na związek *dębu* i *drzewa* (Marczewska 1997/1998: 122). Leksem *dąb* stał się źródłem wielu derywatów, głównie w toponimii (SEBń, I: 253).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla *Quercus robur* nazwę *dąb* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). K. Podczaska wskazała na terenie Kujaw nazwę *dymb* (MSGK 2013: 15), natomiast podczas badań prowadzonych w latach 1999–2000 informatorzy podali określenia: *domp* (i warianty fonetyczne *dōmp*, *dòm̐p*) oraz *dembina*, *domp pravživy*, *aśle*, *aśle*.

1. *domp* — punkty: Glinki (4), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Żerniki (14), Topola (15), Pikutkowo (17), Rakutowo (20).
2. *domp* / *dembina* — punkt Kobylnica (16).
Dębina (derywat z sufiksem *-ina*, ze znaczeniowym odcieniem kolektywności) nie była notowana na tym obszarze, a jedynie w gwarach

warmińsko-mazurskich (por. Dubisz 1977: 26–28), na Lubelszczyźnie (Pelcowa 2017: 123) i na obszarze Małopolski (Wajda-Adamczykowa 1989: 24). Desygnatu *dębina* używa się na Kujawach także w znaczeniu ‘drewno dębowe’. W punkcie 16 wyjątkowo jako określenie gatunku *Quercus robur*.

3. *domp / domp pravživy* — punkt Wilkowo (1).
Dąb prawdziwy to zestawienie, w którym przymiotnik *prawdziwy* podkreśla szlachetność tego gatunku (podobnie jak w zestawieniu *borowik prawdziwy*).
4. *domp / ajsle* — punkt Lubodzież (2).
Ajsle to zapożyczenie z języka niemieckiego por. *Eiche* ‘*dąb*’.
5. *domp / asle* — punkt Włóki (6).
Asle (podobnie jak *ajsle*) to forma zapożyczona z niemieckiego, dodatkowo zmodyfikowana.
6. *dōmp* — punkty: Suchorączek (3), Gliszcz (5).
7. *dōmp* — punkty: Kijewo (12), Ryszewko (13), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rybno (21).

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Quercus robur* na całym obszarze Kujaw i terenach im przyległych był *dąb* (i jego warianty fonetyczne), co wskazuje na utrzymywanie się tej starej nazwy. Derywowana od tej nazwy *dębina* (jako określenie drzewa) pojawiła się zaledwie raz na zachodzie Kujaw (Kobylnica). Ciekawą nazwą notowaną w Krajnie (Wilkowo) jest *dąb prawdziwy* — podkreśla ona szlachetny charakter tego gatunku. Niezwykle interesujące jest także pojawienie się w dwóch miejscowościach (w Krajnie i na północy Kujaw) nazw *ajsle* i *asle*, będących bezpośrednią pożyczką z języka niemieckiego.

JARZĄB POSPOLITY

Łac. *Sorbus aucuparia* L.

Bot. *jarząb pospolity, jarzębina*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Występowanie: w lasach liściastych i zaroślach.

Rozmiar: 4–15 m.

Wygląd: liście pierzaste, jasnozielone; pień oliwkowoszary; kwiat biały, drobny, zebrany w baldachy; owoc czerwony, kulisty, zebrany w kiście.

Cechy użytkowe: owoce gotowane jako surowiec na syropy, dżemy, octy i wódki (Kuźnicka, Dziak 1984: 71); w lecznictwie ludowym wywar z suszonych owoców stosowano wewnętrznie na choroby zakaźne, choroby serca i naczyń i choroby układu pokarmowego, ale także do wywoływania poronień (Paluch 1988: 87).

Cechy szczególne: kwiaty pachną nieprzyjemnie (ma to odzwierciedlenie w niektórych językach słowiańskich, np. lit. *šermūkšle*, ukr. *smerd’ak*, *vońek*, *veńeha*, *smorduh*); owoce mają smak gorzkawo-mdły.

Cechy magiczne: drzewo *jarzębu* uznawane jest za siedlisko zła — *v’ iażompku to zue šežauo i luži strašyuo, žeči zabierauo* — zasl. punkt 4 Glinki (zob. także Paluch 1988: 88).

Nazwa *jarzębina* jest powszechna i obejmuje niemal cały obszar Polski (por. MAGP, IV: 104–109), występują obok niej także w przemieszaniu formy *jarząb* i *jarząbek* (SSiSL, II, 6: 197). Określenie to można spotkać w prawie wszystkich językach słowiańskich, jednak jest ono wyraźnie zróżnicowane pod względem morfologicznym — dł. *jeřeбc*, gł. *wjerjabc*, cz. *jeřáb*, slc. *jarabina*, słoweń. *jerebika*, sch. *jarebika*, ukr. *зороби на*, r. *рябина*, blr. *рабіна* (Budziszewska 1965: 272).

Leksem *jarzębina* został utworzony od formy (spotykanej już dziś bardzo rzadko) *jarząb* przez dodanie sufiksu *-ina*. Jest to nazwa wywodząca się z praszłowiańszczyzny **ěřebъ* **erěbъ* ≥ **ěřebina* **erěbina*, pierwotnie stosowana jako określenie ‘ptaka jarząbka, kuropatwy’ i ‘gatunku’ *Sorbus aucuparia* (SES, I: 508; Spólnik 1990: 67), od pie. **ěřb^(h)* ‘ciemnoczerwony, brązowy’ (SEBor: 204). Znaczenie leksemu *jarzębina* wiąże się bądź z czerwoną barwą owoców (SES, I: 508; SEBor: 204), bądź (co mniej prawdopodobne) z pstrym upierzeniem jarząbka, którego pokarmem są owoce *jarzębiny* (Rostafiński 1900, I: 192).

W latach 30. XX wieku powszechnie stosowano na Kujawach jedynie określenie *jarząbek* (Szulczewski 1932: 95). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano dla *Sorbus aucuparia* nazwy *jarząbek* (przeważa na tym obszarze) oraz rzadsze *jarząb* i *jarzębina* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP), natomiast w 2013 roku K. Podczaska wskazała formę *iarzumbek* (MSGK 2013: 23). Podczas badań własnych na badanym obszarze zanotowane zostały nazwy: *iażomp*, *iażombek*, *iażembina*.

1. *iażomp* / *iażembina* — punkt Kania (11).
2. *iażombek* — punkty: Włóki (6), Zielonka (8).
Jarząbek to derywat, forma zdrobniała od *jarząb*. Nazwa ta jest powszechna w Małopolsce, Wielkopolsce, na Mazowszu i Pomorzu południowym (zob. MSGP: 89).
3. *iażombek* / *iażembina* — punkty: Wilkowo (1), Glinki (4).
4. *iażembina* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Sorbus aucuparia* na niemal całym obszarze Kujaw i terenach im przyległych była *jarzębina*, co wskazuje na wycofywanie się z czynnego słownictwa Kujawiaków używanych wcześniej nazw *jarząbek* i *jarząb*. Jedynie na Kujawach północnych (wsie Włóki i Kania) oraz w Krajinie (wsie Wilkowo, Glinki) utrzymywała się nazwa *jarząbek* wskazywana powszechnie przez Szulczewskiego i w KAGP. Kolejne określenie *jarząb* zanotowane zostało tylko raz w Kani na zachodnich Kujawach.

JESION WYNIOSŁY**Łac.** *Fraxinus excelsior* L.**Bot.** *jesion wyniosły*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Występowanie: w lasach, często sadzony przy wiejskich domach.

Rozmiar: do 40 m.

Wygląd: pień prosty, gładki o szarej korze; liście pierzaste, jajowolancetowate; owoc — w formie „skrzydelka” wielkości ok. 3–4 cm.

Cechy użytkowe: drewno (bardzo twarde, a zarazem elastyczne) wykorzystywane w meblarstwie, stolarstwie, kołodziejstwie i do robienia narzędzi rolniczych (por. SSiSL, II, 6: 240); w lecznictwie ludowym stosowany przy kolkach, reumatyzmie, febrze i bólach głowy (Paluch 1988: 89).

Cechy magiczne: spanie pod jesionem uważano za bezpieczne, ponieważ miały go omijać węże — wyciśnięty sok z liści stosowało się do okładów miejscowych po ukąszeniu żmii (MKZ: 24; Paluch 1988: 89); trumna z jesionowego drewna pozwalała duchowi uzyskać wieczny spokój (*spokoiny sen to umaruy ma tyko v' ěesonovej trumnie, tag zafše še muvijo u nas* — zaśl. punkt 8 Zielonka).

Nazwa *jesion* jest ogólnosłowiańska i pochodzi od psl. **asenb* **asenb* z prejotacją **jasenb* **jesenb*. Do XVI wieku występuje w języku polskim forma z nagłosową grupą *ja-*, potem pojawia się wtórne *je-* (w źródłach XVI–XVIII-wiecznych jedynie ta postać). Od XIX wieku można spotkać się zarówno z określeniem *jesion*, jak i *jasion* (SES, I: 564; MAGP, IV: 131–133; Wajda-Adamczykowa 1989: 37; Spólnik 1990: 58). Również w innych językach i dialektach słowiańskich mamy do czynienia z formami obocznymi, np. słowiń. *jāsōun*, płb. *josén*, dł. *jaseń*, gl. *ja-seń*, cz. *jasan*, slc. *jasen*, ukr., błr., r. *ясе́нь*, słoweń. *jesen*, sch. *jasen*, mac. *jacen*, błg. *ясен / осен* (Budziszewska 1965: 270). W polskich gwarach pojawiają się obie formy, zarówno z nagłosowym *ja-* (w Małopolsce, Wielkopolsce pld. i zach., na Mazowszu, Kaszubach, Pomorzu pld. i Kresach — MSGP: 89), jak i z *je-*, często w tych samych regionach (por. np. Pelcowa 2017: 187–188, 195).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *jeśun* (częste) / *jaśun* (jednokrotnie) oraz *jeśunek* (jednokrotnie) (KAGP). W Kartotece *Słownika gwar polskich* (KSGP) pojawiła się forma *jeśun*. W MAGP dla tego obszaru zanotowano także formy: *jeśoń*, *ueśoń* (IV: 131–133). Natomiast podczas badań własnych mieszkańcy wsi podali określenia: *jeśon* (*jeśon*), *duglas*.

1. *jeśon* — punkty: Lubodzież (2), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *jeśon* — punkty: Suchorączek (3), Gliszcz (5), Kijewo (12).
3. *jeśon* / *duglas* [?] — punkt Wilkowo (1).

Nazwa *duglas* nienotowana w innych źródłach — prawdopodobnie przypadkowa — podana tylko przez jednego informatora we wsi.

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Fraxinus excelsior* na całym obszarze Kujaw i terenach im przyległych był *jesion*. Nie zanotowano podawanych wcześniej form *jaśun*, *jasiunek* (KAGP) ani *leśun* (MAGP).

JODŁA POSPOLITA

Łac. *Abies alba* Mill.

Bot. *jodła pospolita*.

Kategoria: drzewo iglaste (punkty 1–21).

Występowanie: w lasach, na obszarze Kujaw jedynie sadzona.

Rozmiar: do 40 m.

Wygląd: pień jednopienny, o szarobiałej korze; szpilki ustawione grzebieniasto, zaostrome na końcach; szyszki skierowane do góry.

Cechy użytkowe: drewno cenione w stolarstwie, meblarstwie; szpilki stosowane w lecznictwie ludowym (duża zawartość olejków eterycznych), a syrop z młodych pędów wykorzystywany przy bólach gardła i kaszlu; na rany przykładano żywicę tego drzewa (Paluch 1988: 90).

Jodła to leksem ogólnosłowiański wywodzący się z prasłowiańszczyzny. Prawdopodobnie jest to urzeczownikowiony pie. przymiotnik **ed^h-lo-* ‘kłujący’ (SEBor: 216). Pierwotnie określenie **edla* **edl^h* używane było dla oznaczenia innego gatunku — *świerku pospolitego* (*Picea abies* Lam.), z czasem nazwę przeniesiono na *Abies alba*, prawdopodobnie ze względu na nierozróżnianie tych drzew (Nitsch 1955, II: 117–126; SES, I: 582; Szczesniak 2014: 192). Rekonstrukcję prasłowiańską potwierdzić może także lit. *ėglė* i łot. *egle* ‘świerk’ (Wajda-Adamczykowa 1989: 39), co związane jest z zasięgiem występowania *jodły*. Następstwem mylenia *świerku* z *jodłą* jest znaczne zróżnicowanie znaczeniowe zarówno w Polsce (por. kasz. *jağła* — ‘świerk’), jak i w innych językach słowiańskich, np. w cz. *jedle*, dł. *jedła*, gł. *jědla*, płb. *jádl*, słoweń. *jel*, sch. *jela*, mac. *ел(κ)а* — to określenia *jodły*. Natomiast ukr. *ялина*, błg. *елка* / *ялина*, r. *ель* — nazwy *świerku* (Budziszewska 1965: 273–274).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano jedną nazwę *jodła* (KAGP). Podczas badań własnych wystąpiła także ta właśnie nazwa — została ona zanotowana we wszystkich wsiach (1–21), bez jakichkolwiek synonimów.

KASZTANOWIEC ZWYCZAJNY

Łac. *Aesculus hippocastanum* L.

Bot. *kasztanowiec zwyczajny*, *kasztanowiec biały*, *kasztan zwyczajny*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Występowanie: powszechnie, przeważnie przy drogach, domach.

Rozmiar: do 30 m.

Wygląd: pień o korze brunatnej, łuszczącej się; liście w kształcie dłoni o 5–7 listkach; kwiaty białe, zebrane w „świeczniki”; owoc — kolczasty, zielony; nasiona — brązowe, lśniące.

Cechy użytkowe: nasiona (kasztań) daje się jako paszę zwierzętom domowym (przede wszystkim koniom) i łownym; drewno pomimo miękkości i nietrwałości używane w stolarstwie i tokarstwie; w lecznictwie ludowym nalewka na spirytusie lub denaturacie z kwiatów lub owoców służyła do nacierania w reumatyzmie, przy niedomaganiach noszono w kieszeniach nasiona; przy chorobach zakaźnych pito wywar z kwiatów lub nalewkę z owoców; czasami tą nalewką nasączano kompresy i przykładano na żylaki (Pałuch 1988: 91).

Cechy magiczne: nasiona kasztanowca noszone w kieszeni mają przynosić szczęście i leczyć choroby reumatyczne (zasł. w punkcie 10 Chrośna).

Kasztanowiec pojawił się w Europie dopiero pod koniec XVI wieku. W Polsce pierwsze drzewa tego gatunku posadzono na Śląsku (wtedy jeszcze cesarskim) w 1687 roku (Nowiński 1977: 206), choć znano je już znacznie wcześniej — pisał o nich Marcin z Urzędowa (Spólnik 1990: 106). Nazwa została przeniesiona z *kasztana jadalnego* (*Castanea sativa*) ze względu na podobieństwo obu gatunków (SSiSL, II, 6: 249).

Zarówno w gwarach, jak i w odmianie potocznej języka polskiego określenia *kasztanowiec* z formantem *-owiec* (wprowadzonego przez Czerwiakowskiego w XIX wieku) używa się rzadko i wyjątkowo, zastępując je powszechnie nazwą *kasztan* (SSiSL, II, 6: 249–250). Leksem ten jest zapożyczeniem z łaciny *Castanea*, ale nie bezpośrednim, ponieważ prawdopodobnie przeszedł do języka polskiego przez dawniejsze dialekty niemieckie *kastāne*, *castane* (SES, II: 97; Wajda-Adamczykowa 1989: 39).

Podczas badań własnych odnotowano powszechnie nazwę *kaštan*. Dodatkowo w jednym punkcie informator podał jako synonim określenie *kaštanóvec*.

1. *kaštan* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włoki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).
2. *kaštan* / *kaštanóvec* — punkt Rybno (21).

KLON ZWYCZAJNY

Łac. *Acer platanoides* L.

Bot. *klon zwyczajny*, *klon pospolity*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Występowanie: rośnie przede wszystkim w lasach.

Rozmiar: do 25 m.

Wygląd: pień o korze popękanej; korona rozłożysta; liście duże, lśniące, dłoniaste; owoc — podwójne skrzydełko.

Cechy użytkowe: drewno (ciężkie, twarde, elastyczne) wykorzystywane w stolarstwie, meblarstwie i do wyrobu instrumentów muzycznych (Lechocka 2017: 161); na wsiach pieczono na liściach *klonu* chleb (SSiSL, II, 6: 259).

Cechy magiczne: *klon* miał posiadać moc odpędzania samego diabła (Ziółkowska 1983: 164; SSiSL, II, 6: 260); w medycynie ludowej przypisywano *klonowi* zdolność oczyszczania organizmu ze złej energii (Szczęśniak 2013: 116).

Klon to nazwa ogólnosłowiańska: płb. *kluon*, dł., gł. *klon* (zarówno dla oznaczania *klonu* — *Acer platanoides*, jak i *jaworu* — *Acer pseudoplatanus*), cz., słc., sch. *klen*, ukr., błr., r. *клен*, mac., błg. *κлен* (Budziszewska 1965: 270). Etymologia określenia nie jest jasna. Wiąże się ją z psł. **klenъ* ‘klon, jesion’ (SEBor: 235), a z kolei tę formę ze śrđniem. *lōne*, stisl. *hlyn-r*, śrgniem. *līn-boum*, gr. *γλῑνος*, *γλεῖνος* (SES, II: 231–232; Wajda-Adamczykowa 1989: 41).

Podczas badań własnych na badanym obszarze zostało zanotowane wyłącznie określenie *klon* (z wariantem fonetycznym *klōn*).

1. *klon* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rybno (21).
2. *klon* / *klōn* — punkty: Żerniki (14), Rakutowo (20).
3. *klōn* — punkty: Lubodzież (2), Włóki (6), Kijewo (12), Ryszewko (13), Kobylnica (16).

LIPA DROBNOLISTNA

Łac. *Tilia cordata* Mill.

Bot. *lipa drobnolistna*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Występowanie: lasy liściaste, chętnie sadzona przy domach, drogach.

Rozmiar: do 25 m.

Wygląd: pień o gładkiej korze; korona prawie kulista; liście sercowate, zaostrome na końcu, pod spodem sinawe; kwiaty zebrane po 5–11, w kolorze białym lub żółtawym.

Cechy użytkowe: drewno lekkie, elastyczne, bardzo trwałe, nadaje się na meble, narzędzia oraz jest cenione przez rzeźbiarzy (ołtarz Wita Stwosza) i „świątkarzy” (SSiSL, II, 6: 267); z pni lipowych wykonywano dawniej ule (*moje prażady to fsaže mel'i takie ule v l'ipkovym ževe dubane, suomo kryte one byl'i* — zaśl. punkt 14 Żerniki oraz Paluch 1988: 30); kwiat przyciąga pszczoły (miód lipowy), ponadto jest do dziś dnia cennym surowcem w lecznictwie ludowym stosowanym na choroby układu oddechowego; napar stosowany jest wykrztuśnie przy bólu gardła, przeziębieniu, astmie i jako środek napotny, a także przy bólach żołądka i biegunkach; stosowany również w chorobach zakaźnych (ospie) (Paluch 1988: 29).

Cechy szczególne: *łyko lipy* jest wyjątkowo lepkie.

Cechy magiczne: z *lipą* wiąże się szereg legend — *lipa* chroni przed piorunami (zaśl. w punktach 2 Lubodzież, 8 Zielonka, 11 Kania, 16 Kobylnica i 19 Redecz Wielki); na Kujawach wierzono, że gałązki wzięte z ołtarza w Boże Ciało i wsadzone w zagon kapusty będą chronić przed pchełkami, a włożone w len powodować wzrost tak wysoki, jak ta gałązka; żyto chronią przed „płonnikiem” (człowiekiem, który ma konszachty z diabłem); łykiem z *lipy* można związać diabła (Szulczewski 1932: 96) lub chronić bydło przed czarownicami, obwiązuując tymże łykiem rogi krów (Kolberg 1867a: 99).

Lipa to leksem ogólnosłowiański, wywodzi się z leksyki odziedziczonej z epoki bałtosłowiańskiej **lēipā* i łączy z prasłowiańskim **lǫpěti*, **lǫpnōti* ‘przyklejać się, lgnąć, przywierać’. Nazwa wiąże się z właściwościami lyka — lepkością i śliskością (SES, IV: 271; SEB: 299; Wajda-Adamczykowa 1989: 46; SSiSL, II, 7: 268).

Na Kujawach w drugiej połowie XIX wieku O. Kolberg odnotował następujące nazwy dla *Tilia cordata*: *lipa*, *lipka*, *lipina*.

Z tamty strony jeziora,
Stoi lipka zielona.

A na ty lipce, na ty zielonyj,
Trzej ptaszekowie śpiewają.

Ciężko tobie lipino,
Zielony liścik puścić.

(Kolberg 1867a: 47–48)

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano jedną nazwę *lipa* (KAGP). Podczas prowadzenia badań informatorzy podali następujące określenia: *l'ipa* i zdrobnienie *l'ipka*.

1. *l'ipa* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Rybno (21).
2. *l'ipa* / *l'ipka* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Topola (15), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Tilia cordata* na całym obszarze Kujaw i terenach im przyległych była *lipa*. Nazwa ta notowana przez Kolberga i zapisana w Kartotece *Atlasu gwar polskich* używana jest niezmiennie, podobnie zresztą jak deminutyw *lipka*. Jest on nadal popularny we wschodniej i południowej części Kujaw, a także w jednej z pałuckich wsi (Wielki Sosnowiec). Trzecia podana przez O. Kolberga nazwa — *lipina* — nie została odnotowana ani w Kartotece *Atlasu gwar polskich*, ani podczas badań własnych.

MODRZEW POLSKI

Łac. *Larix polonica* Rac.

Bot. *modrzew polski*.

Kategoria: drzewo iglaste (punkty 1–21).

Występowanie: w Wielkopolsce drzewo sadzone przez człowieka — przy drogach i domach.

Rozmiar: do 35 m.

Wygląd: drzewo jednopienne, o nieregularnej koronie; szpilki zebrane w pęczki; drobne szyszki.

Cechy szczególne: jedyne drzewo iglaste (w Polsce), które gubi igły na zimę; spodnia część igieł w kolorze białoniebieskim.

Cechy użytkowe: drewno (o niezwyklej czerwonej barwie) jest dobrym budulcem (kościół, kaplice, dzwonnice) i ma dużą wartość opałową (*a z modževa to davniij koščouy caue stavał'i, a teras to juš fšysko murovane buduio* — zaśl. punkt 17 Pikutkowo).

Cechy magiczne: w modrzewiu zakłęte są dusze ludzi, którzy zmarli śmiercią nienaturalną, porażeni gniewem bożym (Ziółkowska 1983: 204–205).

Nazwa *modrzew* znana jest jedynie na zachodzie Słowiańszczyzny, ze względu na zasięg występowania gatunku *Larix polonica* i *Larix europaea* (Budziszewska 1965: 292; Wajda-Adamczykowa 1984: 33). Istnieją trzy–cztery hipotezy dotyczące pochodzenia nazwy: A. Brückner i V. Machek wywodzą ją od psł. form **modřen-*, **modroderv-* utworzonych od przymiotnika **modrō* 'siny, ciemnoniebieski' — czyli jest to określenie nadane od koloru igieł (SEB: 342; Machek 1954: 201). Natomiast według L. Moszyńskiego nazwa powstała od psł. **modro-* *derv-*, zapożyczonego z germ. **madra-triu* 'czerwone drewno lub drzewo' — czyli byłoby to określenie nadane od koloru drewna modrzewiowego (1953: 355). Zupełnie inaczej rekonstruuje nazwę W. Budziszewska, wywodząc ją od psł. **mozg-evъ* ≥ *možževъ*, ewentualnie od **mozg-evъje* i zestawiając z rosyjskim *можжевельник* 'jałowiec' (1974a: 21). W. Boryś wskazuje natomiast, iż nazwa powstała:

poprzez skrzyżowanie niezachowanego chyba bezpośrednio (...) wyrazu **možževъ* prapokrewnego ze wschl. nazwą jałowca (...) z inną nazwą modrzewia wytworzoną od psł. przym. **modrō* 'niebieski, ciemnoniebieski' (SEBor: 335).

W polskich gwarach dla gatunku *Larix polonica* notuje się powszechnie nazwę *modrzew*, ale także obok niej określenia: *smerk* (w pld. Małopolsce i w pld.-wsch. części Śląska — zob. Nowik 1993: 202), *czerwony smrek* zapożyczone ze słowackiego (w pld. części Polski), zapożyczone z niemieckiego *skowron*, *skowronek*, *skowronkowe drzewo* (w gwarach północnych), *lersenbaum* w gwarach olsztyńskich (zob. Wajda 1983: 197).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano jedną nazwę *modrzew* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Podczas badań własnych powszechnie używana była nazwa *modžef* (por. MAGP, XI: 160) oraz rzadziej *skovronek* lub *skovronkove dževo*.

1. *modžef* — punkty: Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
2. *modžef* / *skovronek* — punkty: Wilkowo (1), Suchorączek (3), Glinki (4). *Skowronek* to kalka semantyczna powstała w wyniku przemieszania dniem. formy gwarowej *lerche* 'skowronek' i *lärche* 'modrzew' (SEB: 424;

Wajda-Adamczykowa 1989: 52). Spotkać ją można przede wszystkim w gwarach będących pod wpływem języka niemieckiego, np. na Pomorzu czy Kaszubach (por. MSGP: 256; Rogowska 1998: 102–103; Wajda 1983: 197).

3. *skovronek* — punkt Włóki (6).
4. *mođżef / skovronkove dževo* — punkty: Lubodzież (2), Gliszcz (5), Józefkowo (7).

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Larix polonica* na całym obszarze Kujaw i terenach im przyległych był notowany we wcześniejszych źródłach (MAGP, KAGP) *modrzew*. Obok tej nazwy na północy Kujaw (Włóki), w Krajnie (Wilkowo, Suchorączek, Glinki) pojawiło się (zapewne pod wpływem kaszubszczyzny) określenie *skowronek* lub *skowronkowe drzewo* (Krajna — Lubodzież, Gliszcz oraz Pałuki — Józefkowo).

OLSZA CZARNA

Łac. *Alnus glutinosa* Gaertn.

Bot. *olsza czarna, olcha czarna*.

Kategoria: drzewo (punkty 1–21), krzew (punkty 1, 3, 7 10–14, 18).

Występowanie: wilgotne lasy, miejsca mokre, brzegi rzek, jezior, kanałów.

Rozmiar: do 25 m.

Wygląd: pień czarny, spękany; liście okrągłojajowate, lepkie, błyszczące; kwiaty – kotki zamieniają się w owoce podobne do małych szyszek.

Cechy użytkowe: drewno rudawoczerwone, miękkie, łupliwe, ale bardzo wytrzymałe, używane na opał i do wyrobu łyżek, warząchwi, podszew do butów, trepów (SSiSL, II, 6: 305); kora stosowana jest w farbiarstwie (SSiSL, II, 6: 306); w lecznictwie ludowym gałęzie olszowe zerwane w wigilię św. Jana Chrzciciela, a następnie ususzone służyły na Kujawach jako lekarstwo na wrzody i rany (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 234).

Cechy magiczne: „djabeł obił swą babusię kijem z olch, od czego otrzymało drzewo czerwone zabarwienie” (Szulczewski 1932: 98). Według wierzeń kujawskich *olsza* posiadała specjalne apotropaiczne właściwości, w związku z czym jej gałęzie zatykało się na św. Jana w strzechy lub ściany (*Rośliny w wierzeniach* 2016: 234).

Olsza to leksem ogólnosłowiański, którego nie można spotkać jedynie w języku rosyjskim (Budziszewska 1965: 271). W naszym języku nazwa ta zaświadczona jest po raz pierwszy w tekstach pochodzących z końca XIV wieku (Wajda-Adamczykowa 1989: 54). Drugim określeniem stosowanym wymiennie z nazwą *olsza* jest *olcha* (notowane dopiero od XVIII wieku). Obie nazwy są kontynuacją form prasłowiańskich **olbcha / *olbša* i są spokrewnione z lit. *al˘ksnis*, *ēlknis*, łot. *ālk-nis*, łac. *alnus* (SEB: 379). Wszystkie te określenia mają źródło w praindoeuropejskich częstkach *el-*: *ol-*, którymi oznaczano drzewa w zależności od ich koloru (Wajda-Adamczykowa 1989: 54; SEBor: 390; SSiSL, II, 6: 302–303).

Dawniej na badanym obszarze powszechnie używano nazwy *olszyna* (Szulczewski 1932). Według danych z AJKLW (z roku 1979) najpowszechniej stosowaną nazwą była *olszyna* wraz z innymi określeniami: *olcha*, *olsza*, *olszyczka*

i *olszowe drzewo*. W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwy: *olszyna*, *olsza*, *olcha*, *olszyczka* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Odpytywani informatorzy podali następujące nazwy: *olχa* (^u*olχa*), ^u*olša*, *olšyna* (^u*olšyna*), *dževo* ^u*olšove*.

1. *olšyna* — punkty: Suchorączek (3), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Żerniki (14), Kobylnica (16), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
2. ^u*olšyna* — punkty: Pikutkowo (17), Rakutowo (20).
3. ^u*olšyna* / *olχa* — punkt Topoła (15).
4. ^u*olšyna* / ^u*olχa* — punkt Wielki Sosnowiec (9).
5. *olšyna* / *olχa* — punkty: Wilkowo (1), Kania (11), Ryszewko (13).
6. *olχa* — punkty: Lubodzież (2), Glinki (4), Zielonka (8).
7. ^u*olχa* — punkt Chrośna (10).
8. ^u*olχa* / *olχa* / *olšyna* — punkt Rybno (21).
9. ^u*olša* / *dževo* ^u*olšove* — punkt Kijewo (12).

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Alnus glutinosa* na większości obszaru Kujaw i terenach im przyległych (Pałukach i Krajnie) była notowana we wcześniejszych źródłach (Szulczewski, AJKLW, KAGP) *olszyna* (z wariantem fonetycznym). Nazwa ta występowała w centralnej części Kujaw, na ich zachodzie, południu i częściowo wschodzie z wyjątkiem miejscowości Zielonka, Chrośna, Kijewo. W dwóch pierwszych miejscowościach odnotowane zostało miano *olcha* (z wariantem fonetycznym), a w Kijewie — *olsza* i *drzewo olszowe* (notowane wcześniej w AJKLW). Określenie *olcha* pojawiło się ponadto w rozproszeniu w kujawskim Rybnie oraz pałuckim Wielkim Sosnowcu.

ROBINIA AKACJOWA

Łac. *Robinia pseudoacacia* L.

Bot. *robinia akacjowa*, *robinia biała*, *grochodrzew biały*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21), krzew (punkty 8, 10, 20).

Występowanie: przydroża, lasy.

Rozmiar: do 20 m.

Wygląd: korona rozłożysta; liście pierzaste; nasiona pochowane w strąkach (podobnych do strąków grochu); kwiat biały, mocno pachnący, zebrany w kiście.

Cechy użytkowe: z *akacji* uzyskuje się twarde drewno, odporne na gnienie, wykorzystywane w kołodziejstwie, do wyrobu narzędzi rolniczych i instrumentów muzycznych; drzewo miododajne; w lecznictwie ludowym stosowano napar z kwiatów przeciw konwulsjom, gorączce, na reumatyzm i schorzenia żołądkowe (SSiSL, II, 6: 104).

Akacja to potoczna (lecz niezupełnie uzasadniona z punktu widzenia botaniki) nazwa *robinii* (WEP, I: 86). Tą nazwą powinno się określać jedynie rośliny z rodziny czułkowatych (np. *Acacia seyal*, *Acacia horrida*, *Acacia senegal*, *Acacia arabica*), rosnące w strefie zwrotnikowej i podzwrotnikowej Afryki i Australii. Gatunek ten pierwotnie występował w Ameryce Północnej.

Robinia akacjowa swą łacińską nazwę zawdzięcza nadwornemu botanikowi króla Henryka IV — Jeanowi Robinowi, który sprowadził tę roślinę do Francji na początku XVII wieku. W Polsce drzewo to znane było początkowo pod nazwą *grochowe drzewo*, wprowadzoną prawdopodobnie przez K. Kluka w *Dykcjonarzu roślinnym* (Wajda-Adamczykowa 1989: 60). Nazwa została stworzona ze względu na podobieństwo fizyczne kwiatów i owoców do *grochu zwyczajnego* (*Pisum sativum* L.). Z czasem, z zestawienia utworzonego przez K. Kluka, I.R. Czerwiakowski (*Botanika szczegółna*, 1840–1859) tworzy złożenie *grochodrzew* (dwa tematy słowotwórcze połączone interfiksem –o–). Współcześnie używane miano *akacja* drzewo *Robinia pseudoacacia* zyskało dzięki szlachcicowi, który w obecności Fryderyka Wilhelma (rzecz miała miejsce w drugiej połowie XVII wieku) właśnie tak określił tę roślinę — ze względu na podobieństwo zewnętrzne obu gatunków. Z niemieckiego nazwa ta trafiła do naszego języka (Ziółkowska 1983: 12). Od tej pory powszechnie, zarówno w polszczyźnie ogólnej, jak i w gwarach, mianem *akacji* obdarza się *robinie* (*Robinia pseudoacacia*) — drzewo lub krzew z rodziny motylkowatych. Nie spotyka się eponimu *robinia* ani określenia *grochodrzew*.

Podczas badań własnych zanotowano następujące nazwy dla gatunku *Robinia pseudoacacia*: *akac'ia* (wraz z wariantami fonetycznymi: *akac'iã*, *akac'io*), *akacyia* (i wariant *akacyio*).

1. *akac'ia* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Gliniki (4), Wielki Sosnowiec (9), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15).
2. *akac'ia* / *akac'io* — punkt Włóki (6).
3. *akac'io* — punkty: Józefkowo (7), Zielonka (8), Chrośna (10), Kania (11), Wola Kozuszkowa (18).
4. *akacyia* / *akac'ia* — punkt Kobylnica (16).
Pojawiła się tu forma z rozszerzoną częstką –yja.
5. *akacyio* / *akac'io* — punkty: Gliszcz (5), Rybno (21).
6. *akac'iã* — punkty: Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).

Powszechną, uzyskaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Robinia pseudoacacia* na całym obszarze Kujaw i terenach im przyległych była *akacja* (z wariantami fonetycznymi). Warto zwrócić uwagę, iż nie odnotowano używanej niegdyś na tym terenie nazwy *wakacyja* / *wakacja* (AJKLW, II: 56; Sobierajski 1952: 5; Wajda-Adamczykowa 1989: 60). To określenie powstało przez dodanie spółgłoski protetycznej *v*– (zjawisko powszechne w gwarach). Jednak według L. Wajdy-Adamczkowej była to kontaminacja formy *akacja* z często notowanym i podobnym fonetycznie słowem — *wakacje* (1989: 60).

SOSNA ZWYCZAJNA**Łac.** *Pinus sylvestris* L.**Bot.** *sosna zwyczajna*.

Kategoria: drzewo iglaste (punkty 1–21).

Występowanie: pospolicie w lasach.

Rozmiar: do 40 m.

Wygląd: drzewo jednopienne; pień brunatnoczerwony; kora łuszcząca się, popękana, szara; szpilki sztywne (4–7 cm), sinozielone; szyszki pojedyncze, stojące, owalne.

Cechy użytkowe: drzewo jest powszechnie cenione (budownictwo, stolarstwo, przemysł papierniczy); szpilki ze względu na znaczną zawartość olejków eterycznych wykorzystywane w lecznictwie ludowym przy chorobach układu oddechowego i bólach reumatycznych; maść z żywicy, wosku pszczelego przy chorobach skórnych (Paluch 1988: 47). Cechy magiczne: uważano, że trumna wykonana z desek sosnowych zapewnia zmarłym spokój wieczny, a żywym dawała przekonanie, iż pochowani nie „pociągną ich za sobą” (Ziółkowska 1983: 246).

Sosna to rodzima nazwa prasłowiańska, która zachowała się jedynie na obszarach północnej Słowiańszczyzny, m.in. w cz., slc. *sosna*, ukr., r. *сосна*, błr. *сасна* (Budziszewska 1965: 275). Pierwotnie określenie to obejmowało prawdopodobnie także południe. Znaczenie tego leksemu nie zostało do dziś jednoznacznie wyjaśnione i najczęściej łączy się je z pie. przymiotnikiem **kasnos* ‘szary’ i łac. *cānus* ‘szary, siwy’, ze względu na barwę kory *sosny* (Vasmer 1958, III: 726; Kreja 1965: 351; Wajda-Adamczykowa 1989: 63; SEBor: 567).

Sosna ma poświadczenie w kujawskiej bajce *Robienie czarów i przemienienie swej córki na Marysię, a Marysię w dzięką kaczkę*, gdzie igieł z *sosny* użyła czarownica do stworzenia magicznej mikstury służącej do otrucia:

To rzekłszy do swej córki, zaczęła przygotowywać rozmary ze ziół i z różnych liści i zielska, dodając do gorącej wody trochę puchu bawełnianego i iglicy z *sosny*, co miały stanowić pierze kacze, przy tym zaczęła mamrotać jakieś niezrozumiałe słowa zaklęć oraz dmuchać w gotujący się roztwór (Wróblewska 2022: 155).

Dawniej na obszarze Wielkopolski powszechnie używano dla *Pinus sylvestris* nazw *chojka*, *chojar* (Szulczewski 1932: 94; MAGP, XI: 162). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwy: częste *sosna* i rzadsze *chojok* (*drzewo do 20 lat*) (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). K. Podczaska zanotowała określenia *chojna*, *chojka*, *chójka* (MSGK 2013: 11). W. Prusak wskazał nazwy *chojny*, *chójki* (SGK 2021: 23). Podczas prowadzonych badań w latach 1999–2000 informatorzy podali określenia: *sosna*, *χοϊka*.

1. *sosna* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Wielki Sosnowiec (9) (tu sama nazwa wsi jednoznacznie wskazuje na fakt używania miana *sosna*), Chrośna (10), Kania (11), Kijewo (12).

2. *sosna* / *χοῖκα* — punkty: Żerniki (14), Kobylnica (16), Pikutkowo (17), Redecz Wielki (19).

Określenie *chojka* jest kontynuacją psł. deminutywum **χvojka* ≤ **χvoja* ‘coś ostrego, sterczącego, igła, igliwie, gałęzie pokryte igliwem’ (Budziszewska 1965: 276). Z czasem (około XVI wieku — por. Wajda-Adamczykowa 1989: 62) nazwa ta została przeniesiona w ukr., biał. *хво́я*, r. *хво́я* / *хво́й* i dialektach polskich na *sosnę zwyczajną* (Budziszewska 1965: 275–276).

3. *χοῖκα* — punkty: Ryszewko (13), Topola (15), Wola Kozuszkowa (18), Rakutowo (20), Rybno (21).

Powszechne występowanie określenia *sosna* świadczy o znaczącej ekspansywności tej ogólnopolskiej nazwy (por. wcześniej zbierane dane: Szulczewski 1932: 94; MAGP, XI: 160–162). Podczas gdy w MAGP wyraźnie wskazywano, iż „*sosna* występuje na całym obszarze z wyjątkiem części Wielkopolski, Krajny, Kaszub i Pomorza Mazowieckiego” (MAGP, XI/2: 162), późniejsze materiały (KAGP, badania własne oraz prace Podczaskiej i Prusaka) wskazują wyraźnie rozpowszechnienie tego określenia. Typowa dla tego obszaru *chojka* (notowana m.in. u Szulczewskiego) pojawia się jako jedyne określenie *sosny* jedynie na pld.-zach. krańcu Kujaw oraz na terenach pogranicznych między Kujawami (Żerniki, Kobylnica, Pikutkowo, Redecz Wielki, Topola, Rakutowo, Rybno) a Wielkopolską (Ryszewko, Wola Kozuszkowa).

ŚWIERK POSPOLITY

Łac. *Picea abies* Lam.

Bot. *świerk pospolity*.

Kategoria: drzewo iglaste (punkty 1–21).

Występowanie: w lasach.

Rozmiar: 40–60 m.

Wygląd: pień o korze brunatnoczerwonej, lekko popękany; szpilki ciemnozielone, odstające ku górze i bokom — ostre; szyszka do 15 cm, żółtobrązowa, zwisająca.

Cechy użytkowe: drewno świerkowe jest produktem cenionym w stolarstwie i budownictwie; młode drzewka i gałęzie są symbolem świąt Bożego Narodzenia; szpilki zawierają olejki eteryczne wykorzystywane przede wszystkim w ziołolecznictwie, w schorzeniach skóry i górnych dróg oddechowych; maść z żywicy stosowana była przy zranieniach, stłuczeniach, odparzeniach, reumatyzmie (Paluch 1988: 114).

Nazwa *świerk* jest kontynuacją psł. **s(k)vrkъ*, **s(k)verkъ* lub **smvrkъ*, **smerkъ* (Nitsch 1955: 118; Wajda-Adamczykowa 1989: 66; SEBor: 623). Etymologia tego określenia nie jest jasna. Łączy się ją czasami ze ‘śmierdzieć’ (drzewo wydaje intensywny zapach — Vasmer 1958, III: 686) albo z dźwiękonaśladowczym odgłosem ‘skwierczenia’ drzewa podczas palenia. Niewykluczony jest też związek z lit. *smar̃sas* ‘tłuszcz, smar’, stnor. *smjor* ‘masło, tłuszcz’, stwniem. *smero* ‘masło, tłuszcz’ i niem. *schmieren* ‘smarować’, *świerk* jest bowiem drzewem żywicznym i mocno brudzi podczas piłowania (Spólnik 1990: 76).

W Słowiańszczyźnie określenie *świerk* nie funkcjonowało tylko jako nazwa *Picea abies*, ale używano go także dla *modrzewia*, *brzozy*, a nawet *jałowca*, np. w śl. *svrk* ‘modrzew’, ukr. *уквурк* ‘modrzew’, sch. *smerka* / *smreč* ‘jałowiec’ i ‘*świerk*’, błg. *цмпука* ‘jałowiec’ (Budziszewska 1965: 275), podobnie w polskich gwarach w pld.-zach. Małopolsce *modrzew* (MSGP: 291), na Mazowszu i pñ. Kresach *jo-dła* (MAGP: 92).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwę *świrk* (KAGP). Natomiast podczas badań własnych informatorzy podali następujące warianty fonetyczne określenia *świerk*: *śf’irk* (*śvirk*), *śf’ierk* (*śv’ierk*, *śf’erk*).

1. *śvirk* — punkty: Wilkowo (1), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8).
2. *śf’irk* / *śf’erk* — punkty: Kania (11), Żerniki (14), Kobylnica (16).
3. *śf’erk* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Ryszewko (13), Topola (15), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20), Rybno (21).
4. *śv’ierk* — punkty: Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5).

Powszechna, uzyskana podczas badań własnych nazwa gatunku *Picea abies* na całym obszarze Kujaw i terenach im przyległych to dla badań wcześniejszych (KAGP) i własnych *świrk* / *świerk* (z wariantami fonetycznymi).

TOPOLA CZARNA

Łac. *Populus nigra* L.

Bot. *topola czarna*, *sokora*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Występowanie: brzegi wód stojących, lasy, przydroża.

Rozmiar: do 30 m.

Wygląd: pień szary, ciemnobrunatny lub szaroczarny; liście lśniące, jajowate; kwiaty to tzw. kotki o czerwonej barwie.

Cechy szczególne: młode liście i pączki pokryte są lepłą masą.

Cechy użytkowe: drewno wykorzystywane do wyrobów użytku codziennego (kołysek, skrzyń, wiader, niecek) i instrumentów muzycznych (SSiSL, II, 6: 340); pączki liści były stosowane w ludowym lecznictwie na rany, strupy, reumatyzm i porost włosów (SSiSL, II, 6: 341).

Cechy magiczne: wierzono, że *topola* zwołuje zbłąkanych ludzi do domu (Ziółkowska 1983: 271).

Nazwa *topola* znana jest (z pewnymi zmianami morfologicznymi, tj. zakończenie spółgłoskowe lub samogłoskowe) całej Słowiańszczyźnie (Budziszewska 1965: 273). Kontynuuje ona psł. **topola*, **topolb* i związana jest z łacińskim określeniem *pōpulus* ‘*topola*’ i greckim *απελλόν* ‘*czarna topola*’ (ewentualnie *πελέα* ‘*wiąz*’) (SEB: 573; SSiSL, II, 7: 337). Brückner klasyfikuje tę nazwę jako zapożyczenie (z dysymilacją *p–p* w *t–p*), natomiast Budziszewska (za Machkiem) stwierdza, iż jest to rodzimy wyraz słowiański (Budziszewska 1965: 273). W polskich

gwarach nazwa *topól* / *topola* (z wariantami fonetycznymi i morfologicznymi) znana jest powszechnie na całym obszarze (MAGP, VII: 53; SSiSL, II, 6: 337).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwy: *topul* *zwyczajny*, *topul* / *topola*, *paplina* (KAGP). Podczas badań własnych informatorzy określali gatunek *Populus nigra* nazwami: *topola*, *topul*, *topul polski*, *papl'ina*.

1. *topola* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Chrośna (10), Pikutkowo (17), Wola Kożuszkowa (18), Rakutowo (20), Rybno (21).

2. *topola* / *papl'ina* — punkt Redecz Wielki (19).

Określenie *paplina* jest zdrobniałym derywatem od niemieckiego zapożyczenia *Pappel* (Dubisz 1977: 40), utworzonym przez dodanie formantu *-ina*. Forma *papla* charakterystyczna jest natomiast na płn. Mazowszu, pld. Pomorza i na Kaszubach.

3. *topul* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Kijewo (12), Ryszewko (13), Żerniki (14), Topola (15), Kobylnica (16).

W polskich gwarach spotkać można dwa warianty morfologiczne — formę żeńską zakończoną samogłoską (*topola*) i formę męską zakończoną spółgłoską (*topól*). Zakończenie spółgłoskowe występuje w dolno- i górnołużyckim *topoľ*, czeskim i słowackim *topoľ*, rosyjskim *тополь*, dialektach zachodnio-białoruskich *topoľ* oraz słoweńskim *topol* (Budziszewska 1965: 273). Postać rodzaju męskiego uznaje się za typową dla Wielkopolski (MAGP, III: 313).

4. *topul* / *topul polski* — punkt Kania (11).

Pojawiający się w zestawieniu przymiotnik *polski* wskazuje, iż jest to gatunek rodzimy (podobnie jak w innych zestawieniach występujących w naszych gwarach, por. *topoľ tutejszy*, *krajowyj*, Wajda-Adamczykowa 1989: 69).

Wskazywane w KAGP i badaniach określenia topoli można uznać za pokrywające się, z wyjątkiem określeń *topól* *zwyczajny* (KAGP) i *topól* *polski* (badania własne). Dla centralnych i zachodnich Kujaw (oraz wsi na pograniczu Kujaw i Wielkopolski) wskazywaną podczas badań własnych nazwą gatunku *Populus nigra* był wariant morfologiczny *topól* (Kijewo, Ryszewko, Żerniki, Topola, Kobylnica). Typowy dla polszczyzny ogólnej wariant morfologiczny *topola* występował powszechnie w Krajinie, na płn. Kujawach, w jednej wsi pałuckiej (Józefkowo) oraz na południu Kujaw. Miano *paplina* pojawiło się zaledwie jednokrotnie, ale na zbliżonym obszarze (zarówno w KAGP, jak i badaniach własnych).

TOPOLA OSIKA

Łac. *Populus tremula* L.

Bot. *topola osika*, *topola drżąca*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Występowanie: lasy, polany, poręby, tereny nadrzeczne.

Rozmiar: do 30 m.

Wygląd: drzewo dwupienne, kora żółtawoszara; liście jajowate lub okrągławe (młode są jedwabiste w dotyku); kwiaty — duże i grube „kotki” purpurowej barwy.

Cechy użytkowe: drzewo służyło do wyrobu przedmiotów użytkowych, niezbędnych w gospodarstwie, instrumentów muzycznych i do rzeźbiarstwa (SSiSL, II, 6: 232).

Cechy magiczne: febrę „zabijano” *topolą osiką* (ale także *wierzba*) — chory na febrę podchodził do drzewa, robił w niej otwór, a następnie chuchał do niego i otwór zabijał kołkiem lub gwoździem (Paluch 1988: 169); kołeczki z *osiki* wbite w trumnę dawały gwarancję, że zmarły nie wydobędzie się z niej i nie będzie straszył (Ziółkowska 1983: 237); wierzono, że *osika* drży, bo powiesił się na niej Judasz (*ona śe tak čšęśe ze strachu bo judaś śe na niej pośeśiu* — zaśl. punkt 11 Kania); wyrwana przez wiatr *osika* zwiastuje rychłą śmierć bliskiej osoby (zaśl. w punkcie 16 Kobylnica).

Cechy szczególne: liście *osiki* bezustannie drżą (nawet przy bezwietrznej pogodzie).

W gwarach (podobnie jak potocznie) nikt nie określa gatunku *Populus tremula* mianem *topoli*. Powszechnie przyjętą nazwą jest *osika*. Można ją spotkać nie tylko w Polsce, ale także (z pewnymi zmianami fonetycznymi — przede wszystkim w grupie nagłosowej) na obszarze całej Słowiańszczyzny: dł. *wósyna*, gł. *wo-syna*, cz., śl. *osika*, ukr. *осука*, biał. *асіна*, r. *осина*, słoweń. *jasika* / *jesika*, sch. *jacika*, mac., błg. *ocuka* (Budziszewska 1965: 270–271). Są to kontynuanty postaci psł. **opsa* ≥ **osa* (Marczewska 2002: 166–167; SEB: 384; SSiSL, II, 7: 318; Wajda-Adamczykowa 1989: 56). W języku polskim od około XIV wieku funkcjonują określenia z dodanymi formantami: *-ina* (*-yna*), *-ika*, *-ica*, *-ka* (Wajda-Adamczykowa 1989: 56; Spółnik 1990: 58).

Szulczewski zanotował na obszarze Wielkopolski nazwę *osina* (1932: 98), a Sobierajski *osica* / *osika* / *osiczka* (AJKLW, II: 57). W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano nazwy: *osica* / *osika* / *osina* (z wariantami fonetycznymi) (KAGP). Podczas badań własnych informatorzy określali gatunek *Populus tremula* mianami: *ośika* (^u*ośika*), *ośik*.

1. *ośika* — punkty: Wilkowo (1), Lubodzież (2), Suchorączek (3), Glinki (4), Gliszcz (5), Włoki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8), Ryszewko (13), Żerniki (14), Wola Kożuszkowa (18), Redecz Wielki (19).
2. *ośika* / ^u*ośika* — punkt Kania (11).
3. ^u*ośika* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Chrośna (10), Kijewo (12), Topola (15), Pikutkowo (17), Rakutowo (20), Rybno (21).
4. *ośika* / *ośik* — punkt Kobylnica (16).

Nazwa *osik* (różna morfologicznie od powszechnie występującej *osiki*, bo w rodzaju męskim) nie jest notowana w innych gwarach (por. SSiSL, II, 6: 218; Wajda-Adamczykowa 1989: 55–57).

Podczas badań własnych żaden z informatorów nie podał określenia *osina* (przytaczanego przez Szulczewskiego w latach 30. XX wieku), nazw *osica* / *osiczka* wskazanych przez Sobierajskiego (AJKLW, II: 57) ani nazw *osica* / *osina* zanotowanych w KAGP. Powszechną nazwą wskazywaną podczas badań własnych była jedynie *osika* (z wariantem fonetycznym), a określenie *osik* (wieś Kobylnica) można traktować jako indywidualizm językowy.

WIERZBA BIAŁA, WIERZBA PŁACZĄCA

Łac. *Salix alba* L.; *Salix elegantissima* K.

Bot. *wierzba biała*; *wierzba płacząca*.

Kategoria: drzewo liściaste (punkty 1–21).

Występowanie: wilgotne lasy, zalewiska rzeczne, przydroża.

Rozmiar: do 30 m.

Wygląd: pień żółty lub jasnobrunatny; liście lancetowate, na wierzchu jasnozielone, pod spodem białawe; kwiaty zebrane w „kotki”.

Cechy użytkowe: drewno jest miękkie i nietrwałe; ogławiane gałęzie służą do wyrobu koszy i mebli, gdy kwitną, stanowią element święconej „palmy”; kwiat (bazie) połykano przy bólach gardła; zewnętrznie stosowano wywar z kory na opuchliznę, brodawki i choroby kobiece (Paluch 1988: 117–118), a także na reumatyzm: „kora z wirzby jezd leczniczo — wywar najlepszy na bóle reumatyczne” (Łukaszewicz 2014: 164).

Cechy magiczne: „kotki” miały magiczną moc — dawały zdrowie i siłę temu, kto je zjadł (zasł. w punktach 8 Zielonka, 12 Kijewo, 18 Wola Kozuszkowa). Kolberg przytacza, że w celu pozbycia się febry (jej *uwięzienia*) chory idzie do *wierzby*, wierci w niej dziurę i gwoździem ją do drzewa przebija (1867a: 96; patrz: cechy magiczne *topoli osiki*).

Leksem *wierzba* zaliczany jest do kategorii nazw ogólnosłowiańskich (Spółnik 1990: 64; SSiSL, II, 6: 359). Pochodzi on od prasłowiańskiego **vr̥ba*, który kontynuuje collectivum **vr̥bje* ‘zbiór prętów’ i wskazuje na pewne „prapokrewnieństwo” z litewskim *virbas* ‘pręt, łodyga’, łot. *virbs* ‘paleczka’, *virba* ‘pręt’, łac. *verbena* ‘liście, pędy laurowe’ (Marczewska 2002: 189; Spółnik 1990: 64; SSiSL, II, 7: 359). Być może jest derywowana od czasownikowego **uer-* ‘kręcić, wić’ (SEBor: 695). Jest to określenie, z którym spotkać się można w m.in. cz. *vrbá*, sch. *vrba*, błg. *вѣрба* (Dubisz 1977: 46), biał. *вѣрба* (Bepac 1924: 10), r. *вѣрба* (БР, III: 757). W polskich gwarach nazwa ta występuje w licznych wariantach fonetycznych: *wierba*, *wirba*, *wirzba*, *jerzba*, *zierzba*, *hierba*, *mierzba* oraz morfologicznych: *wierzbina*, *wierbina*, *jerzbina*, *jerzbka*, *wierzbiak*, *wierzbołoza* (zob. SSiSL, II, 6: 359).

W Kartotece *Atlasu gwar polskich* dla południowej części Kujaw odnotowano jedynie nazwę *wirzba* (KAGP). Podczas badań własnych informatorzy określali gatunki *Salix alba* i *Salix elegantissima* następująco: *ŵięźba* (*ŵeźba*), *ŵięźba* (*ŵeźba*) *puaconca*, *ŵięźba zwyčajna*, *ŵięźba błotna*, *ŵięźba*.

1. *ŵięźba* — punkty: Suchorączek (3), Glinki (4), Włóki (6), Józefkowo (7), Zielonka (8).
2. *ŵięźba* / *ŵięźba zwyčajna* — punkt Lubodzież (2).
Przydawka *zwyčajna* sugeruje, iż jest to gatunek występujący pospolicie.
3. *ŵięźba* / *ŵięźba błotna* — punkt Gliszcz (5).
Zestawienie *wierzba błotna* wskazuje na miejsce występowania tego drzewa.
4. *ŵięźba* / *ŵięźba puaconca* — punkt Wilkowo (1).
Określenie *płacząca* odnosi się do sylwetki *wierzby* — jej opuszczone gałęzie kojarzone są z człowiekiem pogrążonym w smutku, płaczącym.

5. *véžba* — punkty: Kania (11), Ryszewko (13), Pikutkowo (17), Wola Kozuszkowa (18), Rybno (21).
6. *véžba* / *véžba puačonca* — punkty: Wielki Sosnowiec (9), Topola (15), Redecz Wielki (19), Rakutowo (20).
7. *véžba* / *vižba* — punkty: Chrośna (10), Żerniki (14).
8. *vižba* — punkty: Kijewo (12), Kobylnica (16).

Analizując materiały Kartoteki *Atlasu gwar polskich* i wyniki badań własnych, można spostrzec, iż na całym obszarze Kujaw i na terenach z nimi graniczących powszechną nazwa gatunku *Salix alba* / *Salix elegantissima* była *wierzba*. Obok tej nazwy pojawiały się dodatkowo w badaniach własnych nazwy precyzujące, nawiązujące do sylwetki drzewa — *wierzba płacząca* (odnotowana raz w Krajinie, raz na Pałukach i trzykrotnie na pld.-zach. Kujawach), *wierzba zwyczajna*, czyli pospolita (w jednej wsi krajeńskiej), oraz *wierzba błotna*, czyli rosnąca na podmokłym terenie (w jednej wsi krajeńskiej).

V. KUJAWSKIE NAZWY ROŚLIN W PERSPEKTYWIE LINGWISTYCZNEJ

5.1. Charakterystyka genetyczno-semantyczna nazw roślin

Celem niniejszego opracowania było zestawienie i opis wybranych nazw roślin dziko rosnących i uprawnych występujących na Kujawach. Analizie poddanych zostało 298 określeń (dla 108 desygnatów) zebranych podczas badań terenowych prowadzonych w kujawskich wsiach oraz na terenach granicznych tego regionu. Słownictwo to wskazuje na silny związek człowieka z przyrodą i jest jedną ze specyficznych warstw leksyki gwarowej.

Według R. Grzegorzczukowej nazwy roślin świetnie ukazują „zależność języka od kultury i warunków życia: warunki kulturowo-społeczne wpływają na kształt języka, a następnie język determinuje sposób ujmowania świata” (2001: 162). Analiza zgromadzonego materiału gwarowego powinna się skupiać na cechach gramatycznych, typowych dla gwar kujawskich, ale przede wszystkim należy zwracać uwagę na znamienne właściwości leksykalno-semantyczne — bo te są nierzadko wyjątkowe, spotykane tylko na małym obszarze i współcześnie niezwykle szybko ulegają zatarciu w związku z coraz rzadszym posługiwaniem się gwarą. Zebrane podczas badań określenia i wskazane w rozdziale czwartym motywacje semantyczne pozwalają na stwierdzenie, że ludzie mieszkający na Kujawach nadają roślinom nazwy ze względu na ich wygląd (kształt, budowę, kolor, smak, zapach itp.), właściwości (użytkowe, magiczne, lecznicze), miejsce występowania, przeznaczenie (por. Wierzbicka Ag. 2002b: 552). Stąd w określeniach oddane są cechy mocno utrwalone, typowe dla danego gatunku, np. *modrak* (*chaber bławatek*) to nazwa nadana roślinie ze względu na kolor jej kwiatów, utworzona od przymiotnika ‘modry’, który już od wieków służy jako określenie (nasyconych) odcieni niebieskiego (Zaręba 1950: 11–31), z kolei nazwa *kamionka* (*borówka brusznica*) odwołuje się do istotnej cechy owoców — są one twarde jak kamień.

Na równi z zagadnieniami dotyczącymi struktury semantycznej zbadane zostały zagadnienia związane z genezą nazw. Zgromadzony materiał jest bardzo zróżnicowany i niejednorodny pod tym względem. Liczną grupę stanowią tu bowiem nazwy stare (mające swoje źródło we wspólnocie indoeuropejskiej i bałtosłowiańskiej), znane na obszarze niemal całej Słowiańszczyzny, jak również nowsze, znane tylko danej mikrospołeczności, które można usłyszeć w kilkunastu (czy nawet kilku) wsiach. Znaczącą częścią tego słownictwa są również zapożyczenia i kalki.

Poniżej przedstawiona zostanie genetyczno-semantyczna charakterystyka zgromadzonego materiału gwarowego, usystematyzowana według klasyfikacji stworzonej przez E. Pawłowskiego (1974: 166–169) ze zmianami L. Wajdy-Adamczukowej (1989: 77–85) i E. Rogowskiej (1998: 156–181) oraz własnymi spostrzeżeniami (Wierzbicka Ag. 2009: 415–426).

5.1.1. Nazwy odziedziczone (łącznie w całej kategorii: 91 nazw)

(1) Indoeuropejskie i utworzone od nich derywaty (łącznie 13 nazw):

- a. **niejasne i dwuznaczne (8)** — *bez* ‘bez dziki czarny’; *brzoza* ‘brzoza brodawkowata’; *jesion* ‘jesion wyniosły’; *klon* ‘klon zwyczajny’; *mak*, *makówka* ‘mak polny’; *osika*, *osik* ‘topola osika’.
- b. **nazwy od wyglądu rośliny i od innych jej właściwości (5)**:
 - **od barwy kory, drewna** — *dąb*, *dębina* ‘dąb szypułkowy’; *olcha*, *ol-sza*, *olszyna* ‘olsza czarna’.

(2) Bałtosłowiańskie i utworzone od nich derywaty (łącznie 9 nazw):

- a. **niejasne i dwuznaczne (2)** — *jodła* ‘jodła pospolita’; *kąkol* ‘kąkol polny’.
- b. **nazwy od wyglądu rośliny i od innych jej właściwości (7)**:
 - **od ogólnego pokroju łodyg** — *wierzba* ‘wierzba biała’ i ‘wierzba płacząca’;
 - **od kształtu i budowy owoców** — *jagoda*, *jagódka* ‘borówka czernica’;
 - **od cech wyczuwalnych dotykiem** — *jemiola* ‘jemiola pospolita’; *lipa*, *lipka* ‘lipa drobnolistna’;
 - **od zapachu** — *czeremcha* ‘czeremcha zwyczajna’.

(3) Prasłowiańskie i utworzone od nich derywaty (łącznie 58 nazw):

- a. **rodzime (39)**
 - a. **od wyglądu rośliny i innych jej właściwości**:
 - **od ogólnego pokroju** — *czosnek* ‘czosnek pospolity’; *leszczyna* ‘leszczyna pospolita’; *łopian*, *łopuch* ‘łopian większy’; *rzęsa*, *rzęsień* ‘rzęsa drobna’; *trzcina* ‘trzcina pospolita’;
 - **od kształtu i budowy**
 - liści — *barszcz* ‘barszcz zwyczajny’;
 - owoców — *szycha*, *szyszka*, *rzep* ‘łopian większy’;
 - **od koloru**
 - liści — *lebioda*, *lebiodka* ‘komosa biała’; *podbiał* ‘podbiał pospolity’;
 - kwiatów — *dziewanna* ‘dziewanna drobnokwiatowa’;
 - **od innych cech**
 - od smaku — *gorczyca* ‘gorczyca polna’; *piołun* ‘bylica piołun’; *szczaw* ‘szczaw zwyczajny’;

- od cech wyczuwalnych dotykiem — głóg ‘głóg dwuszyjkowy’; oset ‘oset nastroszony’; pokrzywa ‘pokrzywa pospolita’; żegawka, żegowica ‘pokrzywa żegawka’; chojka ‘sosna zwyczajna’;
 - od zjawisk słuchowych — skrzyp ‘skrzyp polny’;
 - od właściwości (soku, śluzu) — mlecz ‘mniszek pospolity’; ślaz ‘prawoślaz wysoki’.
- β. od właściwości leczniczych i magicznych** — dzięgiel ‘dzięgiel leśny’.
- γ. od podobieństwa do innych roślin lub zwierząt i ich części** — kośćka, koszcza, koszycha ‘skrzyp polny’.
- δ. od miejsca występowania** — bagno, bagnisko ‘bagno zwyczajne’; borówka, borowiec ‘borówka brusznica’; jałowiec ‘jałowiec pospolity’; kalina ‘kalina koralowa’.
- ε. od przeznaczenia rośliny** — wrotycz ‘wrotycz pospolity’.
- b. zapożyczenia prasłowiańskie i utworzone od nich derywaty (4):**
- z języka łacińskiego — topola, topól ‘topola czarna’;
 - z języków germańskich — buk, buczyna ‘buk zwyczajny’.
- c. nazwy niejasne, dwuznaczne (lub wieloznaczne) (15):**
- cąber ‘cząber ogrodowy’; chaber ‘chaber bławatek’; chmiel ‘chmiel zwyczajny’; chrzan ‘chrzan pospolity’; jarząb, jarząbek, jarzębina ‘jarząb pospolity’; koper, koperek ‘koper ogrodowy’; malina ‘malina właściwa’; modrzew ‘modrzew polski’; perz, perzysko ‘perz właściwy’; rdest ‘rdest ptasi’; świerk ‘świerk pospolity’.
- (4) Słowiańskie nazwy dialektalne i utworzone od nich derywaty (łącznie 11 nazw)**
- a. od wyglądu rośliny i innych jej właściwości (5):**
- od kształtu i budowy owoców — nągetka, nągetek ‘nągetek lekarski’;
 - od koloru
 - kory — sosna ‘sosna zwyczajna’;
 - kwiatów — modrak ‘chaber bławatek’;
 - od innych cech
 - od pory roku, w której występuje — pierwiosnek ‘pierwiosnka lekarska’.
- b. od właściwości leczniczych i magicznych (2)** — krwawnik ‘krwawnik pospolity’; świetlik ‘świetlik łąkowy’.
- c. od podobieństwa do zwierząt i ich części (2)** — jeżyna / jażyna ‘jeżyna fałdowana’.
- d. zapożyczenia słowiańskie i utworzone od nich derywaty (2):**
- z języków germańskich lub z łaciny — kmin, kminek ‘kminek zwyczajny’.

5.1.2. Nazwy znane we współczesnej polszczyźnie ogólnej i w gwarach (łącznie w całej kategorii: 103 nazwy)

Znalazły się tu wszystkie te określenia, które spotkać można zarówno w potocznej odmianie języka polskiego, jak i w gwarach. Wszystkie zaklasyfikowane nazwy występują na znacznym obszarze — obejmują bowiem większe regiony (np. Małopolskę, Mazowsze) czy zespoły gwar, a nawet całą Polskę. Z powodu braku poświadczenia niektórych nazw w źródłach pisanych poprzestałam jedynie na analizie semantycznej i nie dokonałam systematyki genetycznej.

(1) od wyglądu rośliny i innych jej właściwości (31):

- **od ogólnego pokroju** — *powój* ‘*powój polny*’; *wierzba płacząca* ‘*wierzba biała*’ i ‘*wierzba płacząca*’;
- **od kształtu i budowy**
 - liści — *jęczyki* (pl.) ‘*babka lancetowata*’; liść *babkowy*, listek *babkowy* ‘*babka szerokolistna*’; *dziurawiec*, *krzyżowe ziele* ‘*dziurawiec pospolity*’; *kluczyki* (pl.) ‘*pierwiosnka lekarska*’; *kurzyśląd* ‘*pięciornik kurze ziele*’;
 - kwiatów — *naparstnica* ‘*naparstnica zwyczajna*’;
 - owoców — *tobołki* (pl.) ‘*tasznik pospolity*’;
- **od koloru**
 - kwiatów — *bez biały* ‘*bez pachnący*’; *blawatek* ‘*chaber blawatek*’; *knieć* ‘*grązel żółty*’; *biała lilia* ‘*lilia biała*’; *złotnik* ‘*nawłóć pospolita*’;
 - owoców — *babi serek*, *babi ser*, *chlebki* (pl.) ‘*ślaz dziki*’; *czarny bez* ‘*bez czarny dziki*’; *czzerwona borówka* ‘*borówka brusznica*’; *czarna jagoda* ‘*borówka czernica*’; *poziomka czerwona*, *czerwona jagoda* ‘*poziomka pospolita*’;
 - kory — *drzewo olszowe* ‘*olsza czarna*’;
- **od innych cech**
 - od smaku — *ognicha* ‘*gorczyca polna*’;
 - od cech wyczuwalnych dotykiem — *cierń* ‘*głóg dwuszyjkowy*’;
 - od soku mlecznego (lub śluzowatego) — *mlecznica* ‘*wrotycz pospolity*’;
 - od wywoływanych skutków — *jaskier*, *bole oczy* ‘*jaskier ostry*’;
 - od działania (lub jego braku) — *głucha pokrzywa*, *martwa pokrzywa* ‘*jasnota biała*’.

(2) od właściwości leczniczych (trujących) i magicznych (2) — *bratek* ‘*fiółek trójbarwny*’; *szalej* ‘*lulek czarny*’.

(3) od podobieństwa (13)

- **do innych roślin** — *grzybień* ‘*grzybień biały*’; *marchewnik*, *marchwica*, *marchwianka*, *marchwiona* ‘*marchewnik anyżowy*’;
- **do zwierząt** — *gąska* ‘*grązel żółty*’; *żabie oczka* ‘*niezapominajka błotna*’; *koci ogon* ‘*skrzyp polny*’; *ptasie oczka* ‘*światlik łąkowy*’;

- **do przedmiotów martwych** — mietlica, mietelnica 'nawłóć pospolita'; pałka wodna 'pałka szerokolistna'; mietlonka 'żarnowiec miotlasty'.
- (4) **od miejsca występowania (17)** — jęczyczki polne (pl.) 'babka lancetowata'; bez ogrodowy 'bez pachnący'; czosnek polny 'czosnek pospolity'; bratek polny 'fiołek trójbarwny'; lilia wodna 'grzybień biały'; lilia ogrodowa 'lilia biała'; mak polny 'mak polny'; powój polny 'powój polny'; poziomka leśna 'poziomka pospolita'; dzika róża, polna róża 'róża dzika'; szczaw polny, szczaw dziki 'szczaw zwyczajny'; topól polski 'topola czarna'; wierzba błotna 'wierzba biała', wierzba płacząca.
- (5) **od przeznaczenia rośliny (20)**
 - użyteczne — bez szlachetny 'bez pachnący'; konieczyna, konieczynka 'konieczyna łukowa'; kaczyniec 'rzęsa drobna'; kurze ziele, kurze zioło 'pięciornik kurze ziele'; ptasi rdest, świńska trawa 'rdest ptasi';
 - nieużyteczne — dziki bez 'bez czarny dziki'; psia pietruszka 'blekot pospolity'; dzika cykoria 'cykoria podróżnik'; psianka 'czeremcha zwyczajna'; dziki czosnek 'czosnek pospolity'; dziki bratek, dzika macoszka 'fiołek trójbarwny'; kalina dzika 'kalina koralowa'; dziki mak 'mak polny'; rumianek dziki 'rumianek pospolity'; wierzba zwyczajna 'wierzba biała', wierzba płacząca.
- (6) **nazwy przezwiskowe (2):** dziady (pl.) 'łopian większy'.
- (7) **nazwy niejasne, dwuznaczne (lub wieloznaczne) (13):** babka 'babka szerokolistna'; podróżnik 'cykoria podróżnik'; kamosa 'komosa biała'; lilia świętego Józefa (Józefka) 'lilia biała'; nawłóć 'nawłóć pospolita'; rogosz, roguziak 'pałka szerokolistna'; bijan, bujan, bulion 'piwonia lekarska'; słonecznik 'słonecznik zwyczajny'; łabuzie (pl.) 'tatarak zwyczajny'; żarnowiec 'żarnowiec miotlasty'.
- (8) **eponimy (5):** turek (pl. turki) od nazwy własnej 'Turek'; magi, maga od nazwiska 'Maggi' (lubczyk ogrodowy); tatar, tatarak od nazwy własnej 'Tatar' (tatarak zwyczajny).

5.1.3. Nazwy kujawskie i powstałe od nich derywaty (łącznie w całej kategorii: 30 nazw)

Zaklasyfikowane do tej grupy nazwy są specyficzne i charakterystyczne jedynie dla badanego terenu¹¹. Te bardzo precyzyjne określenia (ponad 54% tej grupy stanowią zestawienia) najczęściej motywowane są cechami zewnętrznymi gatunku — silnie kojarzonymi i utrwalonymi w pamięci informatorów.

(1) od wyglądu rośliny i innych jej właściwości (12):

- **od kształtu i budowy**
 - gałęzi — brzoza gruczołkowata 'brzoza brodawkowata';
 - kory — papierowe drzewo 'brzoza brodawkowata';
 - liści — bobek 'babka szerokolistna';

¹¹ Podstawą kwalifikacji do tej grupy był fakt nienotowania określonego miana w publikacjach poświęconych nazwom roślin (językoznawczych i botanicznych).

- **od innych cech**
 - od smaku — *krychane pyry, krychane pyrki* ‘głóg dwuszyjkowy’;
 - od zapachu — *śmierdziuch* ‘barszcz zwyczajny’;
 - od cech wyczuwalnych dotykiem — *kamionka, kamyczek, kamu-szek* ‘borówka brusznica’; *parzawka, parzygłowa* ‘pokrzywa żegawka’;
 - od działania (lub jego braku) — *ślepa pokrzywa* ‘jasnota biała’.
- (2) **od podobieństwa (5):**
 - **do zwierząt (owadów) i ich części** — *pchełki* (pl.) ‘kminek zwyczajny’; *kacze pyski* ‘knieć błotna’; *kogutek* ‘nasturcja większa’; *zajacze pyszczki* ‘szałwia lekarska’;
 - **do przedmiotów martwych** — *pierzyna* ‘dzięgiel leśny’.
- (3) **od właściwości magicznych (2)** — *czarcie żebro* ‘bagno zwyczajne’; *diabelny kwiat* ‘kąkol polny’.
- (4) **od miejsca występowania (1)** — *dziurawiec łączny* ‘dziurawiec pospolity’.
- (5) **od przeznaczenia rośliny (2)** — *dąb prawdziwy* ‘dąb szypułkowy’; *ptasie ziele* ‘glistnik jaskółcze ziele’.
- (6) **nazwy przezwiskowe (4)** — *babia wesz, babska wesz, kolibaba, pindyrynda* ‘łopian większy’.
- (7) **nazwy niejasne, dwuznaczne (lub wieloznaczne) (4):** *pyszny indruś* ‘nasturcja większa’; *kaszka* ‘tasznik pospolity’; *cyndalia* ‘glistnik jaskółcze ziele’; *dugłas* ‘jesion wyniosły’.

5.1.4. Zapożyczenia, kalki z innych języków i utworzone od nich derywaty (łącznie w całej kategorii: 47 nazw)

- (1) **Zapożyczenia (35):**
 - a. **z łaciny** — *berberys* ‘berberys zwyczajny’; *cykoria, cyka* ‘cykoria podróżnik’; *fiólek* ‘fiólek trójbarwny’; *konwalia* ‘konwalia majowa’; *lawenda* (le-wenda) ‘lawenda wonna’; *melisa* (malisa) ‘melisa lekarska’; *mięta* ‘mięta polna’; *nasturcja* ‘nasturcja większa’; *pelargonia, pelasia* ‘pelargonia pasia-sta’; *prymula, prymulka* ‘pierzynoska lekarska’; *piwonia* ‘piwonia lekar-ska’; *malwa* ‘prawoślaz wysoki’; *szałwia* ‘szałwia lekarska’; *kalmus* ‘tatarak zwyczajny’.
 - b. **z łaciny za pośrednictwem niemieckiego** — *lilia* ‘lilia biała’; *kasztan, kasztanowiec* ‘kasztanowiec zwyczajny’.
 - c. **z niemieckiego** — *aśle* (ajsle) ‘dąb szypułkowy’; *muszkata, muszkatla* ‘pelargonia pasiaста’; *akacja* ‘robinia akacyjowa’; *tasznik* ‘tasznik pospolity’; *paplina* ‘topola czarna’.
 - d. **z rosyjskiego** — *jasnota* ‘jasnota biała’.
 - e. **z czeskiego** — *rumian, rumianek, rumianeszek* ‘rumianek pospolity’.
 - f. **z języków arabskich** — *jaśmin* ‘jaśmin wonny’; *piżmak* ‘wrotycz pospolity’.

(2) Kalki (12):

- **z łaciny** — *jaskólcze ziele* ‘*glistnik jaskólcze ziele*’; *kaczeniec* ‘*grąžel żółty*’, ‘*grzybień biały*’, ‘*knieć błotna*’; *orlik* ‘*orlik pospolity*’;
- **z niemieckiego** — *studencki kwiat* ‘*aksamitka rozpięchła*’; *macoszka*, *macocha* ‘*fiolek trójbarwny*’; *lubczyk*, *lubieszczyk* ‘*lubczyk ogrodowy*’; *lulek* ‘*lulek czarny*’; *skowronek*, *skowronkowe drzewo* ‘*modrzew polski*’;
- **z niemieckiego lub rosyjskiego** — *niezapominajka* ‘*niezapominajka błotna*’.

5.1.5. Nazwy przeniesione (łącznie w całej kategorii: 22 nazwy)

Ujęte w tej grupie określenia w swoim pierwotnym znaczeniu od dawna funkcjonują jako nazwy roślin. Ponieważ informatorzy (ze względu na pewne podobieństwo zewnętrzne) kojarzą ze sobą różne (niekoniecznie spokrewnione) gatunki, to zdarza się tak, iż niektóre z nich zaczynają być określane jedną, taką samą nazwą przeniesioną „(...) z jednego obiektu na inny” (Bubak 1965: 51). Podstawą jest oczywiście miano doskonale znane i dobrze utrwalone (*mięta*, *koper*, *paproć* itp.), często rozszerzone o przydawkę (spełniającą rolę precyzującą). Określenia przeniesione są swoistą odmianą nazw metaforycznych. Takich właśnie określeń możemy szukać głównie wśród zestawień, bowiem

nazwa przeniesiona na inny rodzaj zaczyna dopiero funkcjonować po dodaniu do niej jakiegoś przymiotnika, który był czynnikiem różnicującym, spełniał funkcję identyfikującą (Spółnik 1986: 70).

Podstawą określenia jest zatem miano jednowyrazowe, silnie utrwalone w świadomości informatora i znane każdemu człowiekowi:

- nazwa warzywa *pietruszka*, *marchewka*, *cebula*;
- nazwa zioła czy chwastu *koper*, *majeranek*, *mięta*, *pokrzywa*;
- nazwa kwiatu *lilia*, *lubin*;
- nazwa krzewu *róża*, *bez*;
- inna nazwa *rabarbar*.

(1) Nazwy z dodatkową przydawką (17):

- **przeniesione ze względu na ogólne podobieństwo roślin** — *dziki koper* ‘*barszcz zwyczajny*’; *dzika cebula* ‘*czosnek polny*’; *dzika pokrzywa*, *biała pokrzywa* ‘*jasnota biała*’; *dzika mięta*, *kocia mięta* (*miętka*), *kicimiętka*, *psia mięta*, *końska mięta* ‘*kocimiętka właściwa*’; *dziki majeran* (*majeranek*) ‘*lebiodka pospolita*’; *dziki rabarbar* ‘*łopian większy*’; *dzika marchew* ‘*marchewnik anyżowy*’; *leśny lubin* ‘*naparstnica zwyczajna*’; *ślazowa róża*, *śląska róża* ‘*prawosłaz wysoki*’.

(2) Nazwy równe nazwom podstawowym (5)¹²:

- **przeniesione ze względu na ogólne podobieństwo roślin lub ich części** — lilia ‘grzybień biały’ (< lilia biała); paproć ‘marchewnik anyżowy’ (< paproć zwyczajna); bazia (bażka) ‘pałka szerokolistna’ (< kwitnące gałązki wierzby); głóg ‘róża dzika’ (< głóg dwuszyjkowy);
- **o niejasnej motywacji przeniesienia** — bez ‘bez pachnący’ (< bez dziki czarny).

5.1.6. Nazwy zniekształcone (łącznie w całej kategorii: 5 nazw)

bulion — zniekształcenie gwarowej nazwy *bujan* (‘piwonia lekarska’);

derdest — zniekształcenie określenia *rdest* (‘rdest ptasi’);

niemiola — zniekształcenie bałtosłowiańskiej nazwy *jemiola* ‘jemiola pospolita’;

onufer — zniekształcenie łacińskiej nazwy *nenufar* (‘grzybień biały’);

zapominajka — zniekształcenie kalki *niezapominajka* (‘niezapominajka błotna’).

Tabela 6 zestawia wyniki powyższego podziału.

Tabela 6. Genetyczno-semantyczna charakterystyka zgromadzonych na Kujawach nazw roślin

Nazwy roślin	Liczba nazw	Wartość %
Nazwy odziedziczone (i utworzone od nich derywaty)	91	30,5
Nazwy znane we współczesnej polszczyźnie i w gwarach (oraz utworzone od nich derywaty)	103	34,5
Nazwy kujawskie (i powstałe od nich derywaty)	30	10,2
Zapożyczenia i kalki (oraz powstałe od nich derywaty)	47	15,8
Nazwy przeniesione	22	7,4
Nazwy zniekształcone	5	1,6
OGÓŁEM	298	100

Źródło: opracowanie własne.

¹² Ta grupa nazw została szerzej omówiona w podrozdziale 5.2. poświęconym synonimii i polisemii (s. 190–200).

Porównanie wyników badań prowadzonych na Kujawach z materiałami zebranymi i opublikowanymi wcześniej (odnoszącymi się do większych zespołów gwar) przedstawia się następująco:

Tabela 7. Porównanie wyników badań zgromadzonych w opracowaniach A. Spólnik, E. Rogowskiej i badaniu własnym (A. Wierzbicka) (w %)

	<i>Nazwy polskich roślin do XVIII wieku (A. Spólnik)</i>	<i>Kaszubskie nazwy roślin uprawnych (E. Rogowska)</i>	<i>Badania własne (A. Wierzbicka)</i>
Nazwy odziedziczone	23	14,6	30,7
Nazwy powstałe na gruncie polszczyzny	31,4	12,8	34,7
Nazwy gwarowe	brak danych	15,2	10,1
Zapożyczenia i kalki	24,2	36	15,8
Nazwy przeniesione	9,25	8,7	7,4

Źródło: opracowanie własne.

Zarejestrowana duża liczba nazw znanych innym gwarom i polszczyźnie ogólnej wskazuje na dynamiczne zmiany zachodzące w zasobie słownikowym Kujawiaków, niewiele mniejsza jest jednak grupa fitonimów odziedziczonych i powstałych na gruncie języka polskiego, co świadczy o silnej tendencji do utrzymywania określeń starych, mocno zakorzenionych w zasobie leksykalnym ludzi mieszkających na kujawskich wsiach. Jest to także wskaźnik poczucia niezwykłej jedności językowej i kulturalnej z resztą ziem polskich oraz wyraz niechęci do przyjmowania leksyki obcej.

W zgromadzonym materiale dostrzec można jeszcze jedną cechę, niezwykle charakterystyczną dla gwary kujawskiej — część słownictwa stanowią leksemy nacechowane ekspresywnie, które charakteryzuje różnorodność środków językowych (szerzej ten problem opisują m.in. Gawroński 1928: 209; Cyran 1977: 49; Kowalska 1989: 33–45; Burska 1998: 273–284). Obok fitonimów o zneutralizowanym ładunku emocjonalnym pojawiają się formacje, które sygnalizują stan emocjonalny ludzi i subiektywny stosunek do różnych gatunków. Należy zauważyć, iż te ekspresywne określenia są nadawane takim roślinom, które w świadomości informatorów posiadają określoną cechę — są albo pożyteczne (bo stanowią pokarm, paszę, budulec czy według wierzeń są roślinami przynoszącymi szczęście), albo nieużyteczne czy wręcz szkodliwe (ponieważ są chwastami, są trujące, kojarzą się ze złem itp.) (szerzej zob. Wierzbicka Ag. 2004a: 281–290). Stąd w leksemach ekspresywnych dostrzec można zazwyczaj dwa bieguny: aprobatę (np. *koperek*, *lebiodka*, *lipka*) ↔

niechęć (np. *bagnisko, marchwica, perzysko, szycha, żegowica*). W tak nacechowanych konstrukcjach dochodzi do jawnego wartościowania, a formant słowotwórczy staje się wyznacznikiem oceny (por. Waszakowa 1991: 180–187).

Podsumowując, przeprowadzone badania własne wykazały, iż zasób fitonimów używanych na Kujawach na przełomie XX i XXI wieku miał różnorodne źródła (por. Stec 2016: 101) — znalazły się tu bowiem zarówno liczne nazwy odziedziczone z indoeuropejszczyzny i bałtosłowiańszczyzny (tu szczególnie bogato reprezentowane nazwy drzew: *bez, brzoza, osika, jodła, wierzba, czeremcha*), prasłowiańszczyzny (tu głównie nazwy roślin dziko rosnących o powszechnym zasięgu występowania: *czosnek, barszcz, lebioda, dziewanna, gorczyca, głóg, skrzyp, mlec*), jak i nazwy znane słowiańszczyźnie (tu również rośliny dziko rosnące — *modrak, krwawnik*, ale także rośliny ozdobne — *nagietek*, krzewy i krzewinki — *jeżyna* czy drzewa — *sosna*). Największą część zebranego słownictwa stanowiły nazwy znane z polszczyzny ogólnej i jednocześnie notowane w innych gwarach — tu znów dominowały rośliny dziko rosnące, ale także ogrodowe, wodne oraz krzewy i krzewinki (*języczki, liść bobkowy, tobołki, gąska, żabie oczka, czerwona borówka, czarny bez*). Zebrano także fitonimy właściwe tylko Kujawom, nienotowane w innych źródłach językoznawczych w odniesieniu do konkretnych gatunków wskazanych w kwestionariuszu — były to przede wszystkim nazwy roślin dziko rosnących (*bobek, krychane pyry / pyrki, śmierzuch, ślepa pokrzywa, pierzyna*), ale także drzew (*brzoza gruczelkowata, papierowe drzewo, dąb prawdziwy, dugłas*) czy roślin wodnych i bagiennych (*kacze pyski, czarcie żebro*). Nazwy te odnosiły się przede wszystkim do wyglądu roślin, ale także ich cech percepowanych innymi zmysłami (smakiem, zapachem, dotykiem, jak również wywoływanymi skutkami czy działaniem) oraz podobieństwa do innych gatunków czy przedmiotów. Nie zabrakło w tej grupie nazw o charakterze magicznym czy nazw przezwiskowych, a nawet dwuznacznych.

Wśród wyekscerpowanych nazw znalazła się także grupa zapożyczeń i kalk — wśród tych pierwszych najczęstsze były zapożyczenia z łaciny (odnoszące się zarówno do roślin dziko rosnących jak *berberys, fiołek*, jak i roślin hodowlanych, ogrodowych — *lawenda, malwa, szalwia*), jak również z języka niemieckiego (np. nazwy drzew: *paplina, aśle*, roślin ogrodowych: *muszkata*). Wśród kalk najliczniejsze pochodziły z języka niemieckiego i dotyczyły roślin dziko rosnących (*macoszka, macocha, lulek*), ogrodowych (*studencki kwiat, lubczyk*) oraz jednego drzewa (*skowronek, skowronkowe drzewo*).

5.2. Synonimy i polisemy kujawskich fitonimów

Synonimy leksykalne to takie wyrazy, w których ta sama treść jest wyrażona „za pomocą dwu (kilku) różnych form językowych” (EJP: 385). Jest to wyłącznie kategoria leksykalna i nie stanowi ona w żadnym wypadku jakiegokolwiek systemu, ponieważ wyrazów bliskoznacznych nie tworzy się według zasad

obowiązujących w słowotwórstwie. Jednym z warunków, jaki musi spełniać dany desygnat (by móc zostać uznanym za synonim), jest również przynależność do tej samej części mowy¹³ — w wypadku określeń roślin nie jest to możliwe, ponieważ bardzo często są one wyrażeniami, które stanowią niepodzielną całość semantyczną. Analizując synonimy, mamy więc do czynienia z zespołem wyrazów bardzo różnych, które łączy pojęcie jednego desygnatu — konkretnego gatunku.

Wśród analizowanych nazw roślin rzadko zdarzało się, by któryś gatunek został określony tylko jedną nazwą. To częste stosowanie dwóch lub nawet kilku różnych form językowych na określenie jednego desygnatu jest powszechnym zjawiskiem w gwarach i dotyczy w znacznym stopniu nazw roślin (por. Dubisz 1977: 91–95, 137–138; Wajda-Adamczykowa 1989: 86–87; Rogowska 1998: 153; Pelcowa 2017).

Tabela 8 prezentuje zestawienie ukazujące bogactwo synonimów wśród fitonimów kujawskich.

Tabela 8. Zestawienie synonimów nazw roślin w gwarze kujawskiej

Nazwa botaniczna	Synonimiczne nazwy zgromadzone podczas badań własnych na Kujawach	Liczba synonimów
<i>aksamitka rozpierzchła</i>	— <i>studencki kwiat</i> — <i>turek (turki pl.)</i>	2
<i>babka lancetowata</i>	— <i>jęczyczki (pl.)</i> — <i>jęczyczki polne (pl.)</i>	2
<i>babka szerokolistna</i>	— <i>babka</i> — <i>bobek</i> — <i>listek / liść babkowy</i> — <i>listek / liść babkowy</i> — <i>pięć żyłków</i>	5
<i>bagno zwyczajne</i>	— <i>bagno</i> — <i>bagnisko</i> — <i>czarcie żebro</i>	3
<i>barszcz zwyczajny</i>	— <i>barszcz</i> — <i>dziki koper</i> — <i>śmierdziuch</i>	3
<i>bez dziki czarny</i>	— <i>best</i> — <i>czarny bez</i> — <i>dziki bez</i>	3

¹³ Te trzy warunki podaje Apresjan (1980: 283–287).

Tabela 8 (cd.)

Nazwa botaniczna	Synonimiczne nazwy zgromadzone podczas badań własnych na Kujawach	Liczba synonimów
<i>bez pachnący</i>	— <i>bez</i> — <i>bez biały</i> — <i>bez ogrodowy</i> — <i>bez szlachetny</i>	4
<i>borówka brusznica</i>	— <i>borówka</i> — <i>borowiec</i> — <i>czerwona borówka</i> — <i>kamionka</i> — <i>kamuszek</i> — <i>kamyczek</i>	6
<i>borówka czarna</i>	— <i>czarna jagoda</i> — <i>jagoda</i> — <i>jagódka</i>	3
<i>brzoza brodawkowata</i>	— <i>brzoza</i> — <i>brzoza gruczelkowata</i> — <i>papierowe drzewo</i>	3
<i>buk zwyczajny</i>	— <i>buk</i> — <i>buczyna</i>	2
<i>bylica piołun</i>	— <i>piołun</i> — <i>piołuń</i>	2
<i>chaber bławatek</i>	— <i>bławatek</i> — <i>chaber</i> — <i>modrak</i>	3
<i>cykoria podróżnik</i>	— <i>cyka</i> — <i>cykoria</i> — <i>dzika cykoria</i> — <i>podróżnik</i>	4
<i>czeremcha zwyczajna</i>	— <i>czeremcha</i> — <i>psianka</i>	2
<i>czosnek pospolity</i>	— <i>czosnek</i> — <i>czosnek polny</i> — <i>dzika cebula</i> — <i>dziki czosnek</i>	4

Nazwa botaniczna	Synonimiczne nazwy zgromadzone podczas badań własnych na Kujawach	Liczba synonimów
<i>dąb szypułkowy</i>	— <i>aśle / ajśle</i> — <i>dąb</i> — <i>dąb prawdziwy</i> — <i>dębina</i>	4
<i>dzięgiel leśny</i>	— <i>dzięgiel</i> — <i>pierzyna</i>	2
<i>dziurawiec zwyczajny</i>	— <i>dziurawiec</i> — <i>dziurawiec łączny</i> — <i>krzyżowe ziele</i>	3
<i>fiólek trójbarwny</i>	— <i>bratek</i> — <i>bratek polny</i> — <i>dziki bratek</i> — <i>dzika macoszka</i> — <i>fiólek</i> — <i>macocha</i> — <i>macoszka</i>	7
<i>glistnik jaskółcze ziele</i>	— <i>cyndalia</i> — <i>jaskółcze ziele</i> — <i>ptasie ziele</i>	3
<i>głóg dwuszyjkowy</i>	— <i>cierń</i> — <i>głóg</i> — <i>krychane pyrki</i> — <i>krychane pyry</i>	4
<i>gorczyca polna</i>	— <i>gorczyca</i> — <i>ognicha</i>	2
<i>grąźel żółty</i>	— <i>gąska</i> — <i>kaczeniec</i> — <i>knieć</i> — <i>lilia</i> — <i>lilia wodna</i>	5
<i>grzybień biały</i>	— <i>gąska</i> — <i>grzybień</i> — <i>kaczeniec</i> — <i>lilia</i> — <i>lilia wodna</i> — <i>onufer</i>	6

Tabela 8 (cd.)

Nazwa botaniczna	Synonimiczne nazwy zgromadzone podczas badań własnych na Kujawach	Liczba synonimów
<i>jarząb pospolity</i>	— <i>jarząb</i> — <i>jarząbek</i> — <i>jarzębina</i>	3
<i>jaskier ostry</i>	— <i>jaskier</i> — <i>bole oczy</i>	2
<i>jasnota biała</i>	— <i>biała pokrzywa</i> — <i>dzika pokrzywa</i> — <i>głucha pokrzywa</i> — <i>jasnota</i> — <i>martwa pokrzywa</i> — <i>ślepa pokrzywa</i>	6
<i>jemiola pospolita</i>	— <i>jemiola</i> — <i>niemiola</i>	2
<i>jesion wyniosły</i>	— <i>duglas</i> — <i>jesion</i>	2
<i>kalina koralowa</i>	— <i>kalina</i> — <i>kalina dzika</i>	2
<i>kasztanowiec zwyczajny</i>	— <i>kasztan</i> — <i>kasztanowiec</i>	2
<i>kąkol polny</i>	— <i>kąkol</i> — <i>diabelny kwiat</i>	2
<i>kminek zwyczajny</i>	— <i>kmin</i> — <i>kminek</i> — <i>pchelki</i>	3
<i>knieć błotna</i>	— <i>kaczeniec</i> — <i>kacze pyski</i>	2
<i>kocimiętka właściwa</i>	— <i>dzika mięta</i> — <i>kicimiętka</i> — <i>kocia mięta</i> — <i>kocia miętka</i> — <i>kocimięta</i> — <i>kocimiętka</i> — <i>końska mięta</i> — <i>psia mięta</i>	8
<i>komosa biała</i>	— <i>komosa</i> — <i>lebioda</i>	2

Nazwa botaniczna	Synonimiczne nazwy zgromadzone podczas badań własnych na Kujawach	Liczba synonimów
<i>koniczyna łąkowa</i>	— <i>koniczyna</i> — <i>koniczynka</i>	2
<i>koper ogrodowy</i>	— <i>koper</i> — <i>koperek</i>	2
<i>lawenda wonna</i>	— <i>lawenda</i> — <i>lewenda</i>	2
<i>lebiodka pospolita</i>	— <i>dziki majeran</i> — <i>dziki majeranek</i>	2
<i>lilia biała</i>	— <i>biała lilia</i> — <i>lilia</i> — <i>lilia ogrodowa</i> — <i>lilia świętego Józefa</i> — <i>lilia świętego Józefka</i>	5
<i>lipa drobnolistna</i>	— <i>lipa</i> — <i>lipka</i>	2
<i>lubczyk ogrodowy</i>	— <i>lubczyk</i> — <i>lubieszczczyk</i> — <i>maga</i> — <i>magi</i>	4
<i>lulek czarny</i>	— <i>lulek</i> — <i>szalej</i>	2
<i>łopian większy</i>	— <i>babia wesz</i> — <i>babska wesz</i> — <i>dziady</i> — <i>dziki rabarbar</i> — <i>kolibaba</i> — <i>łopian</i> — <i>łopuch</i> — <i>pindyrynda</i> — <i>szycha</i> — <i>szyszka</i> — <i>rzep</i>	11
<i>mak polny</i>	— <i>dziki mak</i> — <i>mak</i> — <i>mak polny</i> — <i>makówka</i>	4

Tabela 8 (cd.)

Nazwa botaniczna	Synonimiczne nazwy zgromadzone podczas badań własnych na Kujawach	Liczba synonimów
<i>marchewnik anyżowy</i>	— <i>dzika marchew</i> — <i>marchewnik</i> — <i>marchwica</i> — <i>marchwianka</i> — <i>marchwiona</i> — <i>paproć</i>	6
<i>melisa lekarska</i>	— <i>malisa</i> — <i>melisa</i>	2
<i>modrzew polski</i>	— <i>modrzew</i> — <i>skowronek</i> — <i>skowronkowe drzewo</i>	3
<i>nagietek lekarski</i>	— <i>nagietek</i> — <i>nagietka</i>	2
<i>naparstnica zwyczajna</i>	— <i>leśny łubin</i> — <i>naparstnica</i>	2
<i>nasturcja większa</i>	— <i>kogutek</i> — <i>nasturcja</i> — <i>pyszny indruś</i>	3
<i>nawłóć pospolita</i>	— <i>mietlica</i> — <i>mietelnica</i> — <i>nawłóć</i> — <i>złotnik</i>	4
<i>niezapominajka błotna</i>	— <i>niezapominajka</i> — <i>zapominajka</i> — <i>żabie oczka</i>	3
<i>olsza czarna</i>	— <i>drzewo olszowe</i> — <i>olcha</i> — <i>olsza</i> — <i>olszyna</i>	4
<i>pałka szerokolistna</i>	— <i>bazia</i> — <i>bażka</i> — <i>pałka wodna</i> — <i>rogosz</i> — <i>roguziak</i>	5

Nazwa botaniczna	Synonimiczne nazwy zgromadzone podczas badań własnych na Kujawach	Liczba synonimów
<i>pelargonia pasiasta</i>	— muszkata — muszkatla — pelargonia — pelasia	4
<i>perz właściwy</i>	— perz — perzysko	2
<i>pierwiosnka lekarska</i>	— kluczyki — pierwiosnek — prymula — prymulka	4
<i>pięciornik kurze ziele</i>	— kurze ziele — kurze zioło — kurzysład	3
<i>piwonia lekarska</i>	— bijan — bujan — bulion — piwonia	4
<i>pokrzywa żegawka</i>	— parzawka — parzygłowa — żegawka — żegowica	4
<i>powój polny</i>	— powój — powój polny	2
<i>poziomka pospolita</i>	— czerwona jagoda — poziomka — poziomka czerwona — poziomka leśna	4
<i>prawoślaz wysoki</i>	— malwa — ślaz — ślazowa róża — śląska róża	4
<i>rdest ptasi</i>	— derdest — ptasi rdes — rdes — świńska trawa	4

Tabela 8 (cd.)

Nazwa botaniczna	Synonimiczne nazwy zgromadzone podczas badań własnych na Kujawach	Liczba synonimów
<i>róża dzika</i>	— <i>dzika róża</i> — <i>głóg</i> — <i>polna róża</i>	3
<i>rumianek pospolity</i>	— <i>rumian</i> — <i>rumianek</i> — <i>rumianek dziki</i> — <i>rumianeszek</i>	4
<i>rzęsa drobna</i>	— <i>kaczyniec</i> — <i>rzęsa</i> — <i>rzęsień</i>	3
<i>skrzyp polny</i>	— <i>koci ogon</i> — <i>kośćka</i> — <i>koszczka</i> — <i>koszycha</i> — <i>skrzyp</i>	5
<i>słonecznik zwyczajny</i>	— <i>słonecznik</i> — <i>soniecznik</i>	2
<i>sosna zwyczajna</i>	— <i>chojka</i> — <i>sosna</i>	2
<i>szałwia lekarska</i>	— <i>szałwia</i> — <i>zające pyszczki</i>	2
<i>szczaw zwyczajny</i>	— <i>szczaw</i> — <i>szczaw dziki</i> — <i>szczaw polny</i>	3
<i>ślaz dziki</i>	— <i>babi ser</i> — <i>babi serek</i> — <i>chlebki</i>	3
<i>świerk pospolity</i>	— <i>choinka</i> — <i>świerk</i>	2
<i>świetlik łąkowy</i>	— <i>świetlik</i> — <i>ptasie oczka</i>	2
<i>tasznik pospolity</i>	— <i>kaszka</i> — <i>tasznik</i> — <i>tobolki</i>	3

Nazwa botaniczna	Synonimiczne nazwy zgromadzone podczas badań własnych na Kujawach	Liczba synonimów
<i>tatarak zwyczajny</i>	— <i>kalmus</i> — <i>łabuzia</i> — <i>tatar</i> — <i>tatarak</i>	4
<i>topola czarna</i>	— <i>paplina</i> — <i>topola</i> — <i>topól</i> — <i>topól polski</i>	4
<i>topola osika</i>	— <i>osik</i> — <i>osika</i>	2
<i>wierzba biała</i>	— <i>wierzba</i> — <i>wierzba błotna</i> — <i>wierzba płacząca</i> — <i>wierzba zwyczajna</i>	4
<i>wrotycz pospolity</i>	— <i>wrotycz</i> — <i>mlecznica</i> — <i>piżmak</i>	3
<i>żarnowiec miotłasty</i>	— <i>mietlonka</i> — <i>żarnowiec</i>	2

Źródło: opracowanie własne.

Spośród 108 gatunków zebranych i opisanych w czwartym rozdziale aż 86 określonych zostało kilkoma nazwami. W gwarach kujawskich tylko pod jedną nazwą znane są 22 rośliny. Są to: *berberys zwyczajny*; *blekot pospolity*; *chmiel zwyczajny*; *chrzan pospolity*; *cząber ogrodowy*; *dziewanna drobnokwiatowa*; *jałowiec pospolity*; *jaśmin wonny*; *jeżyna fałdowana*; *jodła pospolita*; *klon zwyczajny*; *konwalia majowa*; *krwawnik pospolity*; *leszczyna pospolita*; *malina właściwa*; *mięta polna*; *mniszek pospolity*; *orlik pospolity*; *oset nastroszony*; *podbiał pospolity*; *pokrzywa pospolita*; *robinia akacjowa*; *trzcina pospolita*. Z powyższego zestawienia wynika, iż gatunki określane tylko jedną nazwą są bardzo pospolite, znane wszystkim i niezwykle mocno utrwalone w zasobie słownikowym.

Innym zjawiskiem, które można dostrzec podczas analizowania nazw roślin, jest określanie różnych gatunków takim samym mianem. Mamy więc do czynienia z problemem zmiany struktury znaczeniowej wyrazu w określeniach:

- *gąska* — to nazwa odnosząca się do *grążela żółtego* i *grzybienia białego*;
- *głóg* — to *róża dzika* oraz *głóg dwuszyjkowy*;
- *kaczeniec* — to *grązel żółty*, *grzybień biały*, *knieć błotna* i *rzęsa drobna*;

- *lilia* — to *grzybień biały* i *lilia biała*;
- *paproć* — to *paproć zwyczajna* i *marchewnik anyżowy*.

Wymienione nazwy traktować należy jako polisemy, bowiem

(...) między poszczególnymi znaczeniami (i odpowiednio zjawiskami oznaczonymi) muszą zachodzić pewne związki, musi istnieć między nimi jakiś **wspólny** nietykalny **element znaczenia** (rzeczywista cecha wspólna) (Grzegorzczkowska 2001: 46).

Tak właśnie dzieje się w wypadku określeń *gąska*, *głóg*, *kaczeniec*, *lilia* i *paproć*. Motywacja tych nazw wynika najczęściej z:

- zewnętrznego podobieństwa różnych gatunków, wtedy nazwa jednego z nich jest przenoszona na drugi — *róża dzika* *Rosa canina* L. jest kolczastym krzewem, podobnie jak *głóg dwuszyjkowy*, dodatkowo obie rośliny łączy podobieństwo owoców (kształt i kolor); *grzybień biały* budową kwiatostanu i białą barwą łudząco przypomina *lilię białą*; *marchewnik anyżowy* ma liście niezwykle podobne do *paproci zwyczajnej*;
- miejsca występowania roślin — *grąziel żółty*, *grzybień biały*, *rzęsa drobna* oraz *knieć błotna* to rośliny ściśle związane ze środowiskiem wodnym. Wszystkie te gatunki łączy dodatkowo motywacja nazwy przeniesionej z ptaka żyjącego w wodzie — *kaczki* („seria nazw roślin wodnych związanych z ptakami wodnymi” — Budziszewska 1974b: 285). Podobnie dzieje się w wypadku nazwy *gąska* funkcjonującej jako określenie *grązela żółtego* i *grzybienia białego*.

Wymienione tutaj gatunki są bezpośrednio ze sobą powiązane — *głóg* (*dwuszyjkowy*), *lilia* (*biała*) i *paproć* (*zwyczajna*) mają znaczenie „wyjściowe”, od którego można derywować semantycznie znaczenie „pochodne” dla *róży dzikiej*, *grzybienia białego* i *marchewnika anyżowego* (por. Tokarski 1981: 94). Bardziej skomplikowana jest kwestia przekształceń struktury semantycznej w określeniach *gąska* i *kaczeniec* (*kaczyniec*). Wyjść tu bowiem trzeba od zmiany o charakterze metaforycznym w dwu płaszczyznach — najpierw podobieństwo dwóch sensów ‘ptaka wodnego’ i ‘rośliny wodnej’, potem element wspólny dla samych roślin — środowisko wodne.

Zestawione w tym rozdziale synonimy i polisemy wskazują na znaczące zróżnicowanie nazw roślin. Mimo że każdy gatunek jest precyzyjnie określony i dominuje duża liczba zestawień (por. Wierzbicka Ag. 2002b), to dodatkowo informatorzy podają kolejne synonimy. Nasuwa się spostrzeżenie, iż dzieje się tak dlatego, że nazwy roślin stanowią ważny element rzeczywistości dla ludzi mieszkających na wsi, który wymaga precyzyjnej nominacji.

5.3. Przemiany zasobu leksykalnego nazw roślin na Kujawach

W opracowaniach dialektologicznych cechy systemowe (fonetyczne, morfologiczne) są podstawą do dokonywania podziałów gwar i wyznaczania ich odrębności, natomiast słownictwo gwarowe nie posiada takiej funkcji. Wynika to z faktu, iż leksyka wykazuje się

większą mobilnością niż zjawiska gramatyczne i fonetyczne (...), a słowa łatwiej wymieniają się, ulegają przekształceniom znaczeniowym i słowotwórczym, przenoszą się z jednego terenu na inne wraz z falami migracyjnymi, wpływami kulturowymi czy przedmiotami materialnymi, które nazywają (Handke 1993: 196).

Ten stan rzeczy powoduje, iż układy izoleks najczęściej nie pokrywają się z układami izofon i izomorf (por. m.in. MAGP; Kamińska 1968; Pelcowa 1994). Leksyka staje się więc uzupełnieniem badań służących do zobrazowania zjawisk systemowych w gwarach (por. Dejna 1968: 54; Jaros 1996: 165; Popowska-Taborska 1998: 254; Gala 2000: 30–32).

Słownictwo gwarowe podlega stałym zmianom jak każda żywa część systemu współczesnej polszczyzny. To zjawisko zachodzące niezwykle dynamicznie, dotyczące różnych obszarów życia mikrospołeczności wiejskiej:

Bezpośrednio po drugiej wojnie światowej przemiany polszczyzny miały ścisły związek z przeobrażeniami społeczno-ekonomicznymi, politycznymi i etniczno-kulturowymi. Zmiany językowe po roku 1989 były następstwem dalszych gwałtownych przemian o charakterze ekonomicznym, gospodarczym, społecznym i kulturowym (Kurek 2012: 85).

Po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej (2004) zmiany te stały się jeszcze bardziej zauważalne i doprowadziły do istotnych przeobrażeń wiejskich systemów językowo-kulturowych (por. Kurek 1987: 63; Pelcowa 2002a: 383; Grochola-Szczepanek 2013: 43–44; Kurek 2012: 85–91), nie bez znaczenia okazała się także wymiana pokoleniowa tej społeczności (Sierociuk 2016: 77).

Również w gwarze kujawskiej proces ten jest wyraźnie dostrzegalny, także w warstwie nazw roślin. Porównanie zebranych podczas badań własnych mian z określeniami zgromadzonymi przez O. Kolberga, J.W. Szulczewskiego, w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* (1982–1996) pod red. Z. Sobierajskiego oraz w słownikach: *Słowniku gwary i kultury Kujaw* (t. I) pod. red. Z. Sawaniewskiej-Mochowej (2017), K. Podczaskiej *Małym słowniku gwary kujawskiej* (2013), A.B. Łukaszewicza *Słowniku gwary Kujaw wschodnich, wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek* (2014), W. Prusaka *Słowniku gwary kujawskiej czyli jak mówiono w Inowrocławiu i okolicy* (2021), a także Kartotekach: Kartotece *Atlasu gwar polskich* (KAGP) i Kartotece *Słownika gwar polskich* (KSGP) ukazują dynamicznie zachodzące procesy przemian w tej grupie leksyki gwarowej.

Zmiany te obrazuje Tabela 9, gdzie zestawiono dane z badań własnych (przełom XX/XXI wieku) z danymi, w których notowane są liczne określenia roślin, tj. z pracami: O. Kolberga (2. poł. XIX wieku), J.W. Szulczewskiego (lata 30. XX wieku), Kartoteką *Atlasu gwar polskich* (KAGP) (lata 80.–90. XX wieku)¹⁴. Wybór akurat tych źródeł i zawartych w nich danych podyktowany był nie tylko liczebnością występujących nazw, ale także ukazaniem jak najszerszej (niemal 150-letniej) perspektywy czasowej. Kolejność mian umieszczanych w Tabeli 9 wskazuje na częstotliwość ich występowania (od najczęstszej do najrzadziej notowanej nazwy).

Na Kujawach leksyka botaniczna uległa znacznym zmianom w ciągu ostatnich 150 lat. Podczas badań własnych mieszkańcy wsi nie używali wariantów fonetycznych nazw zgromadzonych przez O. Kolberga (np. wielokrotnie notowanego przez niego na Kujawach określenia *lelija* ‘lilia biała’ czy *bijon* ‘piwonia lekarska’). Znaczna część nazw zapisanych przez J.W. Szulczewskiego nie została podana przez interlokutorów. Należały do nich fitonimy: *siedmiolatka* ‘czosnek pospolity’; *jaskółczy ślep* ‘fiolatek trójbarwny’; *hodrych* ‘gorczyca polna’; *guziczek* ‘jaskier ostry’; *kotki, konczywiec* ‘koniczyna łąkowa’; *maczek* ‘mak polny’; *miętkiew* ‘mięta polna’; *brodawnik, mlecz świński* ‘mniszek pospolity’; *paznogietka* ‘nagietek lekarski’; *krężolek* ‘rdest ptasi’; *zajęcze ziele* ‘szczaw zwyczajny’; *osina* ‘topola osika’; *maruna* ‘wrotycz pospolity’; *zajęczy groch* ‘żarnowiec miotłasty’. Wnioskować można, iż te nazwy nie były znane Kujawiakom na przełomie XX i XXI wieku, z różnych względów znikły bowiem z zasobu czynnego słownictwa ludzi mieszkających w tym regionie (szerzej zob. Wierzbicka Ag. 2004b: 275–281). W ich miejsce pojawiły się natomiast nazwy powszechnie znane z polszczyzny ogólnej, np. *łopian*, *malwa*, *poziomka*, *piwonia*, *pierwiosnek*, często dookreślane precyzującą przydawką, np. *dziki czosnek*, *dąb prawdziwy*, *dziurawiec łączny*. To wypieranie części nazw starszych przez określenia kiedyś nienotowane prezentuje Tabela 10.

¹⁴ W zestawieniu nieujęte zostały fitonimy zamieszczone w pierwszym tomie *Słownika gwary i kultury Kujaw* pod red. Z. Sawaniewskiej-Mochowej (2017), co wynika z faktu, iż w publikacji tej redaktorzy powoływali się w dużej mierze na dane zgromadzone przez autorkę niniejszego opracowania.

Tabela 9. Zestawienie mian roślin w gwarze kujawskiej na przestrzeni XIX i XX wieku w różnych źródłach

Lp.	Nazwa botaniczna	O. Kolberg	J.W. Szulczewski	AJKLW	KAGP	Badania własne
1.	<i>aksamitka rozpierzchła</i>	—	turek	—	—	turki / turek / studencki kwiat
2.	<i>bez dziki czarny</i>	—	—	—	biały bez / czarny bez / dziki bez / bez dziki / śmierzdzący bez	dziki bez / czarny bez / best
3.	<i>bez pachnący</i>	—	—	—	bez	bez / bez ogrodowy / bez biały / bez szlachetny
4.	<i>borówka brusznic</i>	—	—	—	borówka / czerwone jagody	borówka / borowiec / czerwona borówka / kamionka / kamyczek / kamuszek
5.	<i>borówka czernica</i>	—	—	—	jagoda / czarna jagoda	czarna jagoda / jagoda / jagódka
6.	<i>brzoza brodawkowata</i>	—	—	—	brzoza / brzoźka	brzoza / brzoza grucielkowata / papierowe drzewo
7.	<i>chaber bławatek</i>	—	—	—	modrak / chaber	modrak / chaber / bławatek
8.	<i>czerecha zwyczajna</i>	—	—	—	czerecha / czerecha / tszymko / smrodyna / smrodzina	czerecha / czerecha / psianka
9.	<i>czosnek pospolity</i>	—	siedmiolatka	—	czosnek	czosnek / dziki czosnek / czosnek polny / dzika cebula
10.	<i>dąb szypulkowaty</i>	—	—	—	dąb	dąb / dębina / dąb prawdziwy / asle / ajśle

Tabela 9 (cd.)

Lp.	Nazwa botaniczna	O. Kolberg	J.W. Szulczewski	AJKLW	KAGP	Badania własne
11.	<i>dziewanna</i>	<i>dziewanna</i>	—	—	—	<i>dziewanna</i>
12.	<i>dziurawiec zwyczajny</i>	—	<i>krzyżowe ziele</i>	—	—	<i>krzyżowe ziele / dziurawiec / dziurawiec łączny</i>
13.	<i>fiołek trójbarwny</i>	—	<i>jaskółczy ślep / macoszka</i>	—	—	<i>bratek, fiołek / dziki bratek / bratek polny / macoszka / dzika macoszka / macocha</i>
14.	<i>glistnik jaskółcze ziele</i>	—	<i>cyndalia / cyngalia</i>	—	—	<i>jaskółcze ziele / cyndalia / ptasie ziele</i>
15.	<i>głóg dwuszyjkowy</i>	—	—	—	<i>głóg / dzika róża</i>	<i>głóg / krychane pyry (pyrki) / ciern</i>
16.	<i>gorczyca polna</i>	—	<i>hodrych</i>	—	<i>łopucha</i>	<i>gorczyca / ognicha</i>
17.	<i>grąźel żółty</i>	—	<i>bączywie / wole oko</i>	—	—	<i>kaczeniec / gąska / knieć / lilia wodna / lilia</i>
18.	<i>jarząb pospolity</i>	—	<i>jarząbek</i>	—	<i>jarząbek / jarząb / jarzębina</i>	<i>jarzębina / jarząbek / jarząb</i>
19.	<i>jaskier ostry</i>	—	<i>guziczek</i>	—	<i>jaskier / jaskierek</i>	<i>jaskier / bole oczy</i>
20.	<i>jesion wyniosły</i>	—	—	—	<i>jesun / jasuń / jesunek</i>	<i>jesun / jesun / duglas</i>
21.	<i>jeżyna faldowana</i>	—	<i>kamionka</i>	—	<i>jażyna / jeżyna</i>	<i>jażyna / jeżyna</i>
22.	<i>kąkol polny</i>	—	—	—	<i>kąkol</i>	<i>kąkol / diabelny kwiat</i>
23.	<i>knieć błotna</i>	—	<i>kniat / kaczyńiec</i>	—	—	<i>kacze pyski</i>

Lp.	Nazwa botaniczna	O. Kolberg	J.W. Szulczewski	AJKLW	KAGP	Badania własne
24.	<i>koniczyna łąkowa</i>	—	<i>kończywiec / kotki</i>	—	<i>koniczyna</i>	<i>koniczyna / koniczynka</i>
25.	<i>leszczyna pospolita</i>	<i>leszczyna</i>	<i>leszczyna</i>	—	<i>leszczyna</i>	<i>leszczyna / laszczyna</i>
26.	<i>lilia biała</i>	<i>lelija</i>	—	—	<i>lilia</i>	<i>lilia / lilia świętego Józefa (Józefka) / biała lilia / lilia ogrodowa</i>
27.	<i>lipa drobnolistna</i>	<i>lipa / lipka / lipina</i>	—	—	<i>lipa</i>	<i>lipa / lipka</i>
28.	<i>lubczyk ogrodowy</i>	<i>lubieszczyk</i>	<i>lubieszczyk</i>	—	—	<i>lubczyk / lubieszczyk / maga / magi</i>
29.	<i>łopian większy</i>	—	—	—	<i>łopian</i>	<i>łopian / łopuch / babia (babka) wesz / dziady / dziki rabarbar / kolibaba / pindyrynda / szycha / szyszka / rzep</i>
30.	<i>mak polny</i>	—	<i>maczek</i>	—	—	<i>mak / makówka / dziki mak / mak polny</i>
31.	<i>melisa lekarska</i>	<i>malisa</i>	<i>malisa</i>	—	—	<i>malisa / melisa</i>
32.	<i>mięta polna</i>	<i>mietkiew</i>	<i>mietkiew</i>	—	—	<i>mięta</i>
33.	<i>mniszek pospolity</i>	—	<i>brodawnik / mlecz świński / mniszek</i>	—	—	<i>mlecz</i>
34.	<i>modrzew polski</i>	—	—	—	<i>modrzew</i>	<i>modrzew / skowronek / skowronkowe drzewo</i>

Tabela 9 (cd.)

Lp.	Nazwa botaniczna	O. Kolberg	J.W. Szulczewski	AJKLW	KAGP	Badania własne
35.	<i>nagietek lekarski</i>	—	<i>paznogietka</i>	—	—	<i>nagietka / nagietek</i>
36.	<i>niezapominajka błotna</i>	—	—	—	<i>niezapominajka</i>	<i>niezapominajka / żabie oczka / zapominajka</i>
37.	<i>olsza czarna</i>	—	<i>olszyna</i>	<i>olszyna / olcha / olsza / olszyczka / olszowe drzewo</i>	<i>olszyna / olsza / olcha / olszyczka</i>	<i>olszyna / olcha / olsza / drzewo olszowe</i>
38.	<i>pałka szerokolistna</i>	—	<i>pałka</i>	—	<i>łabuzie / roguzie / roguziok / wis</i>	<i>bazia / bażka / rogosz / roguziak / pałka wodna</i>
39.	<i>perz właściwy</i>	—	—	—	<i>perz</i>	<i>perz / perzysko</i>
40.	<i>pięćkroćnik lekarski</i>	—	<i>klucyki</i>	—	—	<i>klucyki / pięćkroćnik / prymula / prymulka</i>
41.	<i>piwonie lekarska</i>	<i>bijon</i>	<i>bijon</i>	—	—	<i>bijan / bujan / bulion / piwonie</i>
42.	<i>połkrywa żegawka</i>	<i>żegaweczka</i>	<i>żagawka / żegawka</i>	—	<i>żegawka</i>	<i>żegawka / żegowica / parzawka / parzygłowa</i>
43.	<i>powój polny</i>	—	—	—	<i>powój</i>	<i>powój / powój polny</i>
44.	<i>poziomka pospolita</i>	—	<i>czzerwona jagoda / poziomka</i>	<i>poziomka / czerwona jagoda</i>	<i>czzerwona jagoda / poziomka</i>	<i>poziomka / czerwona jagoda</i>

Lp.	Nazwa botaniczna	O. Kolberg	J.W. Szulczewski	AJKLW	KAGP	Badania własne
45.	<i>prawoślaz wysoki</i>	—	ślazowa róża	—	—	<i>malwa / ślazona róża / ślacz / ślaska róża</i>
46.	<i>rdest ptasi</i>	—	krężolek	—	—	<i>derdest / ptasi rdest / rdes / świńska trawa</i>
47.	<i>robinia akacyjowa</i>	—	—	<i>akacja / wakacja / wakacja</i>	—	<i>akacja</i>
48.	<i>róża dzika</i>	—	—	—	<i>dzika róża</i>	<i>dzika róża / polna róża / głóg</i>
49.	<i>rumianek pospolity</i>	—	—	—	<i>rumianek</i>	<i>rumianek / rumianeszek / rumian / rumianek dziki</i>
50.	<i>skrzyp polny</i>	—	—	—	<i>koszczka / koszczka polna / skrzyp</i>	<i>koci ogon / kośka / koszczka / koszycha / skrzyp</i>
51.	<i>sosna zwyczajna</i>	—	<i>chojka / chojar</i>	—	<i>sosna / chojok</i>	<i>sosna / chojka</i>
52.	<i>szczaw zwyczajny</i>	—	<i>zajęcze ziele</i>	—	<i>szczaw</i>	<i>szczaw / szczaw polny / szczaw dziki</i>
53.	<i>ślaz dziki</i>	—	<i>babski (babi) serek (ser)</i>	—	—	<i>babi serek / babi ser / chlebki</i>
54.	<i>tatarak zwyczajny</i>	<i>łobuzie</i>	<i>tatarak / łobuzie</i>	—	<i>taterok</i>	<i>tatarak / kalmus / łabuzie / tatar</i>
55.	<i>topola czarna</i>	—	—	—	<i>topul zwyczajny / topul / topola / paplina (jednokrotnie)</i>	<i>topola / topul / topul polski / paplina (jednokrotnie)</i>

Tabela 9 (cd.)

Lp.	Nazwa botaniczna	O. Kolberg	J.W. Szulczewski	AJKLW	KAGP	Badania własne
56.	<i>topola osika</i>	—	<i>osina</i>	<i>osica / osina / osiczka</i>	<i>osica / osika / osina</i>	<i>osika / osik</i>
57.	<i>trzcina pospolita</i>	—	—	<i>trzcina / łoża / oza</i>	—	<i>trzcina / kszcina</i>
58.	<i>wierzba biała</i>	<i>wierzba</i>	—	—	<i>wierzba</i>	<i>wierzba / wierzba płacząca / wierzba zwyczajna / wierzba błotna</i>
59.	<i>wrotycz pospolity</i>	—	<i>maruna</i>	—	—	<i>wrotycz / mlecznica / piżmak</i>
60.	<i>żarnowiec miotłasty</i>	—	<i>mietlonka / zajęczy groch</i>	—	<i>żarnowiec / sarnowiec</i>	<i>żarnowiec / mietlonka</i>

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 10. Zestawienie częstotliwości występowania współcześnie w gwarze kujawskiej dawnych nazw roślin i mian ogólnopolskich w ich miejscu

Nazwa botaniczna rośliny	Dawna powszechna nazwa rośliny	Liczba wsi, w których obecnie występuje dawna powszechna nazwy rośliny	Ogólnopolskie miano notowane na Kujawach i poza nimi	Liczba wsi, w których podczas badań występowało miano o ogólnopolskim zasięgu
tatarak zwyczajny	<i>łobuzie</i>	2	<i>tatarak</i>	21
fiołek trójbarwny	<i>macoszka</i>	3	<i>bratek</i>	16
jarząb pospolity	<i>jarząbek</i>	4	<i>jarzębina</i>	19
lubczyk ogrodowy	<i>lubieszczczyk</i>	4	<i>lubczyk magi</i>	7 11
pałka szerokolistna	<i>pałka</i>	5	<i>bazia</i>	18
prawosław wysoki	<i>ślazowa róża</i>	6	<i>malwa</i>	18
sosna pospolita	<i>chojka</i>	9	<i>sosna</i>	21

Źródło: opracowanie własne.

Przytoczone w Tabeli 10 zjawisko odzwierciedla wyraźny wpływ przemian cywilizacyjno-kulturowych, które w istotny sposób zmieniają język mikrospołeczności wiejskiej i zasób jej słownictwa. Ten proces nie objął na szczęście dużej części określeń. Istnieje znaczna liczba nazw, które utrzymały się w gwarze kujawskiej niezależnie od czynników zewnętrznych. Są to m.in. określenia języczki ‘babka lancetowata’; pięć żyłków ‘babka szerokolistna’; cyndalia ‘glistnik jaskółcze ziele’; kaczeniec ‘grązel żółty’, ‘grzybień biały’, ‘knieć błotna’ i ‘rzęsa drobna’; mlecz ‘mniszek pospolity’; bole oczy ‘jaskier ostry’; lilia świętego Józefa (Józefka) ‘lilia biała’; łopuch ‘łopian większy’; bijan ‘piwonia lekarska’; żegawka ‘pokrzywa żegawka’; koszcza ‘skrzyp polny’; mietlonka ‘żarnowiec miotłasty’. Fitonimy te podkreślają odrębność gwary kujawskiej i dają świadectwo barwnego, pięknego świata, który właśnie dzięki nim trwa w pamięci następnych pokoleń.

Gwary kujawskie, mimo że zalicza się je do zespołu dialektalnego wielkopolskiego, wykazują pewne różnice w stosunku do gwar wielkopolskich i podobieństwa do gwar mazowieckich oraz gwar kaszubskich. Nielatwo jest odpowiedzieć na pytania: dlaczego niektóre nazwy przeniosły się z obszaru mazowieckiego, inne zaś nie; które określenia są typowe wyłącznie dla Wielkopolski, a jakie dla Mazowsza; w jakim czasie nastąpił napływ słownictwa z Kaszub; skąd biorą się określenia nienotowane w gwarach ościennych, a mające poświadczenie w odległych miejscach itp. Trudno na podstawie zgromadzonego materiału własnego wyciągnąć jednoznaczne wnioski odnośnie do zasięgów występowania określeń roślin. Głównym powodem jest brak danych, które mogłyby stać się podstawą do porównania nazw wyeksplorowanych na Kujawach z określeniami funkcjonującymi w gwarach sąsiednich¹⁵, również opisywana wcześniej zmienność słownictwa nie ułatwia wykonania takiego zadania. Można (z pewną ostrożnością) wskazać określenia roślin typowe tylko dla samych Kujaw, np. *krychane pyry* / *pyrki* 'głóg', *bole oczy* 'jaskier ostry', *babia* / *babska wesz* 'łopian większy', których inne gwary (w tym gwary sąsiadujące) nie notują. Wytyczanie zasięgów nazw, które spotkać można poza granicami gwar kujawskich (a niefunkcjonujących na obszarze całej Polski), wydaje się w tej sytuacji niecelowe — może bowiem prowadzić do fałszywych wniosków w związku z brakiem badań fitonimów w innych regionach Polski.

5.4. Językowy obraz świata utrwalony w kujawskich nazwach roślin

Koncepcja językowego obrazu świata (JOS) zakłada, że w języku i poszczególnych desygnatach „zapisane” zostało doświadczenie poznawcze określonej społeczności. Według tego ujęcia język staje się swoistym interpretatorem świata, który pozwala zrozumieć, jak człowiek odbiera otaczającą rzeczywistość (Tokarski 2001: 366). Struktura semantyczna jest według R. Tokarskiego „swoistym mikrokosmosem, w którym widać człowieka jako użytkownika języka, jego postawy wobec świata, jego preferencje i obawy” (1999: 10), z czego wynika, że znaczenie staje się subiektywną interpretacją desygnatu. Odnosząc tę teorię do fitonimów, można założyć, iż w różnych gwarach podstawą nadania miana roślinie mogą być zupełnie różne jej cechy, w tym motywowane m.in. wyglądem (np. pokrojem rośliny i kształtem jej elementów, czyli kwiatów, liści, łodyg),

¹⁵ Opublikowane dotychczas materiały poświęcone nazwom roślin na znacznych obszarach gwarowych dotyczą bowiem jedynie gwar ostródzko-warminsko-mazurskich (Dubisz 1977; Lechocka 2022), kaszubskich (Rogowska 1998), gwar Lubelszczyzny (Pelcowa 2017) oraz gwary górali rabczańskich (Kulak 2022a, 2022b).

właściwościami (np. związanymi z bodźcami zmysłowymi: zapachem, smakiem, dotykiem, dźwiękiem wydawanym przez roślinę), miejscem występowania (np. ogród, łąka, pole, las, woda, bagno), a także użytecznością (bądź jej brakiem), zastosowaniem (np. przeznaczeniem leczniczym, gospodarczym — karma dla zwierząt) (Waniakowa 2012: 68). Te motywacje mogą być odmienne w różnych gwarach, ale także (jak pokazuje analiza fitonimów kujawskich) w obrębie jednej gwary, co prowadzi do wniosku, że językowe obrazy świata utrwalone przez lek-sykę gwarową bywają zróżnicowane nawet na niewielkich obszarach gwarowych. Istotna staje się w tym wypadku

operacja językowo-pojęciowa, polegająca na swoistym kształtowaniu obrazu przedmiotu poprzez ujęcie go w określonych aspektach (podkategoriach, fasetach), takich jak np. pochodzenie, cechy, wygląd, funkcje, zdarzenia, przeżycia itp. w ramach podobnego typu wiedzy i zgodnie z wymogami określonego punktu widzenia (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 212).

W przypadku analizowania nazw roślin istotne jest także wskazanie podstawowej cechy JOS — to człowiek stanowi centralny element świata. Tym samym porządkowanie świata roślin, jego hierarchizowanie prowadzone jest z punktu widzenia człowieka. Ów antropocentryzm skupia się na jego potrzebach, priorytetach i wyborach:

Bezpośrednio nie werbalizowany człowiek — organizator sceny kształtuje definicję słowa w taki sposób, który ujawnia jego perspektywy widzenia świata, jego miejsce w tym świecie i stosunek do innych otaczających go składników świata (Tokarski 1991: 140).

Analiza zgromadzonego podczas badań własnych materiału wskazuje, że prezentowany przez Kujawiaków zasób słownictwa dotyczącego flory jest w ich gwarze silnie reprezentowany, szczególnie w czterech pierwszych kategoriach zebranych w rozdziale czwartym: (1) roślin polnych, łąkowych, (2) roślin ogrodowych, (3) roślin wodnych oraz (4) krzewów i krzewinek. Pojawiają się tu liczne synonimy (zwykle trzy i więcej), które w niezwykle ciekawy sposób rekonstruują utrwalony w nich ludowy obraz świata Kujawiaków — bogaty przede wszystkim w doznania zmysłowe i niezwykle sensualny. Jako że świat roślin jest bliski każdemu mieszkańcowi wsi, to rekonstrukcja owa oparta jest na podstawie najłatwiej kojarzonych, wyróżniających się cech każdego z desygnatów, przede wszystkim na: wyglądzie (*jęczyczki, krzyżowe ziele, brzoza gruczelkowata*), kolorze (*blawatek, czarny bez, poziomka czerwona*), cechach odbieranych zmysłami węchu (*śmierdziuch*), smaku (*krychane pyry, ognicha*), dotyku (*cierń, parzawka, kamionka*), ale także cech ważnych dla człowieka ze względu na użyteczność (np. karma dla zwierząt: *kaczeniec, kurze ziele, świńska trawa*) czy też nieprzydatność (*dziki mak*,

psianka), a nawet szkodliwość (*szalej, bole oczy*). Duża grupa nazw wskazuje na miejsce występowania (*jałowiec, borowiec*), szczególnie zjawisko to odzwierciedla się w nazwach binominalnych, gdzie przydawka staje się istotnym określeniem geografii desygnatu: *leśny/a, polny/a, ogrodowy/a, błotny/a, łączny/a* (np. *łubin leśny, mak polny, bez ogrodowy, wierzba błotna, dziurawiec łączny*). Istotne w procesie nazewnictwa jest także podobieństwo jednych gatunków do drugih (*marchewnik, marchwianka, bobek*), podobieństwo do zwierząt (*pchełki, kogutek*) czy przedmiotów codziennego użytku (*mietlonka, pierzyna, pałka*).

Cechy utrwalane w używanych na Kujawach nazwach roślin mają charakter ludowej, często naiwnej interpretacji świata, dalekiej od naukowego oglądu rzeczywistości, nierzadko głęboko zanurzonej w obrzędach religijnych (*lilia świętego Józefa / Józefka, kluczyki*) i powiązanej z czarodziejską mocą (*czarcie żebro, diabelny kwiat*). W ten sposób fitonimy utrwalają doznania otaczającej rzeczywistości za pomocą dostępnych zmysłów i umożliwiają jej porządkowanie, hierarchizację czy wartościowanie (Tokarski 2001: 358).

Warto także podkreślić, iż przywołana wcześniej antropocentryczna własność, jaką jest użyteczność danej rośliny (czy też jej brak), ma w gwarze kujawskiej charakter ambiwalentny, szczególnie w kategorii (1), roślin polnych, łąkowych — w jej obrębie interlokutorzy potrafili podczas badań własnych określić jeden gatunek równocześnie jako zioło i chwast (np. *barszcz, bylicę, cykorię, gorczycę, jasnotę, komosę, łopian, mak, mniszek, nawłóć, pokrzywę, pokrzywę żegawkę, rdest, rumianek, skrzyp*). Świadczyć to może o złożoności obrazu desygnatu w świadomości użytkowników gwar, jak również o subiektywnym wartościowaniu i fakcie, że desygnat nie jest postrzegany jednoznacznie negatywnie poprzez swoją nieużyteczność i określany mianem *chwastu*. Okazuje się, że jego cechy pozytywne, związane z wykorzystaniem do leczenia (czyli charakterystyczne dla zioła), również determinują miana rośliny. Podobnie dzieje się w sytuacji kategoryzowania desygnatów i równoczesnego określania ich mianem chwastu i kwiatu (np. w przypadku *jaskra*) czy zioła i kwiatu (np. w przypadku *dziewanny, fiołka, konwalii, naparstnicy, wrotyczu*). W tych wypadkach równie istotne jawią się Kujawiakom cechy związane z nieprzydatnością czy właściwościami leczniczymi danych desygnatów oraz z niepowtarzalnym kwiatem jako cechą determinującą nazwę desygnatu.

Kategoria (5), tj. nazwy drzew, to grupa, w której — w porównaniu ze wskazanymi wcześniej kategoriami (1–4) — pojawiło się najmniej synonimów. Na 18 gatunków znajdujących się w kwestionariuszu aż 12 z nich określanych było zaledwie jedną–dwoma nazwami. Tu pojawiały się głównie nazwy odziedziczone (indoeuropejskie, bałtosłowiańskie i prasłowiańskie¹⁶), których nazw mieszkańcy kujawskich

¹⁶ Szczegółowa charakterystyka genetyczno-semantyczna znajduje się w podrozdziale 5.1.

wsi w większości nie potrafili objaśnić. Równocześnie w swoich opowieściach kojarzyli wybrane gatunki drzew: *czerechmy*, *jarzęba*, *jesionu*, *lipy*, *osiki*, *wierzby* z przypisywanymi im cechami magicznymi, np. gałęzie *czerechmy* zatknięte w drzwi domu symbolizowały dziewczęta, które źle się prowadziły; *jarzqb* miał być siedliskiem zła; *jesionowe drewno*, z którego zrobiona była trumna, dawało zmarłemu wieczny spokój; *lipa* miała chronić ludzi przed piorunami; *osika* drżała ze strachu, bo powiesił się na niej Judasz; a „kotki” *wierzby* miały magiczną moc — dawały zdrowie i siłę temu, kto je zjadł. Zestawiając jednak opowieści o drzewach zebrane podczas badań własnych ze starszymi materiałami o Kujawach, dostrzega się stopniowe zanikanie w pamięci użytkowników gwary kujawskiej opowieści o szczególnych cechach i właściwościach drzew — historii tych było znacznie mniej niż dawniej. Może to dziwić, bowiem mikrospołeczność wiejska przez wieki przypisywała drzewom szczególne moce (mogły być one symbolem ochrony życia, zdrowia, miłosierdzia, siły, opieki, męskości, kobiecości, niewinności itp.) i określone własności (drzewo mogło być mocne, dorodne, silne, trwałe, miękkie, słabe, łamliwe, chwiejne, liche) (Marczewska 2002: 43–50). Co ciekawe, kategoria drzew nie była w żaden sposób utrwalona w publikacjach autochtonów (K. Podczaskiej czy A.B. Łukaszewicza), a w bajkach kujawskich zgromadzonych w opracowanej przez V. Wróblewską *Bajce ludowej na Kujawach (Antologia tekstów z lat 1955–1966)* (2022) można odnaleźć historie, w których jedynie *dęby*, *buk* i *sosna* stanowią tło głównej opowieści, nie niosąc za sobą przenośnych znaczeń. Może być to również przejawem zacierania się w świadomości użytkowników gwar istotnych kiedyś cech i własności przypisywanych drzewom.

Należy zaznaczyć, że w zebranych podczas badań własnych zbiorze fitonimów kujawskich znalazły się także takie miana, które przedstawiały odmienne od antropocentrycznego spojrzenie na świat — spojrzenie antropomorficzne. Uczłowieczenie roślin, nadawanie im cech przynależnych człowiekowi odnaleźć można w takich desygnatach jak *babka* (*babka szerokolistna*), *podróżnik* (*cykoria podróżnik*), *bratek*, *macoszka* / *macoszki* (*fiólek trójbarwny*), *dziady*, *pindyrynda* (*łopian większy*), *wierzba płacząca* (*wierzba biała*). W tych wypadkach rośliny zyskują pewną sprawczość zapożyczoną z działań człowieka. I choć nie ma tych nazw dużo, to zapowiadają one istotną zmianę punktu widzenia — ukazany zostaje bowiem związek człowieka z przyrodą nie w perspektywie poddaństwa tej ostatniej, w zgodzie ze słowami Księgi Rodzaju, a w obliczu nowej relacji, gdzie roślina staje się podmiotem mającym moc sprawczą i uczucia.

Analiza zgromadzonych fitonimów pozwala na stwierdzenie, iż mieszkaniec kujawskiej wsi na przełomie XX i XXI wieku był nadal silnie związany z przyrodą i bez trudu sytuował konkretne desygnaty w najbliższym sobie otoczeniu: *v życie rosuo peuno modrakuf* (punkt 10 Chrośna); *konkolu v zbożu już dawno nie v'izauem* (punkt 7 Józefkowo); *kole soutysa to te skovronk'i davn'ej rośl'i* [modrzew polski — *Larix polonica* Rac. — przyp. aut.] (punkt 14 Żerniki); *macoški to curka posażiua pot puotem* [fiólek trójbarwny — *Viola tricolor* L. — przyp. aut.] (punkt 9

Wielki Sosnowiec); *l'il'ie sf'entego iuzefa to moja bakpa pšy božymence tam pot lasem sažiua. a ia ie mam v ogrože* (punkt Kijewo 12). Znał także ich przeznaczenie: *rumianešek na fšystko dobry byu, na rany, na garduo do p'íca, iak se pšejat ktoś, naiłepše žuučekó* (punkt 11 Kania); *na vosne muode l'istečki ia zryvam, co kfaχ tak 'i zupe daio* (punkt 19 Redecz Wielki); *iak se kapuxy nagotuji čy bigosu to tša musovo knínku dać, aby gazy nie menčyl'i v bžuxu* (punkt 18 Wola Kozuszkowa), a także kojarzył rośliny z istotnymi wartościami: *sfenta pañeñka byua čysta iak l'il'ia* (punkt 11 Kania) czy przesądami: *koñčyna co čtyry l'istk'i ma ščýšće pšynošić* (punkt 13 Ryszewko). Potrafił także sięgnąć po metaforę czy metonimię, odwołując się do atrybutów rośliny, np. owoców: *one se čepajo iag žady pot košćouem* [owoce łopianu większego — przyp. aut.] (punkt 3 Suchorączek), i taką przenośną nazwą określać całą roślinę. Jednocześnie Kujawiak potrafił nadać roślinie miana różnorakie, odnoszące się do wielu cech gatunku, i tak np. *łopian większy* mieszkańcom wsi silnie kojarzył się z częściami tej właśnie rośliny — owocami (*szycha, szyszka*) i ich kołącymi, czepnymi właściwościami (*kolibaba, rzep*) lub też z przezwiskowymi, metaforycznymi atrybutami owoców, które były dla człowieka uciążliwe (*babia / babska wesz, dziady, pindyrynda*).

Wskazane źródła pozwalają na potwierdzenie tezy, iż zbiór fitonimów zgromadzony podczas badań własnych na Kujawach i na terenach z nimi graniczących (Krajna, Pałuki, Wielkopolska) jest niezwykle zróżnicowany, często wychodzi poza ludowe czy gwarowe mianownictwo. J. Waniakowa przedstawia tę kwestię następująco:

Nie zawsze zatem gwarowe nazwy botaniczne odzwierciedlają „obraz świata” konkretnej wiejskiej społeczności. Do tychże „nierodzimych” nominacji wypada zaliczyć nazwy przejęte z polskiego języka ogólnego (czasem mocno przekształcone), nazwy zapożyczone lub skalkowane z języków ościennych (...) oraz kontynuanty nazw staropolskich (Waniakowa 2006: 493).

Jednak wariantywność ta, często nieuświadomiona, stanowi jednocześnie o ogromnej wartości zasobu leksykalnego — w żadnej innej odmianie polszczyzny nie spotkamy się bowiem z takim bogactwem mian roślin. Należy jednak zaznaczyć, iż owe zgromadzone zasoby leksykalne dynamicznie się zmieniają. Zestawienie zgromadzonych mian podczas badań własnych (lata 1999–2000) z danymi wcześniejszymi z materiałów: O. Kolberga (z 2. połowy XIX wieku), J.W. Szulczewskiego (lata 30. XX wieku) i materiałami późniejszymi z *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (1982–1996), *Słownika gwary i kultury Kujaw* (2016), *Małego słownika gwary kujawskiej* (2013), *Słownika gwary Kujaw wschodnich, wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek* (2014), *Słownika gwary kujawskiej czyli jak mówiono w Inowrocławiu i okolicy* (2021) pokazało proces przeobrażeń w kategorii leksykalnej fitonimów (szerzej omówiony w podrozdziale 5.3.). Nakreślając to zjawisko, można stwierdzić, iż pod wpływem polszczyzny ogólnopolskiej,

rozprzestrzeniającej się w drugiej połowie XX wieku, pojawiło się w tej grupie więcej określeń z tej właśnie odmiany języka, zaczęły natomiast zanikać nazwy dawne, typowe dla gwar i samego regionu kujawskiego. Dopatrywać się tu należy także wpływu innych czynników pozajęzykowych, m.in. kulturowych, społecznych, ekonomicznych, religijnych, administracyjnych czy oświatowych (zob. Pelcowa 1994: 105). Na polskiej wsi (w tym wsi kujawskiej) ustaje też wiara w nadzwyczajną, magiczną moc roślin — praktykowane przez wieki czary i zamowy, podczas których rośliny odgrywały główną rolę, odeszły w zapomnienie wraz ze znachorami, zegnarkami, gościarkami (od chorób kołtunowych), guślarkami, owczarzami czy prachtycznymi babkami (zob. Szot-Radziszewska 2005: 94–104). Zanikać zaczęły także obyczaje ludowe, związane z narodzinami, weselami (*pańi teros to še pēsni o χmelu nie špeva tylko še d'iskopolo gro na veselaχ* — zaśl. punkt 16 Kobylnica), pogrzebami, ze żniwami i zbiorem innych płodów rolnych, i powiązane ze świętami kościelnymi zbiory i święcenie ziół. XX wiek przyniósł natomiast ogólnodostępne leki chemiczne w miejsce surowców zielarskich, szkolną wiedzę o botanice i za pośrednictwem mediów zaczął ukazywać świat na szeroką, nieznaną dotąd na wsiach skalę (por. Waniakowa 2014: 215). Należy w tym miejscu odnotować także postęp w samym rolnictwie, najbliższym przecież ludziom mieszkającym na wsi. Powszechne stosowanie środków chemicznych w uprawach doprowadziło do niemal całkowitego zaniknięcia na polach wśród zbóż popularnych chwastów: *maków*, *chabrów* i wielu innych gatunków roślin, co zresztą zauważali sami chłopci: *a davněj to pańi peuno go [maku polnego — przyp. aut.] f polu byvauo, a tera to ni ma go fcale, bo opryski robo* (punkt 10 Chrośna). Warto również zwrócić uwagę na fakt, iż istotnym czynnikiem zmian w zasobie fitonimów stał się sam przekaz międzypokoleniowy — podczas badań własnych zauważyć było można niewielką liczbę opowieści na temat roślin i skupianie się przede wszystkim na miejscu ich rośnięcia czy podstawowym przeznaczeniu, a w niewielkim stopniu na magicznych czy obrzędowych cechach kojarzonych z gatunkiem. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy wynikało to z braku zainteresowania młodszych pokoleń tym tematem, czy może z coraz rzadszych przekazów ustnych mieszkańców kujawskich wsi (por. Kurek 2001: 119). Tę tendencję odnaleźć można we współczesnych tekstach folkloru kujawskiego, spisanych przez nieprofesjonalistów, gdzie miana roślin zajmują marginalne miejsce i są słabo poświadczone — jak np. w *Małym słowniku gwary kujawskiej* K. Podczaskiej (2013) czy *Słowniku gwary Kujaw wschodnich, wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek* A.B. Łukaszewicza (2014). I tak w słowniku K. Podczaskiej pojawia się zaledwie osiem gatunków roślin (*dąb, jarząb, laski orzech, lubczyk, łabuzie, łopian, niezabudki, sosna*), natomiast w słowniku A.B. Łukaszewicza jest ich jeszcze mniej, bo zaledwie sześć (*babka, chmiel, lawenda, rumianek, szalwia, wierzba*). Również w kujawskich bajkach zgromadzonych przez V. Wróblewską (2022) trudno odnaleźć fitonimy — w opowieściach najczęściej pojawiają się desygnaty o szerokim zakresie, które mogą odnosić się do wielu roślin, np. **zioło** — *Tymczasem stara wiedźma już wróciła z lasu z chrustem i jakimiś ziołami (...)*

(1.2. *Bajka o czarownicy*, Wróblewska 2022: 65); (...) *a teraz bym poprosił o jakieś zioła na sen, bo spać nie mogę. (...) Nazajutrz nie ma pani, on z kawałem mięsa i z herbatą nagotowaną z ziołami sennymi idzie* (...). (1.10. *Bajka o dwóch czarownicach*, Wróblewska 2022: 128); *Biedna Marysia starała się, jak mogła, by matce w chorobie ulżyć, zwoływała różne baby, które się zajmowały czarami i innymi ziołami, żeby matkę uratować, ale żadne czary i zioła nie mogły wyleczyć chorej matki* (...). (1.11. *O dobrej wróżce i o sierotce Marysi*, Wróblewska 2022: 130); (...) *a wnet zaczęła zbierać zioła, by ludziom chorym nieść jako taką pomoc* (1.17. *O Wojtku bohaterze*, Wróblewska 2022: 183); **chwast** — *A zatem idź i piel chwasty, które się bardzo rozpowszechniły* (1.14. *O Jasiu i Marysi sierotce*, Wróblewska 2022: 161); **drzewo** — (...) *aż kurz się robi i taka zawierucha, aż szyszki spadały z drzew* (4.2. *O stary czarownicy i jej córce*, Wróblewska 2022: 248); *Pewnego razu postanowił zrobić dziecko z drzewa, co powiedział żonie* (...) (2.1. *Przypowieść o młodym małżeństwie*, Wróblewska 2022: 195); *Wejdiesz na to wysokie drzewo, odziejesz się liśćmi i będziesz czekała na mnie* (...) (1.16. *Bajka o trzech cytrynach*, Wróblewska 2022: 180).

Rekonstrukcja językowego obrazu świata mieszkańców Kujaw nie była łatwa do przeprowadzenia — szczególnie gdy dokonywała jej osoba niezwiązana z badanym środowiskiem, niebędąca członkiem danej grupy, jak miało to miejsce w przypadku autorki. Ginące zwyczaje i coraz rzadziej przekazywane z pokolenia na pokolenie opowieści czy zapiski autochtonów utrudniały ekscerpcję gwarowego materiału. Mimo to można było zauważyć, że fitonimy zajmują w życiu mieszkańców kujawskich wsi miejsce szczególne. Sposoby tworzenia nazw, ich kategoryzowania były dla Kujawiaków odbiciem bliskiego człowiekowi świata przyrody, zwracały uwagę na jego odnawialność oraz porządkowały go, często na zasadzie antynomii (uprawny — nieuprawny, użyteczny — bezużyteczny, szkodliwy — nieszkodliwy, leczniczy — nieleczniczy, pachnący — śmierdzący, twardy — miękki, wielki — mały, magiczny — zwyczajny itp.). I — jak pokazały badania własne na Kujawach — choć wiedza o świecie utrwalała w nazwach roślin zmieniała się na przestrzeni 150 lat, to nadal można było wyczytać z niej wiele o codzienności i rzeczywistości mieszkańców wsi. Świat Kujawiaków przełomu XX i XXI wieku był wspólnotą tradycyjną, o wyraźnej hierarchii, na czele której stoi człowiek. Ta zbiorowość skupiona była na opisywaniu świata w oparciu o zmysły i ocenianiu za ich pośrednictwem, bezbłędnie wskazywała to, co złe dla człowieka, a co dobre — również w perspektywie opozycji *homo-animal* (gdzie to, co złe dla człowieka, mogło być dobre dla zwierząt). To społeczność, która subiektywnie, ale niezwykle rzeczowo spoglądała na świat (w tym także świat roślin), a jednocześnie potrafiła posługiwać się metaforą czy metonimią, by oddać niedostrzegalne gołym okiem niuanse relacji czy zdarzeń zachodzących w jej otoczeniu. I na koniec — Kujawiacy przełomu XX i XXI wieku byli wspólnotą połączoną codziennym, żywym, barwnym językiem, który był ich dumą i wyróżnikiem na tle innych mikrospołeczności.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone w pracy analizy materiału zgromadzonego podczas badań własnych na Kujawach, jak również badania literatury przedmiotu pozwalają na stwierdzenie, iż nazwy roślin stanowiły niezwykle ważną (i znaczną) część zasobu słownikowego ludzi mieszkających na tamtym obszarze. Ponieważ przyroda żywa jest nierozłącznie związana z człowiekiem, to zapisane w fitonimach znaczenia, emocje, wierzenia były odbiciem antropocentrycznego, utrwalonego w tradycji spojrzenia na świat i często naiwnych etymologii. Oczywiście taka wizja znacznie odbiega od naukowego postrzegania rzeczywistości i wprowadza badaczy w sferę nieznaną, często niepodlegającą jednoznacznej klasyfikacji.

Jak zostało to zasygnalizowane w początkowej części pracy, obszar Kujaw zaliczany jest do zespołu dialektalnego wielkopolskiego, choć wykazuje różnice w stosunku do tych właśnie gwar i podobieństwa do gwar mazowieckich, ale także pomorskich (zob. Sawaniewska-Mochowa 2016: 27). Miana roślin notowane na Kujawach są zatem często zbiorem określeń typowych dla Wielkopolski i dla Mazowsza, jak np. określenia *chabra bławatka*. Mamy więc na zachodnich Kujawach *modraki* (typowa nazwa w Wielkopolsce), a na terenach wschodnich *chabry* (nazwa m.in. mazowiecka). Podobnie określenie rodzaju męskiego *topól* to forma znana gwarom wielkopolskim, a *topolę* spotkamy na Mazowszu (i innych obszarach dialektalnych). Rzadko jednak zwraca się uwagę na wpływ gwar Pomorza i Kaszub na język Kujawiaków i graniczących z nimi Pałuczan oraz Krajniaków. Zgromadzone podczas badań własnych nazwy roślin przynoszą ciekawe spostrzeżenia — na terenie północnych Kujaw (oraz Pałuk i Krajny) niejednokrotnie spotkać było można nazwy wskazywane przez E. Rogowską-Cybulską (1998) czy B. Sychtę (1967–1976) w kaszubszczyźnie, np. *babi* / *babski ser* / *serek* (*tasznik pospolity*), *bole oczy* (*jaskier ostry*), *kalmus* (*tatarak*), *macoszka* / *macocha* (*fiólek trójbarwny*), *paplina* (*topola czarna*), *pięć żyłków* (*babka zwyczajna*), *skowronek* / *skowronkowe drzewo* (*modrzew polski*), *studencki kwiat* (*aksamitka rozpierzchła*), co świadczy także o wyraźnych wpływach języka niemieckiego. Nierzadko natrafić można na terenie Kujaw na gwarowe fitonimy używane w odległych stronach Polski. Tak dzieje się np. w wypadku określenia: *biała pokrzywa* (*jasnota biała*) notowanego w gwarach opoczyńskich (Cygan 2018: 40) i lubelskich (Pelcowa 2017: 70); *chlebki* (*ślaz dziki*) notowanego na Podlasiu, w Cieszyńskim i Lubelskim (SSiSL, II, 4: 395); *głóg* (*róża dzika*) notowanego w gwarach warmińsko-mazursko-ostródzkich (Dubisz 1977: 53) i w Lubelskim (Pelcowa 2017: 54, 57, 289); *wrotycz* (*wrotycz pospolity*) notowanego w okolicach Krakowa, Białej

Podlaskiej, Włodawy, Biłgoraja, Opola Lubelskiego (Waniakowa 2022: 253; Pelcowa 2017: 493). Może to wskazywać na otwartość tej kategorii leksyki i jej podatność na przenoszenie się na znaczne odległości, co jest cechą każdej żywej odmiany języka, w tym także gwary kujawskiej¹⁷.

Dokonana analiza zarówno materiału zebranego podczas badań własnych, jak i ekscerpowanego z literatury podmiotu dotyczącej Kujaw wykazała kilka istotnych, wartych podkreślenia zjawisk.

Nazwy roślin kujawskich:

- stanowią bogatą kategorię leksyki gwarowej i występują zwykle w kilku wariantach synonimicznych: co najmniej dwie nazwy (i więcej) odnotowano w wypadku 86 gatunków, jedną nazwą interlokutorzy określili 22 gatunki. Łącznie dla 108 desygnatów wyekscerpowano 298 nazw podczas badań własnych. Można znaleźć wśród nich także polisemy (szczególnie w kategorii roślin wodnych oraz występujących na mokradłach, bagnach i torfowiskach);
- są grupą, w której często notuje się miana binominalne, co jest typowe także dla innych polskich gwar (por. Dubisz 1977: 91–95, 137–138; Wajda-Adamczykowa 1989: 86–87; Rogowska 1998: 153; Pelcowa 2017);
- są niemal w co drugim wypadku zestawieniem (Wierzbicka Ag. 2002b), co sprzyja ich precyzyjności — mimo niezwyklej różnorodności roślin poszczególne gatunki nie są ze sobą mylone;
- mają charakter konkretny, percepcyjny, ściśle osadzony w wiejskiej rzeczywistości i odwołują się do funkcjonalnych cech; istnieje tylko niewielka grupa określeń metaforycznych o charakterze kulturowym (np. *babka*, *bratki*, *macocha* / *macoszki*, *dziady*, *pindyrynda*);
- to przede wszystkim miana prezentujące warstwy leksykalne: znane współczesnej polszczyźnie i innym gwarom (34,5% zgromadzonych określeń); nazwy odziedziczone (30,5% określeń, w tym: 63,7% odziedziczone z prasłowiańszczyzny, 14,2% z indoeuropejszczyzny, 9,8% z bałtosłowiańszczyzny i 4,4% ze słowiańszczyzny); zapożyczenia i kalki (15,8% określeń). Nazwy kujawskie (nienotowane w innych źródłach językoznawczych) stanowią 10,2% określeń, natomiast nazw przeniesionych odnotowano 7,4%, a nazw zniekształconych 1,6%;
- ukazują niejednorodny językowo i leksykalnie obszar, jakim są Kujawy — widoczne są tu bowiem wpływy zarówno dialektu wielkopolskiego, jak i mazowieckiego, ale także kaszubszczyzny i języka niemieckiego;
- są w części ekspresywami — to leksemy, które są swoistym sądem wartościującym i wpisana jest w nie wyraźna ocena pozytywna lub negatywna, użytkowość lub nieużytkowość; istnieje także grupa roślin, która nosi miana

¹⁷ Jednak te kwestie nie były przedmiotem niniejszego studium i stanowić powinny przyczynek do kolejnych, o wiele szerszych badań tej kategorii leksyki.

- deminutywne o zneutralizowanej wartości (np. *jagódka, kminek, koperek, lubieszczyk*);
- ewoluują dynamicznie pod wpływem zmian cywilizacyjnych, kulturowych, społecznych i językowych charakterystycznych dla przełomu XX i XXI wieku — część nazw notowanych jeszcze 150 czy 70 lat temu częściowo znikła z zasobu leksykalnego Kujawiaków, a w ich miejsce pojawiły się określenia nowe, ogólnopolskie i pochodzące z innych gwar, co uznać można za powszechną tendencję w gwarach współczesnych (por. Dubisz 1977; Rogowska 1998; Kulak 2022b);
 - tworzone są zgodnie z utartymi od wieków mechanizmami nominacji i pozwalają na rekonstrukcję językowego obrazu świata;
 - sytuują mieszkańca wsi w centrum językowego obrazu świata (antropocentryzm), a sam świat odtwarzają subiektywnie jako przestrzeń sensualną, odzwierciedlającą potrzeby egzystencjalne i psychiczne człowieka. Są jednak od tej reguły wyjątki, część mian roślin cechuje bowiem antropomorfizm, a tym samym asocjacje człowiek-roślina (np. *babka, podróżnik, wierzba płacząca*).

Wszystkie wymienione zjawiska składają się niewątpliwie na indywidualną, charakterystyczną dla danego środowiska interpretację otaczającej Kujawiaków rzeczywistości i na wielowymiarowy językowy obraz świata.

Studium poświęcone nazwom roślin na Kujawach otworzyłam słowami Wiesława Myśliwskiego, piewcy kultury chłopskiej. Również jego słowami zakończę swoją pracę, mając nadzieję, że przez pryzmat fitonimów udało mi się ukazać nie tylko ułamek przeszłości językowej gwar tego obszaru, ale także fragment wiejskiej rzeczywistości przełomu XX i XXI wieku.

Chłop przez wieki niewolny, w jednym był zawsze wolny — w słowie. Wolny także od wszelkich kompendiów językowych, słowników, poradników i kanonów, zwłaszcza tzw. poprawnej polszczyzny. Jeśli pojawił się nowy fakt, rzecz czy zjawisko, nazywał to sam z siebie, jak chciał, jak mu dyktowała własna intencja, jak ów fakt, rzecz czy zjawisko przystawało do jego doświadczenia, jaki wywoływało w nim stan emocjonalny i w jaką wchodził z nim zależność. Przypominał pod tym względem prawdziwego poetę (Myśliwski 2003: 60).

WYKAZ SKRÓTÓW UŻYTYCH W PRACY

ags.	— anglosaski	pie.	— praindoeuropejski
ang.	— angielski	pl.	— liczba mnoga
awest.	— awestyjski	plb.	— połabski
blg.	— bułgarski	pld.	— południe
blr.	— białoruski	pln.	— północ
bltsł.	— bałtosłowiański	pol.	— polski
bot.	— botaniczny	por.	— porównaj
csł.	— cerkiewnosłowiański	psł.	— prasłowiański
cz.	— czeski	r.	— rosyjski
czuw.	— czuwaski	rum.	— rumuński
dial.	— dialektalny	sch.	— serbsko-chorwacki
dł.	— dolnołużycki	scs.	— staro-cerkiewno-słowiański
doryc.	— dorycki	sg.	— liczba pojedyncza
dniem.	— dolnoniemiecki	slc.	— słowacki
f.	— rodzaj żeński	słoweń.	— słoweński
fiń.	— fiński	słowiń.	— słowiński
franc.	— francuski	stang.	— staroangielski
germ.	— germański	stcz.	— staroczeski
gł.	— górnołużycki	stger.	— starogermański
goc.	— gocki	stind.	— staroindyjski
gr.	— grecki	stisl.	— staroislandzki
hiszp.	— hiszpański	stnor.	— staronorweski
hol.	— holenderski	stp.	— staropolski
ie.	— indoeuropejski	stsas.	— starosaski
kaszk.	— kaszubski	strus.	— staroruski
kurd.	— kurdyjski	stwniem.	— staro-wysoko-niemiecki
lit.	— litewski	szwedz.	— szwedzki
l. mn.	— liczba mnoga	śrdniem.	— średnio-dolno-niemiecki
l.p.	— liczba pojedyncza	śrgniem.	— średnio-górno-niemiecki
łac.	— łaciński	śrlac.	— średniołaciński
łem.	— łemkowski	śrwniem.	— średnio-wysoko-niemiecki
łot.	— łotewski	tatar.-tur.	— tatarsko-turecki
m.	— rodzaj męski	tur.	— turecki
mac.	— macedoński	ukr.	— ukraiński
mor.	— morawski	węg.	— węgierski
n.	— rodzaj nijaki	wsch.	— wschód
naz. bot.	— nazwa botaniczna	zob.	— zobacz
niem.	— niemiecki	zach.	— zachód
oset.	— osetyjski	zasł.	— zasłyszane
p.	— punkt		

LITERATURA I JEJ SKRÓTY

- AGP**, 1998–2002: *Atlas gwar polskich*, t. I *Małopolska*, red. K. Dejna, 1998; t. II *Mazowsze*, red. K. Dejna, S. Gala, A. Zdaniukiewicz, F. Czyżewski, 2000; t. III *Śląsk*, red. K. Dejna, S. Gala, 2001; t. IV *Wielkopolska. Kaszuby*, red. K. Dejna, 2002, Upowszechnianie Nauki — Oświata „UN-O”, Warszawa.
- AJKLW**, 1982–1996: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI, red. Z. Sobierajski, J. Burszta, Wrocław 1982–1991, t. VII–IX, red. Z. Sobierajski, Wrocław 1992–1996, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- APID**, 1981: Dejna K., *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Łódź.
- Apresjan J.D.**, 1980: *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, przeł. Z. Kozłowska, A. Markowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Atlas gwar mazowieckich*, 1971–1990: oprac. H. Horodyska-Gadkowska, A. Strzyżewska-Zaremba (t. I), oprac. A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba (t. II–X), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, 1964–1978: oprac. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk, t. I–VI pod kier. Z. Stiebera, t. VII–XV pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Balcerzowa E.**, 1960: ‘Czarne jagody, borówki’ i ich synonimy, „Język Polski”, t. XL, s. 281–291.
- Balcerzowa E.**, 1966: *Rubus idaeus* L. ‘Malina właściwa’, „Język Polski”, t. XLVI, s. 45–51.
- Bartmiński J.**, 1990: *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 103–120.
- Bartmiński J., Niebrzegowska S.**, 1998: *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [w:] *Profilowanie w języku i tekście*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 211–224.
- Basaj M., Siatkowski J.**, 1964–1966: *Przegląd wyrazów uważanych za bohemizmy*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, X (1964), s. 60–75; XI (1965); XII (1966), s. 66–82.
- Basara A., Basara J.**, 1989: *Nazwy gorczycy polnej (*Sinapis arvensis*) w gwarach polskich*, [w:] *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja: Tinetu Logarju ob sedemdesetletnici*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.
- Basara J.**, 1972: *Deminutywa formalne (na przykładzie gwar Śląska Cieszyńskiego w ČSSR)*, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 4. Językoznawstwo, s. 59–63.
- Biegeleisen H.**, 1929: *Lecznictwo ludu polskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Borejszo M.**, 2000: *O zestawieniach metaforycznych w potocznym nazewnictwie roślin pokojowych*, „Język Polski”, t. LXXX, s. 334–340.

- Bubak J.**, 1965: *Nazwy przeniesione w polskiej toponimii*, „Onomastica”, t. X, s. 50–73.
- Budziszewska W.**, 1965: *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Monografie Slawistyczne Polskiej Akademii Nauk nr 6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Budziszewska W.**, 1972a: *Mit a nazwa rośliny*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 573–576.
- Budziszewska W.**, 1972b: *Związki polsko-ruskie w zakresie terminologii botanicznej*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. XI, s. 113–121.
- Budziszewska W.**, 1974a: *O pochodzeniu nazwy modrzew ‘Larix’*, „Rocznik Slawistyczny”, t. XXXV, cz. 1, s. 21–23.
- Budziszewska W.**, 1974b: *Wokół nazw lilii wodnych*, „Prace Filologiczne”, t. XXV, s. 281–301.
- Budziszewska W.**, 1985: *Wybrane nazwy roślin ze Szczawnicy i okolic*, „Język Polski”, t. LXV, s. 158–162.
- Burska B.**, 1998: *Słowotwórcze wykładniki ekspresywności w mowie mieszkańców trzech wsi mazowieckich*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- БР**, 1959: *Ботанички Речник*, Симонович Д., Београд, к. III.
- Chłudzińska-Świątecka J.**, 1972: *Budowa słowotwórcza rzeczowników w gwarach Warmii i Mazur*, „Prace Filologiczne”, t. XXII, s. 159–289.
- Chodurska H.**, 2013: *Bratki i siostrzyczki; macoszki, sierotki i wdówki, czyli jeszcze o nazwach Viola tricolor (L.) w językach słowiańskich*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Russologica”, nr 6, s. 4–15.
- Cienkowski W.**, 1963a: *Teoria etymologii ludowej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Cienkowski W.**, 1963b: *Warmińsko-mazurskie dybzak ‘kieszeń’ i klewer ‘koniczyna’*, „Poradnik Językowy”, nr 5–6, s. 227–235.
- Cygal-Krupa Z.**, 2005: *Świat roślin w gwarze Porąbki i okolicy*, [w:] *Mieczysław Małecki. Człowiek, uczony, organizator. W setną rocznicę urodzin*, red. J. Rusek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 271–278.
- Cygan S.**, 2018: *Słownik gwary opoczyńskiej*, Muzeum Regionalne w Opocznie, Miejska Biblioteka Publiczna w Opocznie, Opoczno.
- Cyran W.**, 1977: *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Prace Wydziału I — Językoznawstwa, Nauki o Literaturze i Filozofii nr 78, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Łódź.
- Czyż D.**, 2010: *Nazwy wybranych roślin polnych i łąkowych używanych w okolicach Ostrołęki*, [w:] *Prace poświęcone Pani Profesor Henryce Sędziak*, red. D. Czyż, M. Frąckiewicz, „Polszczyzna Mazowska i Podlasia”, t. XIV, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, Łomża, s. 307–320.
- Danka J.R.**, 1966: *Problem praojczyzny Indoeuropejczyków*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XII, s. 83–122.
- Dejna K.**, 1962–1968: *Atlas językowy województwa kieleckiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Dejna K.**, 1968: *‘Słownictwo gwarowe’ i ‘słownictwo ludowe’*, [w:] *Symbolae Philologicae in Honorem V. Taszycki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, s. 49–54.

- Dejna K.**, 1979: *Słownictwo ludowe z terenów województwa kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XXV, s. 123–276.
- Dejna K.**, 1987: *Projekt zbierania materiału do Atlasu Gwar Polskich*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XXXIII, s. 47–72.
- Dejna K.**, 1993: *Dialekty polskie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Dejna K.**, 1998: *Gwara i jej stosunek do innych odmian języka ogólnonarodowego*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Dubisz S.**, 1972: *Nazwy jodły w gwarach ostródzko-warminsko-mazurskich*, „Poradnik Językowy”, z. 9, s. 526–531.
- Dubisz S.**, 1975: *O nazwach czeremchy (Prunus padus) na Warmii i Mazurach*, „Prace Filologiczne”, t. XXV, s. 301–313.
- Dubisz S.**, 1977: *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warminsko-mazurskich*, „Studia Warmińsko-Mazurskie”, t. XI, red. M. Szymczak, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Dubisz S.**, 2021: *Nazwy ziemniaka w polszczyźnie ogólnej, dialektach ludowych i profesjonalnym rolniczym*, [w:] *Polaszczyna jest zobowiązaniem, a dla niektórych pasją. Tom prac ofiarowanych prof. dr hab. Barbarze Falińskiej w 90. rocznicę urodzin*, red. J. Porayski-Pomsta, K. Sobolewska, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 189–204.
- EJP**, 1999: *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, M. Kucała, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Encyklopedia powszechna PWN**, 1974: red. H. Bonecki, t. II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Falińska B.**, 1974–1984: *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, t. I, 1974; *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, t. II, 1977; *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, t. III, 1980; *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, t. IV, 1984, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Falińska B.**, 2016: *Dialog pokoleń. Słownictwo ludowe Mazowsza, Podlasia i Suwalszczyzny w układzie tematycznym. Rolnictwo, cz. I. Byłe województwo suwalskie*, Wydawnictwo „Paper & Tinta Barbara Tokłowicz”, Warszawa.
- Flora i fitonimy na pograniczu polsko-ukraińskim**, 2006: red. F. Czyżewski, D. Urban, Drukarnia „Sampol”, Lublin.
- Gajdamowicz-Mazurek A.**, 1985: *Nazwy roślin w języku rosyjskim. Zarys słowotwórczo-semantyczny*, Studia i Monografie, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, Opole.
- Gala S.**, 2000: *Słowotwórstwo gwarowe a słowotwórstwo polszczyzny ogólnej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XLV, s. 29–36.
- Galon R.**, 1929: *Kujawy „Białe” i „Czarne”. Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią*, „Literatura Ludowa”, z. 2–3, s. 47–75.
- Gargała M., Stompor-Chrzan E., Pisarek M.**, 2010: *Kwiaty wiejskich ogródków przydomowych — czy jeszcze je pamiętamy?*, „Architektura. Czasopismo Techniczne”, R. 107, z. 13, s. 271–277.
- Gawroński A.**, 1928: *Szkice językoznawstwa*, Gebethner i Wolff, Warszawa.

- GHJP**, 1964: Klemensiewicz Z., Lehr-Sławiński T., Urbańczyk S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Grochola-Szczepanek H.**, 2013: *Badanie języka mieszkańców wsi w kontekście przemian społecznych*, „Socjolingwistyka”, nr 27, s. 43–53.
- Grzegorzyczkowa R.**, 1993: *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 41–49.
- Grzegorzyczkowa R.**, 2001: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Grzegorzyczkowa R., Laskowski R., Wróbel H.**, 1998: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, t. I–II, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Guldon Z.**, 1963: *Kształtowanie się regionu kujawskiego w XII–XVIII wieku*, „Literatura Ludowa. Kujawy”, nr 2–3, s. 4–8.
- Guz M.**, 2011: *Eponimy a nazewnictwo roślin (próba klasyfikacji semantycznej)*, „Linguistica Bidgostiana”, t. VIII, s. 60–70.
- Habrajska G.**, 1980: *Słownictwo gwarowe z zakresu roślinności leśnej we wsi Masłońskie*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XXVI, s. 63–85.
- Handke K.**, 1993: *Terytorialne odmiany polszczyzny*, [w:] *Encyklopedia kultury XX wieku*, t. II, *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wiedza o Kulturze, Wrocław, s. 191–211.
- Handke K., Popowska-Taborska H., Zieniukowa J.**, 1972: *Zastosowanie geografii lingwistycznej w badaniach słowotwórczych (na podstawie północno-zachodnio-polskich faktów dialektalnych)*, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 4. Językoznawstwo, s. 89–100.
- Henslowa M.**, 1972: *Wiedza ludowa o bożym drzewku, bylicy i piołunie*, „Slavia Antiqua”, t. XXIV, s. 81–168.
- Henslowa M.**, 1976: *Z badań nad wiedzą ludową o roślinach. I. Hypericum perforatum L. — dziurawiec*, „Slavia Antiqua”, t. XXIII, s. 229–252.
- Hohendorf E.**, 1952: *Klimat Kujaw i przyległej pradoliny Wisły w świetle potrzeb rolnictwa*, „Postępy Wiedzy Rolniczej”, z. 1(13), s. 30–41.
- Horodyska-Gadkowska H.**, 1967: *Polskie słownictwo gwarowe z zakresu hodowli zwierząt domowych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa.
- Hrycyna E.**, 2019: *Ludowe nazwy ziół w polskim językowym obrazie świata*, „Etnolingwistyka”, t. XXXI, s. 133–145.
- Jaros I.**, 1996: *Małopolskie i mazowieckie izoleksy w gwarach opoczyńskich*, [w:] *Studia i Materiały Polonistyczne*, red. S. Frycie, t. II, Wydawnictwo Wydziału Zamiejscowego Kieleckiej WSP, Piotrków Trybunalski, s. 155–175.
- Jeliński M.**, 1980: *Czy tęczk i kaczinc są nazwami knieci błotnej?*, „Pomerania”, nr 8–9, s. 27.
- Jundziłł B.S.**, 1791: *Opisanie roślin w prowincji W.X.L. naturalnie rosnących, wg układu Linneusza*, X. B. S. Jundziłł S.P., Wilno.
- KAGP**, *Kartoteka Atlasu gwar polskich (zdeponowana w Zakładzie Dialektologii Polskiej i Logopedii Uniwersytetu Łódzkiego)*.
- Kamińska M.**, 1968: *Gwary Polski centralnej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

- Kamper-Warejko J.**, 2014: *Historia polskich nazw roślin występujących w poradniku P. Krescencjusza*, „Linguistica Copernicana”, nr 11, s. 143–158.
- Karaś H.**, 2011: *Polska leksykografia gwarowa*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Karaś H.**, 2015: *Zadania dialektologii w zakresie ochrony ginących gwar*, „Gwary Dziś”, t. VII, s. 83–95.
- Karchowski T.**, 1948: *Słownik polskich roślin lekarskich wraz z dodatkiem*, Centrala Wydawnicza, Poznań.
- Karłowicz J.**, 1900–1911: *Słownik gwar polskich*, Akademia Umiejętności, Kraków.
- Kawalko M.J.**, 1986: *Historie ziołowe*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin.
- Kąś J.**, 2011: *Słownik gwary orawskiej*, t. I–II, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Kąś J.**, 2015: *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–II, Dom Ludowy Bukowina Tatrzańska, Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz.
- Klepacki P.**, 2016: *Rośliny użytkowe w Puszczy Knyszyńskiej i Beskidzie Niskim*, „Etnobiologia Polska”, t. VI, s. 31–116.
- Kluk K.**, 1985: *Dykcyonarz roślinny*, t. I–III, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Warszawa.
- Kolberg O.**, 1867a: *Kujawy*, t. I, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław–Poznań.
- Kolberg O.**, 1867b: *Lud, Kujawy*, cz. 2, Drukarnia Jana Jaworskiego, Warszawa.
- Kolberg O.**, 2014: *Kujawy. Suplement do tomów 1–4*, Instytut im. Oskara Kolberga, Poznań.
- Kołatka K.**, 2020: *Tożsamość regionalna mieszkańców Krajny. Studium językowo-kulturowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
- Kowalewski H.**, 2022: *Three cognitive frameworks for analyzing metaphoric plant names: Cognitive Grammar, Conceptual Metaphor Theory and Conceptual Blending Theory*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury”, t. XXXIV, s. 79–94.
- Kowalik E., Kowalska M.**, 2013: *Kolorowe zagrody*, Stowarzyszenie Wiejskie „Zielona Przestrzeń”, Grabowo.
- Kowalik K.**, 2015: *Przymiotniki w polskich współcześnie używanych nazwach drzew*, „Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica”, t. X, s. 70–81.
- Kowalska A.**, 1989: *Z badań nad mazowieckim słownictwem ekspresywnym (nazwy człowieka, który sepleni)*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia. Metodologia badań językowych*, red. B. Falińska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 33–45.
- Kreja B.**, 1965: *Gwarowa sośnia ‘sosna’ i podobne nazwy drzew (jedla, olsza, jaseń...)*, „Język Polski”, t. LXXV, s. 349–352.
- Kreja B.**, 1995: *Podróżnik ‘cykoria (itd.)’, czyli ‘roślina przydrożna’*, „Język Polski”, t. LXXV, nr 4–5, s. 327–331.
- Krokocka B.**, 2009: *Funkcjonowanie motywów roślinnych i zwierzęcych w codziennym słowniku rodzinnym mieszkańców dawnego Księstwa Łowickiego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, nr 44, s. 89–110.
- KSGP**: *Kartoteka Słownika gwar polskich* (zdeponowana w Zakładzie Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie) oraz online <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/37156?language=en> [stan na 5.08.2023].

- Kuehn A.**, 1963: *Ludowe mianownictwo roślin zielarskich*, „Zielarski Biuletyn Informacyjny”, z. 1, s. 8.
- Kukier R.**, 1975: *Ludowe obrzędy i zwyczaje weselne na Kujawach*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kulak I.**, 2018: *Motywy religijne i magiczne utrwalone w ludowych nazwach roślin (na przykładzie leksyki górali rabczańskich)*, „Język — Szkoła — Religia”, nr 13(3), s. 23–35.
- Kulak I.**, 2022a: *Co o zwyczajach żywieniowych mieszkańców wsi podhalańskich mówią ludowe nazwy roślin?*, „Prace Filologiczne”, t. LXXVII, s. 233–246.
- Kulak I.**, 2022b: *Ludowy obraz człowieka utrwalony w nazwach roślin. Na przykładzie leksyki górali rabczańskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Kurek H.**, 1987: *Przelączanie kodu językowego, czyli socjologiczne aspekty wzajemnego oddziaływania języka literackiego i dialektów*, „Język Polski”, R. LXVII, s. 63–69.
- Kurek H.**, 2001: *Przemiany językowe wsi (na przykładzie wybranych nazw roślin z okolic Dukli)*, [w:] *Świat roślin w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj, seria *Język a Kultura*, t. XVI, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 117–122.
- Kurek H.**, 2003: *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu*, Universitas, Kraków.
- Kurek H.**, 2004: *Językowo-kulturowy obraz wsi podkarpackiej wpisany w nazwy roślin*, [w:] *Studia linguistica Danutae Wesołowska oblata*, red. H. Kurek, J. Labocha, Universitas, Kraków, s. 129–156.
- Kurek H.**, 2012: *Czynniki socjolingwistyczne a przemiany polszczyzny mówionej w ostatnim półwieczu*, [w:] *Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym*, red. H. Kurek, Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 85–92.
- Kurek H.**, 2018, *Słownictwo gwarowe w dobie globalizacji*, [w:] *Historia języka, dialektologia i onomastyka w nowych kontekstach interpretacyjnych*, red. R. Przybylska, M. Rak, A. Kwaśnicka-Janowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 203–209.
- Kuryłowicz B.**, 2006a: *Językowy obraz świata roślin w dziewiętnastowiecznych słownikach gwarowych*, [w:] *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej*, red. B. Nowowiejski, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 155–167.
- Kuryłowicz B.**, 2006b: *Nominacja a językowy obraz roślin w dziewiętnastowiecznych słownikach gwarowych*, „Roczniki Humanistyczne”, t. LIV, nr 6, s. 45–56.
- Kuźnicka B.**, 1992: *Znaczenie roślin halucynogennych w polskich tradycjach kulturowych: zarys problematyki*, „Analecta”, nr 1/1, s. 111–122.
- Kuźnicka B., Dziak M.**, 1984: *Zioła i ich stosowanie*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa.
- Lech-Kirstein D.**, 2012: *Nazwy ziół w polskiej toponimii*, [w:] *Jednotlivé a všeobecné v onomastike. 18. slovenská onomastická konferencia*, red. M. Ološtiak, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov, s. 156–167.
- Lech-Kirstein D.**, 2015a: *Nazwy drzew w śląskiej toponimii*, „Onomastica”, t. LIX, s. 223–239.
- Lech-Kirstein D.**, 2015b: *Nazwy roślin uprawnych w śląskiej toponimii*, [w:] *Mikrotoponimy i makrotoponimy w komunikacji i literaturze*, red. A. Gałkowski, R. Gliwa, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 147–158.

- Lechocka E.**, 2017: *Znaczenie i funkcja motywu klonu w warmińsko-mazurskich pieśniach ludowych*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. XXIV (XLIV), nr 1, s. 161–174.
- Lechocka E.**, 2022: *Nazwy roślin w pieśniach warmińsko-mazurskich z przełomu XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Lenart P., Zagórski Z.**, 1962: *O mowie ludowej w Wielkopolsce*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Łuczaj Ł.**, 2008: *Dziko rosnące rośliny jadalne w ankiecie Józefa Rostafińskiego z roku 1883*, „Wiadomości Botaniczne”, nr 52(1/2), s. 1–12.
- Łuczaj Ł., Köhler P.**, 2011: *Liście i inne zielone części dziko rosnących roślin w pożywieniu mieszkańców ziem polskich na podstawie ankiet Józefa Rostafińskiego (XIX w.) i Józefa Gajka (XX w.)*, „Przegląd Historyczny”, nr 102/4, s. 733–770.
- Łukaszewicz A.B.**, 2014: *Słownik gwary Kujaw wschodnich, wyrazów dawniej używanych, porzekadeł i powiedzonek*, Drukarnia Marfix, Włocławek.
- Machek V.**, 1954: *Česká a slovenská jména rostlin*, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha.
- Machek V.**, 1968: *Etymologický slovník jazyka českého*, Academia, Praha.
- Maćkiewicz J.**, 1993: *Wyrazy międzynarodowe (internacjonalizmy) we współczesnym języku polskim*, [w:] *Encyklopedia Kultury Polskiej XX Wieku*, t. II, *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wiedza o Kulturze, Wrocław.
- Magda-Czekaj M.**, 2016: *Świat przyrody widziany przez nazwiska pochodzenia gwarowego*, „Onomastica”, t. LX, s. 151–162.
- MAGP**, 1957–1970: *Mały atlas gwar polskich*, t. I–II, red. K. Nitsch, t. III–XIII, red. M. Karaś, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Majewski E.**, 1893: *Nazwy ludowe kartofla i ich słoworód*, „Prace Filologiczne”, t. IV, z. 2, s. 645–654.
- Majewski E.**, 1894: *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich: Słownik łacińsko-polski*, Księgarnia T. Paprockiego i S-ki, Warszawa–Lipsk.
- Majowa J.**, 1969: *Nazwy jagód w gwarach kaszubskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, R. VIII, s. 115–127.
- Marcin z Urzędowa**, 1595: *Herbarz Polski to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych i inszych rzeczy do lekarstw należących księgi dwoje*, Drukarnia Łazarzowa, Kraków.
- Marciniak R.**, 2006: *Zróznicowanie leksykalne nazw wybranych roślin w Łowickiem*, [w:] *Flora i fitonimy na pograniczu polsko-ukraińskim*, red. F. Czyżewski, D. Urban, Drukarnia „Sampol”, Lublin, s. 141–147.
- Marczewska M.**, 1995: *Osika w ludowym językowym obrazie świata*, „Etnolingwistyka”, t. VII, s. 97–115.
- Marczewska M.**, 1997/1998: *Dąb — drzewo zmarłych (z rozważań nad językowo-kulturowym obrazem dębu)*, „Etnolingwistyka”, t. IX/X, s. 121–134.
- Marczewska M.**, 1999: *Wierzba — drzewo diabelskie (z rozważań nad ludowym obrazem drzewa)*, „Kieleckie Studia Filologiczne”, t. XIII, s. 65–79.
- Marczewska M.**, 2002: *Drzewa w języku i kulturze*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego, Kielce.

- MKZ**, 1990: Mazerant-Leszowska A., *Mała księga ziół*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa.
- MSGK**, 2013: *Mały słownik gwary kujawskiej*, oprac. K. Podczaska, Forza Cuiavia, Inowrocław.
- MSGP**, 2010: *Mały słownik gwar polskich*, red. R. Kucharzyk, A. Niezabitowska, J. Reichan, M. Tokarz, W. Wójcicka, J. Wronicz, Wydawnictwo LEXIS, Kraków.
- Moszyński K.**, 1929: *Kultura ludowa Słowian*, t. I, *Kultura materialna*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Moszyński K.**, 1953: *Uwagi do 3. zeszytu 'Słownika etymologicznego języka polskiego' Fr. Sławskiego*, „Język Polski”, t. XXXIII, s. 345–367.
- Moszyński K.**, 1955: *Jeszcze raz o nazwach koniczyny i niektórych innych roślin*, „Język Polski”, t. XXXV, s. 295–297.
- Moszyński K.**, 1967–1968: *Kultura ludowa Słowian*, t. I–II (cz. 1–2), Książka i Wiedza, Kraków.
- Moszyński L.**, 1954: *Geografia zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Mowszowicz J.**, 1977: *Flora jesienna. Przewodnik do oznaczania dziko rosnących jesien-nych pospolitych roślin zielnych*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Mowszowicz J.**, 1987: *Flora letnia. Przewodnik do oznaczania dziko rosnących letnich pospolitych roślin zielnych*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Mowszowicz J.**, 1988: *Flora wiosenna. Przewodnik do oznaczania dziko rosnących wiosen-nych pospolitych roślin zielnych*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Muszyński J.**, 1936: *Ludowe kaszubskie nazwy roślin*, „Acta Societatis Botanicorum Poloniae”, t. XIII, nr 3, s. 161–169.
- Myśliwski W.**, 2003: *Kres kultury chłopskiej*, Prowincjonalna Oficyna Wydawnicza EXARTIM, Warszawa–Bochnia.
- Nagórko A., Łaziński M., Burkhardt H.**, 2004: *Dystynktywny słownik synonimów*, Universitas, Kraków.
- Natanson-Leski J.**, 1964: *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Nitsch K.**, 1911: *Mowa ludu polskiego*, Skład Główny Leonard Frommer, Kraków.
- Nitsch K.**, 1955: *Wybór pism polonistycznych*, t. II, *Studia wyrazowe*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Kraków.
- Nitsch K., Mrozówna E.**, 1955: *Mazowieckie wyrazy przyrodnicze*, [w:] K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. II, *Studia wyrazowe*, Wrocław–Kraków, s. 86–116.
- Nowakowska A.**, 2001: *Nazwy roślin w stałych polskich konstrukcjach komparatywnych*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej*, t. IV, red. A.M. Lewicki, Norbertinum, Lublin, s. 59–70.
- Nowakowska A.**, 2002: *Polskie nazwy roślin*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, t. XXVIII, s. 19–32.
- Nowakowska A.**, 2005: *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Nowik K.**, 1993: *Zapożyczone nazwy drzew w toponimii polskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica”, t. XXVII, s. 197–204.

- Nowiński M.**, 1970: *Dzieje upraw i roślin uprawnych*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.
- Nowiński M.**, 1977: *Dzieje roślin i upraw ogrodniczych*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.
- Nowiński M.**, 1980: *Dzieje upraw i roślin leczniczych*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.
- Obrębska-Jabłońska A., Biryła M.V.**, 1962: *Podręczny słownik polsko-białoruski*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Oklejewicz K., Łuczaj Ł.**, 2008: *Ludowe nazewnictwo i klasyfikacja rodzaju rubus (malina i jeżyna) w Polsce*, [w:] *Dzikie rośliny jadalne – zapomniany potencjał przyrody. Materiały z konferencji Dzikie rośliny jadalne — zapomniany potencjał przyrody*, red. Ł. Łuczaj, Arboretum i Zakład Fizjografii w Bolestraszcach, Bolestraszyce, s. 201–217.
- Osowski B.**, 2022: *Podwórkowa przekąska. Gwarowe i potoczne nazwy tasznika pospolitego*, „Poradnik Językowy”, z. 2, s. 103–112.
- Ożóg K.**, 1998: *Język polskiej wsi na tle przemian współczesnej polszczyzny*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 119–125.
- Palczna D.**, 1978: *Z badań nad nazwami roślin polskich Łopian ‘Arctium’ i synonimy*, „Język Polski”, t. LVIII, s. 125–132.
- Paluch A.**, 1988: *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Paluch A.**, 1989: *Zerwij ziele z dziewięciu miedzy... Ziołolecznictwo ludowe w Polsce w XIX wieku i na początku XX wieku*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- Paluszak-Bronka A.**, 2022: *O nazwach potraw z ziemniaków w gwarach kujawskich*, „Gwary Dziś”, nr 15, s. 149–161.
- Pastusiak K.**, 2007: *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Pawłowski E.**, 1974: *Polskie nazwy roślin (Próba klasyfikacji semantycznej)*, [w:] *Studia indoeuropejskie*, red. J. Kuryłowicz, Prace Komisji Językoznawstwa, t. XXXVII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 163–169.
- Pelcowa H.**, 1994: *Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Pelcowa H.**, 1998: *Zmiany językowe jako problem badawczy współczesnej dialektologii*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 105–117.
- Pelcowa H.**, 2001a: *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Pelcowa H.**, 2001b: *Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej*, [w:] *Świat roślin w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj, seria *Język a kultura*, t. XVI, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 99–116.
- Pelcowa H.**, 2002a: *Dialektologia wobec wyzwań XXI wieku*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi*, red. S. Gala, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 383–392.

- Pelcowa H.**, 2002b: *Językowy obraz roślin w gwarach Lubelszczyzny*, [w:] *Język polski: współczesność, historia. Trzecie Spotkania Lubelskich Językoznawców KUL–UMCS*, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Pelcowa H.**, 2012: *Słownictwo gwarowe a słownictwo ludowe — sposób prezentacji i interpretacji materiału*, „Rozprawy Komisji Językowej”, t. LVIII, s. 235–246.
- Pelcowa H.**, 2012–2022: *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. I–XI, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Pelcowa H.**, 2015: *Nazwa i desygnat w zmieniającej się rzeczywistości wiejskiej*, [w:] *Odkrywanie słowa — historia i współczesność*, red. U. Sokółska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2015, s. 551–567.
- Pelcowa H.**, 2017: *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. V, *Rośliny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Pelcowa H.**, 2019: *Chwasty i rośliny przydrożne w przestrzeni miejskiej i wiejskiej — aspekt językowo-kulturowy*, [w:] *Język polski. Współczesność. Historia 7*, red. M. Święcicka, M. Peplińska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Pelcowa H.**, 2020: *Słowa pogranicza (na materiale gwarowym wschodniej Lubelszczyzny)*, „TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych”, s. 121–136.
- Piotrowicz A.**, 1991: *Typy regionalizmów leksykalnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.
- Piotrowska A.E.**: *Gwara regionu — Kujawy*, witryna internetowa *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*, red. H. Karaś, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=mapa-serwisu&l2=&l3=&l4=kujawy-gwara-regionu-mwr> [dostęp: 30.06.2023].
- Piskorska H., Galus H.**, 1968: *Dzieje Pomorza Wschodniego i Kujaw w wypisach*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa.
- Popowska-Taborska H.**, 1998: *O pewnych nie w pełni postrzeganych możliwościach badania dialektalnej leksyki*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 253–257.
- Popowska-Taborska H., Boryś W.**, 1996: *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Prorok K.**, 2019: *Polisemia i synonimia w rekonstrukcji językowego obrazu ostu w polskiej tradycji ludowej*, „LingVaria”, t. XIV, nr 2(28), s. 181–193.
- Reichan J.**, 1990: *Słownictwo gwarowe w przestrzeni i czasie*, [w:] *Studia linguistica Polono-Slovaca*, t. III, *Dynamika rozwoju słownictwa*, red. J. Reichan, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 135–142.
- Rogowska E.**, 1998: *Kaszubskie nazwy roślin uprawnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Rogowska E.**, 2003: *Aktywność słowotwórcza nazw roślin w polszczyźnie (w świetle Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego)*, [w:] *Wokół struktury słowa*, red. A. Pstryga, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 51–61.
- Rogowska-Cybulska E.**, 2005a: *Formacje deminutywne od nazw roślin w polszczyźnie ogólnej i ludowej*, [w:] *Słowo z perspektywy językoznawcy i tłumacza*, t. II, red. A. Pstryga, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 213–222.

- Rogowska-Cybulska E.**, 2005b: *Gwarowy obraz roślin w świetle aktywności nominacyjnej ich nazw (na przykładzie gwary wsi Wagi w powiecie łomżyńskim)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Rogowska-Cybulska E.**, 2005c: *Ludowe nazwy uprawnych roślin ozdobnych i ich aktywność nominacyjna (na przykładzie gwary wsi Wagi w powiecie łomżyńskim)*, [w:] *Pol-szczyzna Mazowska i Podlasia*, cz. IX, red. H. Sędziak, Towarzystwo Kultury Języka Zarząd Główny w Warszawie, Oddział TKJ w Łomży, Łomża 2005, s. 175–194.
- Rostafiński J.**, 1900: *Symbola ad historiam naturalem medii aevii*, cz. I–II, Universitas Cracoviensis, Kraków.
- Rostafiński J.**, 2018: *Zielnik czarodziejski to jest zbiór przesądów o roślinach*, Armoryka, Sandomierz.
- Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera**, 2016: red. M. Kujawska, Ł. Łuczaj, J. Sosnowska, P. Klepacki, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- Rudnicka-Fira E.**, 1979: *Ludowe nazwy roślin leczniczych w gwarach byłego powiatu dąbrowsko-tarnowskiego*, „Poradnik Językowy”, z. 4, s. 172–189.
- Sawaniewska-Mochowa Z.**, 2016: *Źródła etnograficzne i teksty folkloru jako baza empiryczna słownika gwarowego (na przykładzie Kujaw)*, „Język Polski”, nr 96(3), s. 27–36.
- Sawaniewska-Mochowa Z.**, 2019: *Magiczne i estetyczne funkcje roślin w tekstach kultury kujawskiej*, [w:] *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, red. M. Święcicka, M. Peplińska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, s. 73–92.
- SEB**, 1974: Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Drukarnia W.L. Anczyca i Spółki, Warszawa.
- SEBń**, 2000: Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- SEBor**, 2008: Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- SES**, 1952–1982: Sławski F., *Słownik etymologiczny*, t. I–IV, Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków.
- Sędzik W.**, 1977: *Prasłowiańska terminologia rolnicza. Rośliny uprawne. Użytki rolne*, „Prace Slawistyczne”, t. III, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- SGK**, 2021: *Słownik gwary kujawskiej czyli jak mówiono w Inowrocławiu i okolicy*, oprac. W. Prusak, Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu, Inowrocław.
- SGKK**, 2017: *Słownik gwary i kultury Kujaw*, t. I, red. Z. Sawaniewska-Mochowa, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- SGP**, 1977–1999: *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (Źródła, t. I), red. J. Reichan (t. II–IX, z. 2), red. J. Okoniowa (t. VI–IX, z. 2), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Sierociuk J.**, 1990: *Przyczyny przemian dialektów ludowych*, [w:] *Język — kultura — społeczeństwo. Wybór studiów i materiałów*, red. S. Dubisz, Wektory Gospodarki, Warszawa, s. 114–115.
- Sierociuk J.**, 2016: *Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania*, „Gwary Dziś”, nr 8, s. 67–78.

- SJDS**, 1996: *Słotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, red. K. Kleszczowa i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Skubalanka T.**, 2009: *Polskie nazewnictwo roślin. Struktura zbioru*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF. Philologiae”, t. XXVII, s. 129–144.
- Słownik gwar małopolskich**, 2016–2018: red. J. Woronicz, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
- Słownik terminologiczny informacji naukowej**, 1979: red. K. Tittenbrun, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Sobierajski Z.**, 1952: *Gwary kujawskie*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Sobierajski Z.**, 1960: *Z przeszłości gwar północnej Wielkopolski XVI–XVIII wieku*, „Slavia Occidentalis”, R. XX, nr 2, s. 149–164.
- Sobierajski Z.**, 1963: *Jak mówią Kujawiacy?*, „Literatura Ludowa”, R. VII, nr 2–3, s. 14–17.
- Spółnik A.**, 1986: *O jednym ze sposobów nazywania roślin*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, red. M. Zarębina, Prace Językoznawcze V, z. 104, s. 69–85.
- Spółnik A.**, 1990: *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, Prace Komisji Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk w Krakowie nr 58, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- SPSŁ**, 1974–2001: *Słownik prasłowiański*, t. I, red. F. Sławski, oprac. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SPXVI**, 1977–1994: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I i nast., red. M. Mayenowa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SSiSL**, 2021–2022: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, t. II, z. 6, *Rośliny. Drzewa liściaste*, 2021; t. II, z. 3, *Kwiaty*, 2022a; t. II, z. 4, *Zioła*, 2022b; t. II, z. 7, *Rośliny. Krzewa i krzewinki*, 2022c, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- SSTP**, 1953: *Słownik staropolski*, t. I i nast., red. S. Urbańczyk, Polska Akademia Umiejętności, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Stec W.**, 2014: *Pozamedyczne zastosowanie roślin leczniczych jako semantyczna podstawa ich nominacji językowej. Polsko-rosyjskie paralele na tle nomenklatury łacińskiej*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, t. V/2, s. 209–224.
- Stec W.**, 2016: *Metafora w nazewnictwie roślinnym: polskie i rosyjskie nazwy roślin leczniczych motywowane nazwami ze świata zwierząt*, „Acta Polono-Ruthenica”, t. XXI, s. 99–115.
- Stec W.**, 2021: *Postrzeganie trujących roślin leczniczych przez pryzmat ich nazw (na przykładzie nazewnictwa polskiego i rosyjskiego)*, [w:] *Вопросы семантики и стилистики текста: лингвистический дискурс*, red. Z. Kuca, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 89–101.
- Stieber Z.**, 1956: *Konferencja pomorska. Prace językoznawcze*, Polska Akademia Nauk, Warszawa.
- Strokowska A.**, 1978: *Pogranicze językowe wielkopolsko-mazowieckie*, Seria Acta Universitatis Lodzensis, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sychta B.**, 1967–1976: *Słownik gwar kaszubskich*, t. I–VII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

- Szcześniak K.**, 2008: *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Szcześniak K.**, 2013: *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej słowiańszczyzny*, wyd. II popr. i uzup., Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Szcześniak K.**, 2014: *Świerk, drzewo proste*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. XX(XL), z. 2.
- Szcześniak K.**, 2015: *Kalina oczyma sławisty etnolingwisty*, [w:] *Amor verborum nos unit. Studia poświęcone pamięci Profesora Sławomira Gali*, red. P. Stalmaszczyk, I. Jaros, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 155–166.
- Szcześniak K.**, 2022: *Świat zamów światem roślin na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Szot-Radziszewska E.**, 2005: *Sekrety ziół. Wiedza ludowa, magia, obrzędy, leczenie*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Szulcowski J.W.**, 1932: *Rośliny w mianownictwie, przesądach i lecznictwie ludu wielkopolskiego*, „Lud”, t. XXXI, s. 93–100.
- Szychowska-Boebel B.**, 1972: *Lecznictwo na Kujawach. Materiały i rozważania*, Wydawnictwo Muzeum Etnograficznego, Toruń.
- Świat roślin w języku i kulturze**, 2001: red. A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj, seria *Język a Kultura*, t. XVI, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Świejkowski L.**, 1990: *Rośliny lecznicze i przemysłowe. Klucz do oznaczania*, Libra, Warszawa.
- Tokarski R.**, 1981: *Derywacja semantyczna jako jedno ze źródeł polisemii wyrazowej*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 91–105.
- Tokarski R.**, 1991: *Człowiek w definicji znaczeniowej słowa*, „Przegląd Humanistyczny”, z. 3–4, s. 131–140.
- Tokarski R.**, 1999: *Przeszłość i współczesność w językowym obrazie świata. Metodologiczne pytania i propozycje*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 9–23.
- Tokarski R.**, 2001: *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 335–362.
- Tomczak L.**, 2001: *Ludowe nazwy ziemniaków i ich odmian*, [w:] *Świat roślin w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj, seria *Język a kultura*, t. XVI, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 123–129.
- Trotz M.A.**, 1764: *Nowy dykjonariusz, to jest mownik polsko-francusko-niemiecki*, nakładem J.F. Gledycza, Lipsk.
- USJP**, 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I–IV, red. S. Dubisz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Vasmer M.**, 1950–1958: *Russisches etymologisches Wörterbuch*, t. I–III, Winter, Heidelberg.
- Wajda L.**, 1976: *Polskie nazwy drzew i krzewów na tle ogólnosłowiańskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

- Wajda L.**, 1983: *Charakterystyka polskiego słownictwa botanicznego na przykładzie drzew i krzewów*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie”, z. 80, s. 191–201.
- Wajda-Adamczykowa L.**, 1984: *Polskie nazwy modrzewia ‘Larix’*, [w:] *Dialektologia, onomastyka, stylistyka. Materiały sesji naukowej w 80-lecie urodzin prof. dra Eugeniusza Pawłowskiego*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Kraków, s. 31–47.
- Wajda-Adamczykowa L.**, 1989: *Polskie nazwy drzew*, „Prace Językoznawcze”, nr 121, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Waniakowa J.**, 2005: *Regionalizmy a gwary na przykładzie nazw roślin*, „Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique”, t. LXI, s. 119–128.
- Waniakowa J.**, 2006: *Antroponimia w polskich gwarowych nazwach roślin*, [w:] *Munuscula linguistica in honorem Alexandrae Cieślíkowa*, red. K. Rymut, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków, s. 493–505.
- Waniakowa J.**, 2011: *O pewnych słowiańskich dialektalnych nazwach babki ‘Plantago’*, „Rocznik Sławistyczny”, t. LX, s. 149–160.
- Waniakowa J.**, 2012: *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Waniakowa J.**, 2013: *Pochodzenie kilku gwarowych nazw mniszka pospolitego, Taraxacum officinale Web.*, [w:] *Cum reverentia, gratia, amicitia... Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, t. III, red. J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczek, Wydawnictwo Rys, Poznań.
- Waniakowa J.**, 2014: *Gwarowe nazwy roślin dziko rosnących jako przykład słownictwa giniącego — próba analizy zjawiska*, „Socjolingwistyka”, t. XXVIII, s. 215–224.
- Waniakowa J.**, 2015: *Osobliwe procesy fonetyczne w gwarowych wyrazach zapożyczonych na przykładzie nazw roślin*, „Jazykovedné Štúdie”, t. XXXII, s. 205–206.
- Waniakowa J.**, 2019: *Polskie gwarowe nazwy chabry bławatka, Centaurea cyanus L. na tle słowiańskim i europejskim*, „Prace Filologiczne”, t. LXXIV, s. 173–187.
- Waniakowa J.**, 2020: *Etymologia a etnolingwistyka: różne metodologie — wspólny cel*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury”, t. XXXII, s. 21–34.
- Waniakowa J.**, 2021a: *Gwarowe nazwy roślin jako odbicie nastawienia użytkowników gwar do przyrody (ujęcie historyczno-porównawcze)*, „Poradnik Językowy”, nr 3, s. 45–59.
- Waniakowa J.**, 2021b: *Polskie gwarowe nazwy roślin z komponentem kaczki*, [w:] *Polszczyzna jest zobowiązaniem, a dla niektórych pasją. Tom prac ofiarowanych prof. dr hab. Barbarze Falińskiej w 90. rocznicę urodzin*, red. J. Porayski-Pomsta, K. Sobolewska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa, s. 37–48.
- Waniakowa J.**, 2022: *Wrotycz ‘Tanacetum vulgare L.’ i nazwy pokrewne w gwarach polskich na tle słowiańskim*, „Rocznik Sławistyczny”, t. LXXI, s. 251–259.
- Waszakowa K.**, 1991: *O wartościowaniu w słotwórstwie*, „Poradnik Językowy”, z. 5–6, s. 180–187.
- WEP PWN**, 1962: *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Берпс С.**, 1924: *Ботаничны слоўнік*, Вільня.
- Wierzbička Ag.**, 2002a: *Metody zbierania słownictwa dotyczącego roślinności na terenie Kujaw*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica”, t. XLII, s. 49–59.

- Wierzbicka Ag.**, 2002b: *Zestawienia w nazwach roślin (na materiale gwar kujawskich)*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, red. S. Gala, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 551–558.
- Wierzbicka Ag.**, 2003: *Wybrane nazwy roślin wodnych (na materiale gwar kujawskich)*, [w:] *Język — Literatura — Dydaktyka*, red. J. Opoka, A. Oskiera, t. I, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź, s. 213–222.
- Wierzbicka Ag.**, 2004a: *Słowotwórcze wykładniki ekspresywności w wybranych gwarowych nazwach roślin*, [w:] *Funkcja emocjonalna jednostek językowych i tekstowych*, t. II, red. K. Wojtczuk, A. Wierzbicka, Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Przyrodniczej w Siedlcach, Siedlce, s. 281–290.
- Wierzbicka Ag.**, 2004b: *Przeobrażenia gwarowych nazw roślin*, [w:] *Współczesne odmiany języka narodowego*, red. K. Michalewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 275–281.
- Wierzbicka Ag.**, 2005: *Świat zwierząt odzwierciedlony w gwarowych nazwach roślin*, [w:] *Nazewnictwo na pograniczach, „Rozprawy i studia”, t. DLXXXVI*, red. J. Ignatowicz-Skowrońska, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 439–449.
- Wierzbicka Ag.**, 2007: *Słowotwórstwo fitonimów używanych na Kujawach*, „*Conversatoria Linqiustica*”, R. I, s. 73–80.
- Wierzbicka Ag.**, 2009: *Świat człowieka odzwierciedlony w fitonimach*, [w:] *Świat ukryty w słowach, czyli o znaczeniu gramatycznym, leksykalnym i etymologicznym*, red. I. Generowicz, E. Kaczmarek, I.M. Doliński, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 415–426.
- Wierzbicka Ag.**, 2012: *Magia, wierzenia a gwarowe określenia roślin*, „*Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*”, t. LVIII, s. 363–372.
- Wierzbicka Ag.**, 2018: *Gdzie rośnie dziewanna, tam bez posagu panna — miejsce fitonimów w językowym obrazie świata użytkowników gwar*, „*Rozprawy Łódzkiej Komisji Językowej ŁTN*”, t. LXV, s. 229–243.
- Wierzbicka Ag.**, 2021: *Ptasi świat utrwalaony w fitonimach*, „*Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies*”, *Mity — stereotypy — uprzedzenia*, nr 1(8), s. 1–14.
- Wierzbicka An.**, 1984: *Apples are not a kind of fruit: the semantics of human categorization*, „*American Ethnologist*”, nr 11(2), s. 313–328.
- Wilkoń-Michalska J.**, 1971: *Szata roślinna Kujaw. Przewodnik florystyczny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Toruń.
- „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny”**, 1900: t. XIV, Warszawa.
- WKZ**, 1991: *Bremness L., Wielka księga ziół*, Wiedza i Życie, Warszawa.
- Wojtkiewicz I.**, 2005: *Semantyczno-kulturowy obraz świata w dziewiętnastowiecznym Słowniczku gwary augustowskiej Aleksandra Osipowicza*, „*Białostockie Archiwum Językowe*”, nr 5, s. 151–180.
- Wróbel H.**, 1962: *Związki staroczesko-staropolskie w terminologii botanicznej*, „*Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach, Prace Katedry Języka Polskiego*”, t. II, s. 105–137.
- Wróblewska V.**, 2022: *Bajka ludowa na Kujawach (Antologia tekstów z lat 1955–1966)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Wyderka B.**, 2000–2020: *Słownik gwar śląskich*, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski, Opole.

- Zagórski Z.**, 1964: *Gwary Krajny*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Zaręba A.**, 1950: *Nazwy barw niebieskich w dialektach i historii języka polskiego*, „Język Polski”, t. XXX, s. 11–31.
- Zaręba A.**, 1960: *Z geografii słowiańskich nazw chwastów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, z. 3, s. 15–52.
- Zaręba A.**, 1969–1989: *Atlas językowy Śląska*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- Zaręba A.**, 1983: *Izoleksy jako kryterium ugrupowania dialektów*, [w:] tegoż, *Pisma polonistyczne i slawistyczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków, s. 137–157.
- Zdancewicz T.**, 1968: *Nazwy wrotyczu pospolitego w gwarach podlasko-suwańskich i przyległych*, „Slavia Occidentalis”, t. XXVI, s. 319–331.
- Ziółkowska M.**, 1983: *Gawędy o drzewach*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

INDEKS POLSKICH I ŁACIŃSKICH BOTANICZNYCH NAZW ROŚLIN

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
<i>aksamitka rozpierzchła (aksamitek rozpierzchły)</i>	<i>Tagetes patula L.</i>	9, 18, 37, 99–100, 187, 191, 203, 217
<i>babka lancetowata (babka wąskolistna)</i>	<i>Plantago lanceolata L.</i>	38–39, 184, 185, 191, 209
<i>babka szerokolistna (babka zwyczajna)</i>	<i>Plantago major L.</i>	38, 39–41, 184, 185, 191, 209, 213
<i>bagno zwyczajne</i>	<i>Ledum palustre L.</i>	123–124, 183, 186, 191
<i>barszcz zwyczajny</i>	<i>Heracleum sphondylium L.</i>	15, 41–42, 182, 186, 187, 190, 191, 212
<i>barwinek większy</i>	<i>Vinica major L.</i>	16
<i>berberys zwyczajny (kwaśnica zwyczajna, kwaśnica pospolita)</i>	<i>Berberis vulgaris L.</i>	137, 150, 186, 190, 199
<i>bez dziki czarny (bez czarny, bez lekarski)</i>	<i>Sambucus nigra L.</i>	137–139, 140, 150, 182, 184, 185, 188, 190, 191, 203, 211
<i>bez pachnący (lilak pospolity, bez ogrodowy)</i>	<i>Syringa vulgaris L.</i>	139–140, 184, 185, 188, 192, 203
<i>blekot pospolity</i>	<i>Aethusa cynapium L.</i>	42, 43, 69, 185, 199

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
<i>borówka brusznica</i>	<i>Vaccinium vitis idaea</i> L.	14, 140– 142, 143, 149, 181, 183, 184, 186, 192, 203
<i>borówka czernica</i> (<i>borówka czarna</i>)	<i>Vaccinium myrtillus</i> L.	19, 142– 143, 153, 182, 184, 203
<i>brzoza brodawkowata</i> (<i>brzoza biała</i>)	<i>Betula verrucosa</i> Ehrh.	156–157, 175, 182, 185, 190, 192, 203, 211
<i>buk zwyczajny</i> (<i>buk pospolity</i>)	<i>Fagus silvatica</i> L.	13, 138, 157–158, 183, 192, 213
<i>bylica piołun</i> (<i>piołun</i>)	<i>Artemisia absinthium</i> L.	43–44, 182, 192, 212
<i>chaber bławatek</i>	<i>Centaurea cyanus</i> L.	44–47, 181, 183, 184, 192, 203, 215, 217
<i>chmiel zwyczajny</i> (<i>chmiel pospolity</i>)	<i>Humulus lupulus</i> L.	100–101, 183, 199, 215
<i>chrzan pospolity</i>	<i>Armoracia lapathifolia</i> Gilib.	13, 48, 183, 199
<i>cykoria podróżnik</i> (<i>podróżnik błękitny</i>)	<i>Cichorium intybus</i> L.	38, 48–50, 121, 185, 186, 192, 212, 213
<i>cząber ogrodowy</i>	<i>Satureja hortensis</i> L.	9, 101– 102, 183, 199
<i>czerecha zwyczajna</i>	<i>Padus avium</i> Mill.	159–160, 182, 185, 190, 192, 203, 213

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
czosnek pospolity (czosnek zwyczajny)	<i>Allium sativum</i> L.	13, 16, 42, 45, 102–104, 159, 182, 185, 187, 190, 192, 202, 203
dąb szypułkowy (dąb zwyczajny)	<i>Quercus robur</i> L.	20, 158, 160–162, 182, 186, 190, 193, 202, 203, 215
driakiew gołębia	<i>Scabiosa columbaria</i> L.	124
dziewanna drobnokwiatowa	<i>Verbascum thapsus</i> L.	16, 50–51, 70, 182, 199, 204, 212
dzięgiel leśny	<i>Angelica sylvestris</i> L.	124–125, 183, 186, 193
dziurawiec zwyczajny (dziurawiec pospolity)	<i>Hypericum perforatum</i> L.	38, 51–52, 184, 186, 193, 202, 204, 212
fiólek trójbarwny (fiólek trójkolorowy, bratek zwyczajny)	<i>Viola tricolor</i> L.	16, 53–54, 184, 185, 186, 187, 190, 193, 202, 204, 209, 212, 213, 217
glistnik jaskółcze ziele (jaskółcze ziele)	<i>Chelidonium majus</i> L.	38, 54–56, 186, 187, 193, 204, 209
głóg dwuszyjkowy	<i>Crataegus oxyacantha</i> L.	144–145, 155, 183, 184, 186, 188, 190, 193, 199, 200, 204, 210

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
gorczyca polna	<i>Sinapis arvensis</i> L.	56–57, 81, 182, 184, 190, 193, 202, 204, 212
grążel żółty	<i>Nuphar luteum</i> Sm.	70, 126– 127, 128, 134, 184, 187, 193, 199, 200, 204, 209
groch zwyczajny	<i>Pisum sativum</i> L.	172
grostek bulwiasty	<i>Lathyrus bulbosus</i> L.	10
grzybień biały (lilia wodna)	<i>Nymphaea alba</i> L.	18, 70, 127–129, 134, 184, 185, 187, 188, 193, 199, 200, 209
jałowiec pospolity	<i>Juniperus communis</i> L.	24–27, 45, 145–146, 169, 175, 183, 199, 212
jarząb pospolity (jarząbina)	<i>Sorbus aucuparia</i> L.	162–163, 183, 194, 204, 209, 213, 215
jaskier ostry (jaskier pstry)	<i>Ranunculus acer</i> L.	57–58, 184, 194, 202, 204, 209, 210, 212, 217
jaskier polny	<i>Ranunculus arvensis</i> L.	10
jasnota biała	<i>Lamium album</i> L.	20, 59–60, 184, 186, 187, 194, 212, 217
jaśmin wonny (jaśminowiec wonny)	<i>Philadelphus coronarius</i> L.	19, 146, 186, 199

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
<i>jemiola pospolita</i>	<i>Viscum album L.</i>	147–148, 182, 188, 194
<i>jesion wyniosły</i>	<i>Fraxinus excelsior L.</i>	164–165, 167, 182, 186, 194, 204, 213
<i>jeżyna fałdowana</i>	<i>Rubus fruticosus L.</i>	14, 141, 148–149, 183, 190, 199, 204
<i>jodła pospolita</i>	<i>Abies alba Mill.</i>	13, 165, 175, 182, 190, 199
<i>kalina koralowa</i>	<i>Viburnum opulus L.</i>	137, 149– 150, 183, 185, 194
<i>kasztan jadalny</i>	<i>Castanea sativa Mill.</i>	166
<i>kasztanowiec zwyczajny (kasztanowiec biały, kasztan zwyczajny)</i>	<i>Aesculus hippocastanum L.</i>	165–166, 186, 194
<i>kąkol polny (kąkolnica)</i>	<i>Agrostemma githago L.</i>	13, 17, 60–62, 83, 182, 186, 194, 204
<i>kielisznik zaroślowy</i>	<i>Calystegia sepium L.</i>	69
<i>jawor (klon jawor)</i>	<i>Acer pseudoplatanus</i>	167
<i>klon zwyczajny (klon pospolity)</i>	<i>Acer platanoides L.</i>	114, 150, 166–167, 182, 199
<i>kminek zwyczajny</i>	<i>Carum carvi L.</i>	13, 16, 104–105, 183, 186, 194, 214, 219
<i>knieć błotna (kaczyniec)</i>	<i>Caltha palustris L.</i>	126, 129– 130, 134, 186, 187, 194, 199, 200, 204, 209
<i>kocimiętka właściwa</i>	<i>Nepeta cataria L.</i>	20, 62–63, 187, 194

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
<i>komosa biała</i>	<i>Chenopodium album</i> L.	63–64, 68, 182, 185, 194, 212
<i>koniczyna łąkowa</i>	<i>Trifolium pratense</i> L.	38, 65–66, 185, 195, 202, 205
<i>konwalia majowa</i>	<i>Convallaria majalis</i> L.	66, 186, 199, 212
<i>koper ogrodowy</i>	<i>Anethum graveolens</i> L.	13, 16, 41, 42, 105– 106, 160, 183, 189, 195, 219
<i>krowiarez rolna</i>	<i>Melanpyrum arvense</i> L.	10
<i>krwawnik pospolity</i>	<i>Achillea millefolium</i> L.	17, 66–67, 183, 190, 199
<i>kurzyśląd polny</i>	<i>Anagallis arvensis</i> L.	84
<i>lawenda wonna (lawenda lekarska, lawenda wąskolistna)</i>	<i>Lavandula officinalis</i> Chaix.	106–107, 186, 190, 195, 215
<i>lebiodka pospolita</i>	<i>Origanum vulgare</i> L.	16, 67–68, 187, 189, 195
<i>leszczyna pospolita (orzech laskowy)</i>	<i>Corylus avellana</i> L.	150–152, 182, 199, 205
<i>lilia biała</i>	<i>Lilium candidum</i> L.	9, 107– 108, 127, 128, 184, 185, 186, 188, 195, 200, 202, 205, 209, 212
<i>lipa drobnolistna</i>	<i>Tilia cordata</i> Mill.	167–168, 182, 189, 195, 205, 213

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
<i>lubczyk ogrodowy (lubczyk lekarski)</i>	<i>Levisticum officinale Koch.</i>	109–110, 185, 187, 190, 195, 205, 209, 215
<i>lulek czarny (szalej czarny)</i>	<i>Hyoscyamus niger L.</i>	42, 43, 68–69, 184, 187, 190, 195
<i>łopian większy</i>	<i>Arctium lappa L.</i>	15, 70–73, 182, 185, 186, 187, 195, 202, 205, 209, 210, 212, 213, 214, 215
<i>łubin żółty</i>	<i>Lupinus luteus L.</i>	80, 121
<i>majeranek ogrodowy</i>	<i>Majorana hortensis Mnch.</i>	68
<i>mak lekarski</i>	<i>Papaver somniferum L.</i>	74
<i>mak polny</i>	<i>Papaver rhoeas L.</i>	69, 74–75, 182, 185, 195, 202, 205, 211, 212, 215
<i>malina właściwa</i>	<i>Rubus idaeus L.</i>	14, 141, 152, 183, 199
<i>marchew zwyczajna</i>	<i>Daucus carota L.</i>	75, 76
<i>marchewnik anyżowy (marchewnik wonny)</i>	<i>Myrrhis odorata Mill.</i>	75–76, 184, 187, 188, 196, 200, 212
<i>melisa lekarska</i>	<i>Melissa officinalis L.</i>	9, 14, 18, 62, 110– 111, 186, 196, 205
<i>mięta pieprzowa</i>	<i>Mentha piperita L.</i>	14, 62, 77
<i>mięta polna</i>	<i>Mentha arvensis L.</i>	20, 62, 63, 77–78, 186, 199, 202, 205

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
<i>mlecz zwyczajny</i>	<i>Sonchus oleraceus</i> L.	78, 190
<i>mniszek pospolity (mniszek lekarski)</i>	<i>Taraxacum officinale</i> L.	78–79, 98, 183, 199, 202, 205, 209, 212
<i>modrzew polski</i>	<i>Larix polonica</i> Rac.	13, 168– 170, 175, 183, 187, 196, 205, 213, 217
<i>morwa biała</i>	<i>Morus alba</i> L.	149
<i>morwa czarna</i>	<i>Morus nigra</i> L.	149
<i>nagietek lekarski (nogietek lekarski)</i>	<i>Calendula officinalis</i> L. lub <i>Calendula officinalis</i> Mnch.	111–113, 183, 190, 196, 202, 206
<i>naparstnica zwyczajna (naparstnica wielokwiatowa)</i>	<i>Digitalis grandiflora</i> Mill. lub <i>Digitalis ambigua</i> L.	79–80, 184, 187, 196, 212
<i>nasturcja większa (nasturcja hiszpańska)</i>	<i>Tropaeolaceae majus</i> L.	9, 113– 114, 186, 196
<i>nawłóć pospolita</i>	<i>Solidago virga-aurea</i> L.	15, 80–81, 184, 185, 196, 212
<i>niezapominajka błotna</i>	<i>Myosotis palustris</i> L.	95, 130– 131, 184, 187, 188, 196, 206
<i>olsza czarna (olcha czarna)</i>	<i>Alnus glutinosa</i> Gaertn.	170–171, 182, 184, 196, 206
<i>orlik pospolity</i>	<i>Aquilegia vulgaris</i> L.	114, 187, 199
<i>oseł nastroszony</i>	<i>Carduus acanthoides</i> L.	81–82, 183, 199
<i>ostromlecz lopatkowy</i>	<i>Euphorbia epithymoides</i> L.	10
<i>ostrożeń warzywny</i>	<i>Cirsium oleraceum</i> L.	124
<i>pałka szerokolistna</i>	<i>Typha latifolia</i> L.	131–133, 185, 188, 196, 206, 209

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
<i>paproć zwyczajna</i> (<i>paprotka zwyczajna</i>)	<i>Polypodium vulgare</i> L.	75, 188, 200
<i>pelargonia pasiasta</i>	<i>Pelargonium zonale</i> Ait.	115–116, 186, 197
<i>perz właściwy</i> (<i>perz pełzający</i>)	<i>Agropyron repens</i> L. lub <i>Triticum repens</i> L.	20, 82–83, 183, 197, 206
<i>pierwiosnka lekarska</i> (<i>pierwiosnek lekarski</i>)	<i>Primula officinalis</i> L. lub <i>Primula veris</i>	116–118, 183, 184, 186, 197, 202, 206
<i>pietruszka zwyczajna</i>	<i>Petroselinum sativum</i> Hoffm.	42
<i>pięciornik gęsi</i>	<i>Potentilla anserina</i> L.	81
<i>pięciornik kurze ziele</i>	<i>Potentilla erecta</i> L.	83–84, 184, 185, 197
<i>piwonia lekarska</i> (<i>peonia lekarska</i>)	<i>Paeonia officinalis</i> L.	9, 118– 119, 185, 186, 188, 197, 202, 206, 209
<i>podbiał pospolity</i>	<i>Tussilago farfara</i> L.	84–85, 182, 199
<i>pokrzyk wilcza jagoda</i>	<i>Atropa belladonna</i> L.	69
<i>pokrzywa pospolita</i> (<i>pokrzywa zwyczajna</i>)	<i>Urtica dioica</i> L.	20, 59, 60, 85, 86, 183, 199, 212
<i>pokrzywa żegawka</i>	<i>Urtica urens</i> L.	85, 86–87, 183, 186, 197, 206, 209, 212
<i>powój polny</i>	<i>Convolvulus arvensis</i> L.	87–88, 184, 185, 197, 206
<i>poziomka pospolita</i>	<i>Fragaria vesca</i> L.	141, 148, 153–154, 184, 185, 197, 202, 206, 211

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
prawoślaz wysoki (malwa ogrodowa)	<i>Althaea rosea</i> Cav. lub <i>Althaea rosea</i> L.	94, 119–121, 183, 186, 187, 197, 207, 209
psianka czarna	<i>Solanum nigrum</i> L.	69
rdest ptasi	<i>Polygonum aviculare</i> L.	88–89, 183, 185, 188, 197, 202, 207, 212
robinia akacyjowa (robinia biała, grochodrzew biały)	<i>Robinia pseudoacacia</i> L.	171–172, 186, 199, 207
róża dzika (szypszyna)	<i>Rosa canina</i> L.	154–155, 185, 188, 198, 199, 200, 207, 217
rumianek pospolity (rumianek lekarski)	<i>Matricaria chamomilla</i> L.	67, 89–91, 122, 185, 186, 198, 207, 212, 215
rzęsa drobna	<i>Lemna minor</i> L.	18, 133–134, 182, 185, 198, 199, 200, 209
rzodkiew świrzepa	<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	57, 81
sit rozpierzchły	<i>Juncus effusus</i> L.	132
skrzyp polny	<i>Equisetum arvense</i> L.	91–92, 183, 184, 190, 198, 207, 209, 212
słonecznik zwyczajny	<i>Helianthus annuus</i> L.	121–122, 185, 198
sosna zwyczajna	<i>Pinus sylvestris</i> L.	173–174, 183, 190, 198, 207, 209, 213, 215

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
<i>stokłosa dachowa</i>	<i>Bromus tectorum L.</i>	69
<i>szalej jadowny</i>	<i>Cicuta virosa L.</i>	18, 42
<i>szalwia lekarska</i>	<i>Salvia officinalis L.</i>	91, 122– 123, 186, 190, 198, 215
<i>szarłat szorstki</i>	<i>Amaranthus retroflexus L.</i>	92
<i>szczaw zwyczajny</i>	<i>Rumex acetosa L.</i>	13, 93, 182, 185, 198, 202, 207
<i>ślaz dziki</i>	<i>Malva silvestris L.</i>	17, 94–95, 184, 198, 207, 217
<i>świerk pospolity</i>	<i>Picea abies Lam.</i>	13, 19, 165, 174–175, 183, 198
<i>świetlik łukowy</i>	<i>Euphrasia rostkoviana Hayne.</i>	95, 183, 184, 198
<i>tasznik pospolity</i>	<i>Capsella bursa pastoris L.</i>	96–97, 184, 186, 198, 217
<i>tatarak zwyczajny</i>	<i>Acorus calamus L.</i>	20, 134– 136, 185, 186, 199, 207, 209, 217
<i>topola czarna (sokora)</i>	<i>Populus nigra L.</i>	175–176, 183, 185, 186, 199, 207, 217
<i>topola osika (topola drżąca)</i>	<i>Populus tremula L.</i>	176–177, 178, 182, 199, 202, 208, 217
<i>trzcina pospolita</i>	<i>Phragmites communis Trin.</i>	136–137, 182, 199, 208
<i>wiąz pospolity</i>	<i>Ulmus campestris L.</i>	157

Polska nazwa botaniczna	Łacińska nazwa botaniczna	Strona
wierzba biała (wierzba płacząca)	<i>Salix alba</i> L. (<i>Salix elegantissima</i> K.)	132, 177, 178–179, 182, 184, 185, 188, 190, 199, 208, 212, 213, 215, 219
wilczomleczeń ogrodowy	<i>Euphorbia peplus</i> L.	78
wrotycz pospolity	<i>Tanacetum vulgare</i> L.	97–98, 183, 184, 186, 199, 202, 208, 212, 217
zanokcica murowa	<i>Asplenium ruta-muraria</i> L.	10
zanokcica skalna	<i>Asplenium trichomanes</i> L.	10
zanokcica zielona	<i>Asplenium viride</i> Huds.	10
żarnowiec miotlasty	<i>Sarothamnus scoparius</i> (L.) Wimm.	155–156, 185, 199, 202, 208, 209
życica roczna	<i>Lolium temulentum</i> L.	69, 76, 80

Monografia Agnieszki Wierzbickiej „to praca pionierska w odniesieniu do regionu kujawskiego. Pozwala zachować od zapomnienia ważną część niematerialnego dziedzictwa językowo-kulturowego Kujaw – leksykę roślinną, pokazuje ważny wyznacznik tożsamości regionalnej” (z recenzji dr. hab. prof. UJK Stanisława Cygana). Zaprezentowane analizy koncentrują się nie tylko na etymologicznych i semantycznych rozważaniach dotyczących roślin: dziko rosnących, hodowlanych, wodnych, krzewów i krzewinek oraz drzew, lecz także na odtworzeniu językowego obrazu świata.

Autorka ukazuje sposoby tworzenia nazw roślin i udowadnia, że są one odzwierciedleniem bliskiego człowiekowi świata – zwracają uwagę na jego odnawialność i czynią go uporządkowanym, często na zasadzie antynomii. Omawiane fitonimy odkrywają przed czytelnikiem swoje znaczenia, lecz także emocje, wierzenia ludu kujawskiego, swoiste, antropocentryczne, utrwalone w tradycji spojrzenie na świat i często naiwne etymologie. Taka wizja znacznie odbiega od naukowego postrzegania rzeczywistości i wprowadza badaczy w sferę nieznaną, często trudną do jednoznacznej klasyfikacji.

Publikacja, stanowiąca interdyscyplinarne studium językowo-kulturowe, powinna spotkać się ze szczególnym zainteresowaniem środowiska naukowego językoznawców polskich i słowiańskich, botaników, studentów tych kierunków, a także nauczycieli języka polskiego oraz regionalistów.